

- ◆ SASHALMI ENDRE: Az állam- és jogelmélet oroszországi kezdetei Feofán Prokopovics (1681–1736) műveinek tükrében I.
- ◆ JUHÁSZ ÁGNES: A tartási jogviszonyok módosítása
- ◆ MOLNÁR JUDIT: Az osztrák és a magyar fizetési meghagyásos eljárás: közös út - közös cél?
- ◆ HORVÁTH SZILVIA: Populizmus és demokráciák: A kortárs demokrácia válsága és a klasszikus alapú politikai gondolkodás lehetőségei
- ◆ KEVEVÁRI ISTVÁN: A politika és barátság fogalmainak elméleti összefüggései egykor és ma
- ◆ ALBERT ANDRÁS: Az erdélyi vallásszabadság és a 16–17. századi Európa
- ◆ FELEDY BALÁZS: Zórád Ernőről, a rajz és az élet szerelmeséről
- ◆ SIKLÓSI IVÁN: Nemlétező és érvénytelen szerződések a római jogban a Gai. 3, 176 tükrében
- ◆ NÉMETH GABRIELLA: Az online általános szerződési feltételek normahatásának dilemmái
- ◆ MOLNÁR ANDRÁS: Recenzió Deli Gergely: Az eleven jog fájáról című művéről
- ◆ PETHŐ ANDRÁS: A jog az orvosi szakma minimuma – Recenzió
- ◆ BARTHA ILDIKÓ-LOVAS DÓRA: Pénzügyi politika és szabályozás dimenziói az Európai Unióban
- ◆ KOVÁCS GÁBOR: Rendészettan – rendészettudomány? Finszter Géza Rendészettan könyve nyomán

GYŐR

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

JOG • ÁLLAM • POLITIKA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 SASHALMI ENDRE: Az állam- és jogelmélet oroszországi kezdetei Feofán Prokopovics (1681–1736) műveinek tükrében I.
- 29 JUHÁSZ ÁGNES: A tartási jogviszonyok módosítása
- 47 MOLNÁR JUDIT: Az osztrák és a magyar fizetési meghagyásos eljárás: közös út – közös cél?
- 65 HORVÁTH SZILVIA: Populizmus és demokráciák: A kortárs demokrácia válsága és a klasszikus alapú politikai gondolkodás lehetőségei
- 83 KEVEVÁRI ISTVÁN: A politika és barátság fogalmainak elméleti összefüggései egykor és ma
- 101 ALBERT ANDRÁS: Az erdélyi vallásszabadság és a 16–17. századi Európa

MŰHELY

- 117 FELEDY BALÁZS: Zórád Ernőről, a rajz és az élet szerelmeséről
- 123 SIKLÓSI IVÁN: Nemlétező és érvénytelen szerződések a római jogban a Gai. 3, 176 tükrében

FÓRUM

- 137 NÉMETH GABRIELLA: Az online általános szerződési feltételek normahatásának dilemmái

RECENZIO

- 147 MOLNÁR ANDRÁS: Recenzió Deli Gergely: Az eleven jog fájáról című művéről
- 155 PETHŐ ANDRÁS: A jog az orvosi szakma minimuma – Recenzió
- 163 BARTHA ILDIKÓ–LOVAS DÓRA: Pénzügyi politika és szabályozás dimenziói az Európai Unióban
- 179 KOVÁCS GÁBOR: Rendészettan – rendészettudomány? Finszter Géza Rendészettan könyve nyomán
- 183 E számunk szerzői

E számunkat Zórád Ernő képei díszítik. A közlés lehetőségét köszönjük Zórád Katalinnak és Zórád Zsuzsának.

- *A Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos kiadványa | Győr*

- Szerkesztőbizottság elnöke és főszerkesztő | BIHARI MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság elnökhelyettese | RÉVÉSZ T. MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság | CS. KISS LAJOS | DARÁK PÉTER
FEHÉR LENKE | JOSEF KOTÁSEK | KISS LÁSZLÓ
LAMM VANDA | LENKOVICS BARNABÁS | LÉVAY MIKLÓS
KOVÁCS GÁBOR | MARIA PATAKYOVÁ | PATYI ANDRÁS
SMUK PÉTER | SÜLYÖK GÁBOR | SZALAY GYULA
SZIGETI PÉTER | TAKÁCS PÉTER | TORMA ANDRÁS
VARGA ZS. ANDRÁS | VEREBÉLYI IMRE
- Szerkesztő | DELI GERGELY | SZOBOSZLAI-KISS KATALIN
- Olvasószerkesztő | CSÉCS TERÉZ
- Online szerkesztő | KESERŰ BARNA ARNOLD
- Az alapító képviselője | FAZEKAS JUDIT dékán

Megjelenik | 3 havonta

Felelős kiadó | Universitas-Győr Nonprofit Kft. ügyvezetője

Terjesztő | Universitas-Győr Nonprofit Kft.

Levélcím | 9026 Győr, Egyetem tér 1.

Nyomdai munkálatok | Palatia Nyomda

ISSN | 2060-4580

<http://dfk-online.sze.hu/jog-allam-politika>

Az állam- és jogelmélet oroszországi kezdetei Feofán Prokopovics (1681–1736) műveinek tükrében*

I. BEVEZETÉS

1. Feofán Prokopovics vázlatos életrajza és munkásságának a téma szempontjából releváns forrásai

Feofán Prokopovics munkásságának megértéshez elengedhetetlenül szükséges, hogy röviden bemutassuk pályafutásának főbb állomásait,^[1] mert az áttekintés nélkül számunkra fontos műveinek kontextusa ismeretlen maradna, következésképp értelmezésük is meglehetősen féloldalas lenne. Ugyancsak elsikkadna az a lényeges momentum, hogy Prokopovics személye miért is volt nagy jelentőségű az oroszországi állam- és jogelmélet kezdeteit illetően.

Prokopovics 1681-ben (más adatok szerint 1677-ben) született Kijevben, kereskedő családban, és születésekor a Jeleazar (vagy a Jeliszej) keresztnévet kapta. Családneve ekkor azonban minden bizonnyal még nem Prokopovics, hanem Cerejszkij volt, és a nevének többszöri változása az életútja fontos állomásait fogja jelezni. Jeleazar korán árvaságra jutott, így anyai nagybátyja, a kijevi kollégium rektora, Feofán Prokopovics nevelte, akinek tiszteletére majd végül az unokaöcs is ezt a nevet veszi fel. Kijev abban az időben, kollégiuma révén (1701-től akadémiának hívták) vitathatatlanul a korabeli Oroszország intellektuális központjának számított. Az 1632-ben alapított ortodox intézmény modelljeül ugyanis a jezsuita kollégiumok szolgáltak, s a kollégium a 17. század közepétől döntő hatást gyakorolt Oroszország nyugatosodására, főként azután, hogy 1667-ben Kijev Oroszországhoz került. Az anyai nagybácsi indította el az igen tehetséges Jeleazar karrierjét, aki a kijevi kollégium növendéke lett. Jeleazart nagybátyja halála (1692) után sem hagyta el a szerencséje, ugyanis maga a kijevi metropolita, valamint egy ismeretlen világi patrónus vették szárnyaik alá. Bevett szokás volt a kijevi kollégiumban, hogy a különlegesen tehetséges

[1] * A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 *Államelméleti alap kutatás 2016-2018* (2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében készült.

Az életrajz Cracraft, 1973, 75–105., és Tomszinov, 2003, 174–176. összefoglalásai alapján.

tanulókat a szomszédos lengyel-litván állam területén levő jezsuita kollégiumokba küldték tanulni. Ez történt 1698-ban Jeleazzarral is, aminek viszont feltétele volt az ortodoxiáról az unitus hitre való áttérés. Tanulmányából kifolyólag hamarosan Rómába került, ahol majdnem három évet töltött a Szent Athanasius-ról elnevezett görög kollégiumban. A felekezettváltás azonban egyben keresztnév-változtatást is jelentett számára: így a római kollégium regiszterében Szamuil Cerejszkij néven szerepel, s ebből lehet arra következtetni, hogy eredetileg Cerejszkij volt a családneve. 1701-ben elhagyta Rómát, 1702-ben pedig már ismét Kijevben volt. Hazatérése után megtagadta unitus fogadalmát, és visszatért az ortodox egyház kebelébe. 1704-ben a politika tanára lett az akadémián, 1705-ben pedig szerzetesi fogadalmat tett: ekkor vette fel a Feofán szerzetesi nevet és a Prokopovics családnevet, nyilvánvalóan az egykori patrónus, anyai nagybátyja tiszteletére.

A név, még ha nem is nemesi, de kötelez: nemcsak az új, és immár végső név, a Feofán Prokopovics jelentette a családi tradíció folytatását, hanem az akadémiai karrier is. Kijevben gyorsan ívelt felfelé Prokopovics pályája: retorikát, filozófiát, sőt természettudományi tárgyakat adott elő, az akadémia vezető tudósa lett, és már 1706-ban ő köszöntötte szónoklattal a Kijevbe érkező Péter cárt. 1708-ban, Mazepának a svéddekhez történő átpártolása idején, Kijev kormányzója azt írta Péternek, hogy az ottani klérus tagjai közül csak egyedül Prokopovics áll a cár pártján. Az 1709-es, XII. Károly felett aratott poltavai győzelem után Kijevbe érkező Péter cárt újfent Prokopovics köszöntötte, de ugyanakkor tanúja volt az orosz csapatok 1711-es Prut folyó melletti, az oszmánoktól elszenvedett vereségének is: a cár ugyanis Prokopovicsot a sereghez rendelte, hogy lelkesítse a katonákat. Nem véletlen, hogy ezek után 1711-ben az egyik kijevi kolostor apátjának, az akadémia rektorának, valamint a teológia professzorának nevezték ki.

Prokopovics 1716-ban került Szentpétervárra, az új fővárosba, eleget téve Péter parancsának, ugyanis a cár egy ilyen nagy műveltségű és lojális személy szolgálatait nem nélkülözhetette. A Kijevben kinevelődött, nyugati kultúrát ismerő egyházi személyek döntő szerepet játszottak Nagy Péter nyugatosító politikájának megvalósításában: nem közismert ugyanis, hogy a „Nyugat” alapvetően Ukrajnán keresztül érkezett Oroszországba! A kijevi nyugatosítók közt pedig a legjelentősebb, és bizonyára a legműveltebb is Nagy Péter idején, aki a cár szolgálatába állva a legnagyobb hatást gyakorolta az egyházszervezet átalakítása és az uralkodói hatalom új ideológiájának kidolgozása terén, Prokopovics volt.

Pétervárra történt megérkezése után rövid idővel már egy ünnepi szónoklattal debütált, mely a *„Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevicsnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából”* (1716) címet viselte, és abból az apropóból íródott, hogy Péter cár második házasságából született fia, Péter Petrovics egyéves lett. Prokopovicsnak azonban nemcsak pusztán az volt a feladata, hogy a cárevicset köszöntse és kifejezze az utód születésnapja kapcsán az örömet, amit a cári vérvonallal folytatódása jelentett Oroszország számára. Az efféle események alkalmasak voltak arra is, hogy tanító jelleggel, általános elveket fejtsenek ki a hatalom természetéről, a legjobb kormányzati formáról,

az uralkodás céljáról – sőt, ezen túlmenően arra is, hogy aktuálpolitikai célok szolgálatába állítsanak egy adott ünnepet. Különösen így volt ez jelen esetben, hiszen Prokopovics műve abban a feszült légkörben született, amikor a cár és első házasságából származó fia, Alekszej közt már a végletekig kiéleződött az ellentét abban a tekintetben, hogy a fiú hajlandó-e folytatni apja politikáját, vagy továbbra sem mutat olyan érdeklődést az államügyek iránt, mint amelyet Péter elvárt volna tőle. Alekszej hozzáállása ugyanis Péter számára már magának a trónutódlásnak a kérdését vetette fel. Minthogy Prokopovics szónoklatai nyomtatásban is megjelentek (általában 1200 db volt a szokványos példányszám), így az általa kifejtett nézetek a hatalomról, melyekben tükröződött nyugati műveltsége, viszonylag szélesebb közönséghez juthattak el.

Prokopovics ideológiai és gyakorlati politikai szerepe megkerülhetetlen Nagy Péter uralkodása szempontjából. Ő dolgozta ki az orosz egyház új szervezeti felépítését (Egyházzsabályzat, 1721), amely a pátriárkátus felszámolását és az egyház alárendelését jelentette az uralkodói hatalomnak, és fontos pozíciót kapott az egyház élére állított új testületben, a pátriárkai méltóság helyébe lépő Szent Szinódusban (1721) is: Péter a testület alelnökévé nevezte ki 1722-ben. Prokopovics az egyházi hierarchia fokain is egyre feljebb emelkedett: 1720-ban Pszkov püspöke, 1725-ben pedig Novgorod érseke lett.

Prokopovics sokat tett az új, hivatalos ideológia megteremtéséért és népszerűsítéséért is. Ennek egyik jelentős mérföldköve 1718-as szónoklata volt: *„Szónoklat a cári/királyi hatalomról [o vlasztyi carszkoj] és tiszteletről, miként hozta azt létre maga Isten a világban, és hogyan kell az embereknek a királyokat [carej] tisztelni és nekik engedelmeskedni. Kik azok és milyen bünt követnek el, akik nekik ellenszegülnek.”* A Virágvasárnapon elhangzott szónoklat aktualitását egyrészt az adta, hogy a Péter és Alekszej közti ellentét immár dinasztikus krízissé nőtte ki magát, másrészt a péteri reformokkal szemben tanúsított ellenállás. Péter és Alekszej közt ugyanis a konfliktus odáig fajult, hogy Alekszej külföldre távozott Oroszországból (1716). Miután a cár követének sikerült rábírnia a visszatérésre azzal, hogy nem lesz bántódása, Péter végső döntésre szánta el magát: méltatlanságra hivatkozva megfosztotta Alekszejt a trónöröklés jogától, majd bíróság elé állította, és az végül árulóként halálra ítélte Alekszejt (1718).^[2] E trónutódlási krízis tetőpontján, de még Alekszej elítélése előtt íródott Prokopovics imént említett szónoklata, melyben élesen elítélte a reformokkal szembenállókat, és ennek ürügyén kifejtette a hatalomról vallott nézeteit. A szónoklat még az év folyamán nyomtatásban is megjelent.

1722-ben látott napvilágot az uralkodói hatalom új ideológiájának legszínvonalasabb kifejtése Prokopovics neve alatt, a következő címmel: *„Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására”*. Az 1718-as szónoklatban érintett kérdéseket e műben részletesebben és tudományosabban fejtette ki, megírásában szintén aktuálpolitikai okok játszottak közre. Alekszejnek és fiának (a későbbi II. Péternek

[2] E problémára részletesen lásd: Sashalmi, 2013, 182–188.

1727–1730) a trónöröklésből történő 1718-as kizárása és Alekszej halála, valamint Péter második házasságából származó kiskorú fiának, Péter Petrovicznak a halála (1719) után a cár úgy döntött, szakít a trónöröklés addigi általános gyakorlatával, melynek értelmében a legidősebb életben levő fiú örökölte a trónt. Péter ezért 1722-ben rendeletet adott ki a trónöröklésről, amely *elvben* megszüntette a trón betöltésében korábban érvényesülő vérségi jogot. Az új szabályozás ugyanis kimondta, hogy a trónutódlás kérdésében egyedül és kizárólagosan az uralkodóé a döntés joga, mindenféle korlátozás nélkül: azaz a trónt bárki örökölhette, akit arra az uralkodó *alkalmasnak, méltónak* talált, akár rokonságban állt az illető az uralkodócsaláddal, akár nem, és még felekezeti előírásról sem tett említést, ami korlátozta volna az uralkodó választását.^[3]

A Prokopovics által jegyzett műnek tehát meg kellett indokolnia, hogy jogos az említett trónöröklési rendelet: ezt pedig oly módon tette, hogy az öröklés kérdésének vizsgálata kapcsán a szülői, nevezetesen az apai hatalom taglalását, valamint a szülői/apai és az uralkodói hatalom viszonyának megvilágítását állította a középpontba. Prokopovics konklúziója a következő volt: ha egy közönséges apának joga van megfosztani fiát az örökségétől, amire a római jogból, a Bibliából (Jákob és Ézsau esete) merített példákat hozott fel, akkor még inkább jogában áll ez egy uralkodónak (ezt történelmi példákkal támasztotta alá), aki nemcsak szülő/apa, hanem egyben a legfőbb hatalommal bíró személy, azaz szuverén uralkodó is.^[4] 1722-ben 1200 példányban adták ki a művet az új, Péter által bevezetett ún. polgári ABC-vel (de készültek példányok az ortodox egyház által használt betűtípussal is), melyet újabb kiadás követett 1726-ban I. Katalin (1725–1727) parancsára.^[5] Ez utóbbi alkalommal már sokkal többet nyomtattak belőle: a példányszám valamivel meghaladta a 19 000 darabot, ami extrém nagyságrendnek számított a korabeli orosz viszonyok közt.^[6] 1727-re a szentpétervári nyomdában készült kb. 5100 példány mind elfogyott, a Moszkvában nyomtatott kb. 14000 közül pedig valamivel kevesebb, mint 3000 példányt a tartományokba küldtek szét.^[7] A mű további sorsa a jelen elemzés szempontjából nem fontos, viszont ki kell emelni annak hivatalos jellegét, minthogy Péter személyesen hagyta jóvá a kiadást a mű elolvasása után,^[8] másrészt pedig, amint látni fogjuk, a benne foglaltak nagy hatást gyakoroltak az uralkodói hatalom későbbi hivatalos megfogalmazására és értelmezésére. Ami Prokopovics további életútját illeti, említést érdemel, hogy Nagy Péter temetésekor az övé volt a megtiszteltetés, hogy nekrológban dicsőítse a cárt, sőt, a későbbi uralkodók alatt is fontos politikai szerepet játszott,

[3] E problémára részletesen lásd: Sashalmi, 2013, 36, 41–42.

[4] PVM 168–169.

[5] Lentin, 1996, 66–67.

[6] Lentin, 1996, 67.

[7] Lentin, 1996, 67.

[8] Lentin, 1996, 65–66.

különösen az 1730-as, politikai krízis idején, amikor a politikai berendezkedés megváltoztatásának kérdése merült fel.^[9]

II. ELŐZETES ÉSZREVÉTELEK PROKOPOVICS ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLETI MUNKÁSSÁGÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

1. Vázlatos historiográfia

Prokopovics munkásságának elsősorban az imént felsorolt írásai azok (tehát az 1716-os és 1718-as szónoklatai, valamint az *Egyházszabályzat*, továbbá a trónöröklést védő 1722-es értekezése), amelyek leginkább alkalmasak a címben jelzett problémakör tárgyalására, de természetesen releváns részleteket tartalmaznak más művei is.^[10] Mindazonáltal vizsgálatom fókuszában az említett írások állnak. Ugyanakkor, mivel jelen feldolgozás elsődleges célja, ellentétben egy tisztán (eszme)történeti megközelítéssel, nem csupán a művek konkrét kontextusban való értelmezése, hanem az *államról és a jogról alkotott elképzelések kezdetének bemutatása*, így a megnevezett írások keletkezési körülményeire és céljaira, az előbbieken elmondottakon kívül, már nem kívánok részletesebben kitérni a továbbiakban. Noha az itt nevesített művek, amint láthattuk, aktuálpolitikai indíttatásúak voltak, ez önmagában nem jelenti azt, hogy ne tarthatnának számot érdeklődésre az állam- és jogtudomány szempontjából! Az aktuálpolitikai problémákra való reagálás ugyanis az állam olyan jelentős korai teoretikusainál is alapvető volt, mint Bodin vagy Hobbes, akik az államelmélet mérföldkőnek számító műveit alkották meg, mint a *Hat könyv az államról* (1576) vagy éppen a *Leviatán* (1651) – és a példákat még hosszasan lehetne sorolni. Míg Bodin esetében a francia vallásháborúk, addig Hobbes-nál a közkeletű néven csak angol forradalomként emlegetett eseménysor volt a mű megírását kiváltó politikai kontextus – bár ez utóbbit sokkal célszerűbb és pontosabb a Brit-szigetek vallásháborúja elnevezéssel illetni.

Prokopovicsnak *kifejezetten az államra és a jogra* vonatkozó nézeteit átfogó módon tárgyaló munka magyarul nem áll rendelkezésre. Saját korábbi írásaimban a kérdés részterületeit ugyan terjedelmesen taglaltam (mind magyar, mind angol, illetve orosz nyelven), de elsősorban a *szerződéses gondolat* oroszországi megjelenése, illetve az *abszolutizmus-autokrácia* problematikája szempontjából, mely utóbbi aspektus során, természetesen, a joguralom kérdése megkerülhetetlen volt.^[11]

[9] Ennek részleteit lásd a későbbiekben.

[10] Tomszinov is alapvetően ezeket az írásokat emeli ki: Tomszinov, 2003, 176–177.

[11] A teljesség igénye nélkül a szerződéses gondolatra lásd főként: Sashalmi 2000, Sashalmi 2001a, míg az abszolutizmus-autokrácia-joguralom kérdésre főként: Sashalmi 2001b, Sashalmi 2009.

A Prokopovics munkásságával foglalkozó orosz nyelvű irodalom kapcsán említést érdemel Oleg Buranok nemrégiben megjelent könyve.^[12] Ez azonban irodalmi szempontból vizsgálja Prokopovics életművét, így érthetően csak röviden szól annak politikai, ideológiai jelentőségéről, és szinte kizárólag Prokopovics 1718-as szónoklata alapján taglalja e kérdést. Ami a szűkebb, témaspecifikus orosz nyelvű irodalmat illeti, ebben szinte megszámlálhatatlan azon munkák száma, amelyek rövid terjedelemben, kiragadott részletekkel utalnak a jelen tanulmány címében jelzett problémakörre, anélkül azonban, hogy a teljesség igényével megvizsgálják azt. Másrészt e munkák szinte kivétel nélkül úgy említik Prokopovics esetében a nyugati hatásokat, hogy nem vizsgálják azt a szempontot, amit én a *legszélesebb értelemben vett kulturális kontextusnak* hívok. Értem ezalatt mindenekelőtt az ortodox egyháznak a nyugatitól eltérő szellemi alapzatát – annak minden sajátosságával és következményével: lásd például a klasszikus pogány szerzők és az antik mitológia elutasítását kb. 1700 előtt –, valamint ennek döntő hatását a 18. század előtti orosz politikai tradícióra, és persze nem utolsó sorban a nyelvi-kulturális komponens fontosságát.

A Prokopovicsra vonatkozó nemzetközi szakirodalomból magasan kiemelkedik Antony Lentin munkája, aki Prokopovics 1722-es művének angol fordítását végezte el, továbbá egy terjedelmes bevezető tanulmányban monografikus elemzést adott e műről.^[13] Feltétlenül említést érdemel továbbá Gundula Helmet német nyelvű monográfiája, amelynek néhány alapvető megállapítását beépítettem az elemzésbe, bár a könyv, a címe ellenére (*Az államfogalom a péteri Oroszországban*), csak igen kis terjedelemben tárgyalja a jelen vizsgálat központi kérdéskörét.

Végezetül azon orosz nyelvű munkákról szólna, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a téma megfelelő kifejtéséhez, két szerzőt kell kiemelni. Az egyik Mihail Kiszzelev, akit egyértelműen a nyugati politikai gondolkodás tanulmányozásának *cambridge-i iskola* néven ismert módszertana inspirált: ez a megközelítés a *diszkurzivitás mellett a kontextualizmus* kérdéskörének tulajdonít különleges szerepet, benne a *nyelvi kontextualizmusnak*. Kiszzelev elsődlegesen ez utóbbi elemet, a *hatalomra vonatkozó orosz nyelvezet* átalakulásának kérdését állította vizsgálatának fókuszába, és ennek következményeit tárgyalta az 1700 előtti, illetve utáni évtizedek viszonylatában: azaz Nagy Péter uralkodásának idejére (1682–1725) koncentrálva, Prokopovics egyes műveit is vizsgálva.^[14] Ugyanakkor Kiszzelev az orosz természetjogi gondolkodás kezdeteit illetően is egy frissen megjelent és alapvető munkát publikált, melyben nagy teret szentelt Prokopovics erre vonatkozó nézeteinek.^[15]

A másik fontos orosz szerző Vaszilij Tomszinov viszont a hatalomra és jogra vonatkozó 10–18. századi orosz nézetek történetéről adott olyan összefoglalást

[12] Buranok, 2014.

[13] Lentin, 1996, 11–117.

[14] Kiszzelev, 2012, Kiszzelev, 2013, Kiszzelev, 2015.

[15] Kiszzelev, 2016

(a moszkvai egyetem jogi fakultása által kiadott könyvében), amely kiegyensúlyozottsága és alkalmazott módszere folytán magasan kiemelkedik az orosz szakirodalomból, és méltán követel helyet Prokopovics állam- és jogfelfogásának elemzésében is. Tomszinov (hasnolón a korábbi évszázadok vizsgálatához) Prokopovics esetében is sokat idéz magukból a primer forrásokból, amelyek főbb megállapításait a hatalomfelfogás kulcselemeinek logikája mentén csoportosítja (mint például a hatalom eredete, célja stb.), de nem címszó jelleggel.^[16] Összeségében véleményem szerint ez a feldolgozás nyújtotta mindeddig a legátfogóbb képet Prokopovics állam- és jogfelfogásáról.

Az általam alkalmazott módszer, amint látni fogjuk, alapvetően támaszkodik Kiszeev és Tomszinov metódusára, de nem egyszerűen ezek ötvözete vagy adaptációja. A jelen vizsgálatban ugyanis, amint említettem, döntő szerepet kap az 1700 előtti, legszélesebb értelemben vett orosz kulturális kontextusnak a nyugattól eltérő bemutatása – főként a hatalomra vonatkozó nyelvezet sajátosságainak és a hatalomfelfogásnak az elemzése, ami mintegy az intellektuális háttérter képezi –, illetve ennek konkrét hatása Prokopovics nézeteire. Ugyanakkor érintőlegesen a *politikai ikonográfia* is helyet kap az analízisben, a két kulcsfogalom, az állam és a szuverenitás szimbolikus értelmezése kapcsán. Az eddigiekben felvázolt érvek alapján tehát kijelenthető, hogy olyan átfogó és több metodológiát is ötvöző megközelítéssel, mint az imént ismertetett jelen vizsgálat, eddig nem tárgyalták Prokopovics állam- és jogelméleti munkásságát.

2. Prokopovics munkássága mint mérföldkő az orosz állam- és jogfelfogás történetében

Miért tarthatjuk Prokopovics munkásságát mérföldkőnek az állam és a jog oroszországi története szempontjából? Bár igaz, hogy Prokopovics előtt is voltak olyan szerzők, mint a horvát Jurij Krizsánics, aki Alekszej cár idején az 1660-as években került Oroszországba, és aki nyugati iskolázottsága folytán már részletesen írt olyan kérdésekről („*Beszélgetés a kormányzásról*” című művében), mint amelyeket Prokopovics is taglalt, Krizsánics munkája azonban, ellentétben Prokopovics műveivel, csak kéziratban létezett, így hatása meglehetősen korlátozott maradt.

Leszögezhetjük, hogy Feofán Prokopovics volt az első olyan jelentős hatást gyakorló gondolkodó Oroszországban, aki teoretikus szempontból felvetette a politikai hatalom keletkezésének kérdését. Nevezetesen, hogy nem kizárólagosan isteni elrendelésre vezette vissza, amint azt korábban Oroszországban axiomatikusan tették, hanem racionális magyarázatot is igyekezett rá adni, mégpedig a társadalmi szerződésre (pontosabban, az ún. eredeti kormányzati szerződés elvére) alapozva. Ugyancsak Prokopovicsnál jelentkezett markánsan első ízben a *szuverenitás fogalmának és az azt jelölő terminusnak*, továbbá

[16] Tomszinov, 2003, 174–185.

a *jog(ok) mibenlétének* (isteni jog, természetjog, pozitív jog megkülönböztetésének) problematikája, valamint az *uralkodó és a jog(ok) viszonyának* boncolgatása. Ha nem is elsőként, de ugyancsak ő fejtegette legrészletesebben az *államformák* (az ő szóhasználatában: „különböző kormányzati formák”) előnyeit és hátrányait, valamint az uralkodói hatalom célja kapcsán a közjő kérdését. Végül, de nem utolsósorban, meglehetősen szabadon élt a *goszudarsztvo* szó használatával, amely végül az orosz nyelvben az *állam* fogalmának megjelölésére általánossá vált. Mégpedig akár bármiféle jelző nélkül is, olyan kontextusokban (lásd pl. „az állam jó állapota” (dobroje szosztojanyije goszudarsztva), vagy a „monarchikus berendezkedésű állam” (goszudarsztvo csina monarhicseszko) kifejezéseket), ahogy abban a korban az *état*, *state* szavakat is használták. A *goszudarsztvo* terminus gyakori és jelző nélküli előfordulása műveiben ugyanakkor nem jelenti egyúttal magának az állam modern fogalmának az elsajátítását is Prokopovics részéről, és magával a *goszudarsztvo* definiálásával adós is maradt.

Az imént leírtakat figyelembe véve úgy gondolom, jogosan beszélhetünk Prokopovics munkássága kapcsán az *állam- és jogelmélet oroszországi kezdeteiről*. Továbbá, ha a hatalomról való orosz gondolkodás, vagy akár szűkebb értelemben véve, a szó szoros értelmében vett *politikai gondolkodás oroszországi kánonját* akarnánk összeállítani, akkor mindenképpen alapvető hely illeti meg őt ebben. Egyet lehet érteni Tomszinov megállapításával, miszerint Prokopovics személyében „megjelent egy új típusú politikai gondolkodó”, vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy a politikai gondolkodó, „az államhatalom ideológusának típusa”.^[17]

Ugyanakkor hangsúlyozni kell Prokopovicssal kapcsolatban, hogy az állam- és jogelmélet tekintetében a kezdetekről van szó, annak ellenére, hogy tanulmányai és képzettsége folytán ismerte a korabeli nyugati kereszténységben már bevettnek számító, a korábbiakban említett kulcsfogalmakat. Fontos újfent megemlíteni ebben a vonatkozásban, hogy Prokopovics nem jogász, hanem szerzetes teológus volt, és az államhatalom keletkezésének valamint a szuverenitásról szóló érvelésének másik, és munkáiban nagyobb terjedelemben taglalt, és egyúttal elsőbbséget élvező pillére a Biblia volt. Amit Antony Lentin plasztikusan fogalmazott meg Prokopovicsnak a hatalommal foglalkozó 1722-es főművével kapcsolatban, az igaz szónoklataira is: a nyugati orientáció mellett „túlsúlyos a bibliai tekintélyre” való hivatkozás.^[18] „Az autokratikus hatalmat ugyanis továbbra is Isten által adott hatalomként képzelték el.”^[19] Ez pedig egyértelműen a moszkvai múlt öröksége volt. Ami történt Péter idején, az úgy jellemezhető, hogy Prokopovics révén „az autokratikus hatalom hivatalos doktrínája, új tartalommal töltődött meg”.^[20]

Prokopovics munkássága ugyanis határozott elmozdulást jelentett a 17. század utolsó évtizedeit (nagyjából az 1660-as 1670-es éveket) megelőző időkhöz képest,

[17] Tomszinov, 2003, 164.

[18] Lentin, 1996, 31.

[19] Tomszinov, 2003, 166.

[20] Tomszinov, 2003, 164.

amikor is, tehát a nyugatosodás megindulása előtt, a fentiekben említett kérdések vagy egyáltalán nem, vagy éppen csak egyes elemeikben, azaz sporadikusan jelentkeztek Oroszországban. Az uralkodói hatalom kérdését érintő írások a moszkvai korszakban még abban a paradigmában fogantak, amely leginkább a *királytükör* műfajába sorolható: tehát az uralkodótól elvárt viselkedési normákat, erényeket hangsúlyozták, benne az *ortodoxia megőrzésével és védelmezésével* mint központi elemmel, a *monarchikus hatalmat pedig egyszerűen adottnak* vették, anélkül, hogy szükségesnek látták volna igazolni annak létjogosultságát. Sokatmondó például, hogy a *közjóra* történő hivatkozás csak 1682-ben jelent meg egy hivatalos állami dokumentumban, ami aztán a péteri korszak vezérelvévé vált: az uralkodó legfőbb deklarált feladata 1702-től a *közjő szolgálata* lett. Prokopovics érvelésének fókuszában viszont, ellentétben a moszkvai időekkel, már nem az uralkodó morális személyisége állt, hanem az örökletes monarchia mint legjobb kormányzati forma védelme.^[21] A hatalom *ortodox volta* helyett pedig a közjő újdonsült eszméje vált számára a központi kategóriává:^[22] bár a *közjő* igazából neki is azt jelentette, hogy mit gondolt erről maga a cár.

Nemcsak a múlt viszonylatában tekinthető azonban fordulópontnak Prokopovics munkássága, hanem az utána következő időket tekintve is: mégpedig az általa gyakorolt hatás tekintetében. Nevezetesen abból a szempontból, hogy az orosz uralkodó hatalmának tőle származó definíciója (az *Egyházszabályzatban*, 1721) zsinórmértékül szolgált a későbbi orosz államjogi definíciók számára (1797, 1832),^[23] hasonlóan az *uralkodói hatalom jogkörének* általa kifejtett nézetéhez (1722). Ezt a szempontot már csak azért is fontos hangsúlyozni, mivel Prokopovics nézete az államról és a jogról nem egy par excellence államelmélet volt. Az ő teóriája „mindenekelőtt a kortárs orosz államiság és annak története tanulmányozásában és absztrakciójában állt”, amikor megalkotta a péteri állam ideológiáját,^[24] melyhez felhasználta a nyugati iskolázottságból fakadó, korábban általam már nevesített nyugati fogalmakat (természetjog, társadalmi szerződés, szuverenitás, államformák előnyei és hátrányai stb). *Le kell szögezni ugyanis, hogy Péternek és fő ideológusának, Prokopovicsnak elsődleges célja nem az államelmélet alkotás, hanem a korlátlan monarchikus hatalom, más szóval, az autokrácia jogi eszközökkel történő igazolása volt.*

Részben ez a helyzet magyarázza, hogy ne várjunk Prokopovicstól egy teljesen letisztult, konzekvens terminológiát. Másrészt viszont azt a tényt sem lehet figyelmen kívül hagyni e vonatkozásban, hogy egy olyan kulturális kontextusban alkotott, ahol az imént említett problémákat korábban érdemben nem taglalták. Ennek oka pedig az volt, hogy a moszkvai hatalomfelfogás (ahogy azt Valérie

[21] Bushkovitch, 2001, 441.

[22] A *közjő*, illetve a hasonló értelmű kifejezések sporadikus használatára 1702 előtt lásd: Kiszeev, 2016, 114–116.

[23] Szeftel, 1975, 743.

[24] Nyicsik, 1977

Kivelson, Ernst Kantorowicz terminusait alkalmazva megfogalmazta) nem vált „Krisztus-központúból” (*Christ-centred*) „jog-központúvá” (*law-centered*), illetve „politikai közösség központúvá” (*polity-centered*),^[25] mint ahogy ez a nyugati kultúrkörben a 12–14. század közt végbement, és aminek ott két, egymással összefüggő oldala volt. Az egyik abban rejlett, hogy a gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi politikai szféra:^[26] azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében létrejött egy olyan szekuláris szféra, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”,^[27] és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. Ez azonban soha nem történt meg Oroszországban, sem a Kijevi Rusz idején, sem később, a moszkvai fejedelemségben, illetve az abból kinövő cári Oroszországban.^[28] Sőt, az uralkodó szakralizációja, a Krisztus-központú uralkodófelfogás még erősödött is a 17. században, részben annak köszönhetően, hogy a cár formailag ugyan nem, de ténylegesen már 1667 után maga alá gyűrte az egyházat.

Az a lehatárolás, amely Nyugaton a politikát egy külön szféraként kezdte kezelni, azonban csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában. Egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: nevezetesen, az egyházra alkalmazott metaforák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre (amit korábban Ernst Kantorowicz, majd Brian Tierney hangsúlyoztak különösen), melynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi szemszögből lehetett értelmezni.^[29] Ezt a politikai teológiának nevezett folyamatot plasztikusan megvilágíthatjuk Kantorowicz segítségével, azon bibliai kép átalakulása kapcsán, amely abból indult ki, hogy *Krisztus az Egyház férje, az Egyház pedig az ő felesége*.

Ahogy a 12. században axióma lett, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban élt egyházmegyéjével (a Biblia azon passzusából kiindulva, hogy Krisztus a férj, az Egyház pedig az ő felesége) és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, úgy ez az elv 1200 táján már elérte a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el *a tisztségéhez (officium) tapadó jogokat*, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle független létezéssel bírtak, ugyanis a *politikai közösség (Respublica)* kormányzására rendeltettek:^[30] ez lett a koronaeszme alapvető lényege. A jogtudomány eredményeinek alkalmazása a világi szférára idővel azt eredményezte, hogy az a választóvonal, amely a világi és szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.^[31] Másfelől a magán- és a közszféra közti megkülönböztetés is erősödött: Bodin, valamint Hobbes nyomán pedig kialakult

[25] Kivelson, 1996, 16.

[26] Sashalmi, 2015, 116.

[27] Oakley, 2015, 289–290.

[28] A cár titulus 1547-től lett hivatalos, amikor IV. Ivánt cárrá koronázták.

[29] Oakley, 2015, 291.

[30] Kantorowicz, 1957, 216–217.

[31] Oakley, 2015, 287–288.

az állam modern fogalma. 1700 táján már nem az uralkodó hatalmának, hanem az állam hatalmának és jogainak vizsgálata állt a nyugati politikai gondolkodás fókuszában.^[32]

Simon Dixon szerint viszont ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.^[33] A szakrális és a világi szféra közti világos elhatárolás (azaz a hatalomfelfogás teológiától való leválasztásának) már említett hiánya egyfelől, a jogi kultúra és beállítódás hiánya másfelől – ami nemcsak a római jog hiányát és a kánonjog tudományos művelésének, de a hazai, azaz az orosz szokásjog művelésének hiányát is jelentette –, továbbá a skolasztikus filozófia ismeretlen volta magyarázzák, hogy miért nem volt megfelelő *fogalom- és szókészletük* a cári hatalom 16–17. századi egyházi ideológusainak arra, hogy a *cár és a cárság* viszonyát jogi, filozófiai absztrakciókban taglalják. A források szókészlete „dominánsan biblikus eredetű” volt, főként az Ószövetségből vett példákkal,^[34] Pál apostolnak a hatalomra vonatkozó újszövetségi sorai mellett. Nagyjából 1700 előtt a hatalom igazolásaként elegendő volt az, ha lakonikus tömörséggel mindössze Istenre, az elődökre, azaz a helyi hagyományra hivatkoztak az uralkodói hatalom kapcsán, esetleg kiegészítve azzal, hogy az antikvitáshoz nyúltak vissza:^[35] nevezetesen, a Rurikidák Augustus császártól való leszármazásnak legendájához. Ha léteztek is Oroszországban eminensen politikai fogalmakat jelölő szavak, mint például az *alattvaló* (*poddannij*), jellemzően akkor sem használták azokat a jogi dokumentumok: így például sokatmondó, hogy az 1649-es törvénykönyvben (!) sem szerepel a *poddannij*, ami egyébként akkoriban már ismert (lengyelből átvett jövevényszó) volt. Ehelyett az „*ortodox keresztény*” volt a bevett terminus, ami teljességgel érthető, hiszen a vallási és világi szféra szoros egybefonódása miatt Oroszországban a cár által uralt közösség alapvető szervezőelve nem politikai, hanem vallási jellegű volt. Azaz „a társadalmat vallásos keresztény közösségként festik le, nem pedig úgy, mint egy népközösség politikailag összetartozó egységét”.^[36] *Politikai teológia tehát, abban az értelemben, ahogy azt korábban használtam, nem létezett.*

Amit a nyugati kultúrkörben politikai közösségnek (*Respublica*), „politikai testnek” (*corpus politicum*) neveztek, azt az oroszok olyan „vallásos közösségként értelmezték, amelynek modelljéül a patrimonális cári háztartás” szolgált.^[37] Ebben pedig az uralkodó legfőbb feladata „a rend biztosítása” (értsd: a gonosztevők büntetése), valamint „a törvény betartása” volt, de a *törvény* (*zakon*) a kor felfogása szerint elsődlegesen „az isteni törvénnyel” volt azonos:^[38] ez utóbbi

[32] Sashalmi, 2015, 72–73.

[33] Dixon, 1999, 190.

[34] Dixon, 1999, 190.

[35] Miljukov, 1962, 400., Ševčenko, 1978, 11.

[36] Kollmann, 1997, 38–39.

[37] Kollmann, 1997, 43.

[38] Polszkoj, 2011, 8.

pedig konkrétan az ortodoxia előírásainak érvényesítését és az ortodoxia védelmét jelentette. A *goszudarsztvo*, vagy ahogy leggyakrabban szerepelt, azaz jelzős szerkezetben, a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* – korabeli elsődleges jelentése *a cár által uralt terület és annak népessége* – nem volt más, mint egy isteni oltalom alatt álló közösség, a cári háztartás kiterjesztése, az uralkodó pedig úgy kezelte népét, mint a családfő „egy nagycsalád tagjait”.^[39] Ebből az imént részletesen leírt helyzetből fakadt, hogy bár a „nyugati politikai szókészlet” némely eleme már ismert volt 1700 előtt, a nyugati hatások haszna majd csak kb. 1700-tól lesz érezhető.^[40] Ha pedig mindehhez hozzávesszük a politikai struktúra különbözőségét (a társadalmi és politikai rendek hiányát), ami természetesen kölcsönhatásban állt a hatalomra vonatkozó nézetekkel, akkor még inkább megfontolandó Hans-Joachim Torke azon megállapítása, hogy a nyugati „társadalom-és jogtörténeti kifejezések” Oroszország esetében sokszor szinte teljesen alkalmazhatatlanok.^[41]

Ebbe a folyamatba és közegbe kell tehát beilleszteni Prokopovics munkásságát, aki számos új terminust vezetett be az orosz politikai szókészletbe, illetve honosított meg benne.^[42] Ilyen volt például maga a(z ugyancsak) lengyelből átvett *politika*, vagy a *politikai filozófia*, de a *törvényhozó (zakonodatyel)* is – hogy csak néhány kulcsfontosságú terminust említsünk. Ilyen volt továbbá a *monarcha (monarh)*, ami általánosan és semlegesen *uralkodót* jelentett, és aminek látszólagosan nem kellene különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, de valójában mégis kulcsfontosságú tényezője lett az államfoglalomban bekövetkező előrelépésnek, amint arra a szakirodalomban Kiszelev rámutatott. (E problematikát részletesen lásd a későbbiekben!)

Prokopovics ugyanakkor az átvételek mellett, értelemszerűen, igyekezett a nyugati politikai gondolkodás terminusait a hatalomra vonatkozó, már létező orosz szavakkal is visszaadni. Ezzel azonban esetenként olyan áthallások keletkeztek, amelyek speciális jelentéssel ruházták fel a nyugati terminusok orosz változatait. Az ideológiai-politikai célokon túl, nevezetesen, hogy Nagy Péter fő ideológusaként Prokopovics legfőbb célja (a jelen kérdés szempontjából vizsgált műveiben) a jogilag korlátlan uralkodói hatalom igazolása volt, mégpedig Nyugatról szelektíven átvett jogi fogalmakkal,^[43] maga az egyedi nyelvi-kulturális közeg is átalakította egyes nyugati fogalmak jelentését. Tomszinov nagyon szemléletesen fogalmazta meg, bár nem részletezte ezt a jelenséget: „A nyugat-európai politikai és jogi eszmék beleszövődtek az államról és jogról alkotott hagyományos orosz

[39] Kollmann, 1997, 43.

[40] Dixon, 1996, 192.

[41] Torke, 1986, 201.

[42] Cracraft, 2004, 182–184.

[43] Helmert, 1996, 328.

nézetek szövetébe és elvesztették elsődleges értelmüket.”^[44] A nyugati hatások a felszínt érintették,^[45] azaz az autokrácia homlokzatát festették át.

3. Az orosz nyelvi-kulturális kontextus és a politikai nyelvezet nyugatosodása

A sajátos nyelvi-kulturális közeg által felvetett konnotációs problémák közül csak a legfontosabbakat villantom fel előljáróban. Ezzel szembesülünk például mindjárt a vizsgálat egyik kulcsszava, az *állam* esetében. Az orosz *goszudarsztvo* szó ugyanis, amit egyre szabadabban kezdtek használni a 18. században az állam megfelelőjeként, az orosz nyelvi-kulturális kontextusban egy sajátos jelentésaspektust hordozott, amely nem volt jelen a korabeli *state* vagy az *état* jelentéstartományában. Az utóbbiakban ugyanis, ellentétben a *goszudarsztvo*val, hiányzik az uralkodóra (*goszudar*) utaló *perszonális jelentéskomponens*, viszont a latin *status* származékszavaiként egyfajta jogi *konnotációt* hordoztak az adott nyelvekben,^[46] a köz- és magánszféra közti *különbségtétel* mellett. A politikai terminológia kikristályosodása, tisztázása Nyugaton sem ment könnyen a koraiútkorban: elegendő csak utalnunk arra, hogy az *államot* jelölő szavak közül miként került ki „győztesen” a *state* vagy az *état*.^[47] A terminológiai bizonytalanság pedig halmozottan igaz a Péter korabeli orosz visznyokra. Tekintettel a korábbiakban vázolt politikai-kulturális kontextusra, a nyugati terminusok átvétele egy olyan közegben zajlott, ahol értelemszerűen hiányzott a *közsféra fogalma is*: a közjog és a magánjog közti különbségtétel Péter előtt ismeretlen volt. Ugyanakkor viszont ez az elvi különbségtétel, „a közjó érdekében való uralkodás”, alapvető volt az államfogalom kialakulása szempontjából.^[48] Ahogy Bodin egy szójtékkal élve megfogalmazta: ha nincs *publique*, azaz köz(szféra), akkor nincs *république*, tehát politikai közösség, vagyis *állam* sem.^[49] A köz- és magánszféra közti megkülönböztetés hiánya is fontos eleme volt tehát annak, hogy a *közjó* Prokopovics által is hangoztatott elve más talajra hullt Nagy Péter uralkodása idején. Az az orosz terminus, amely egy ilyesfajta megkülönböztetésre utalt, és az államfogalom oroszországi történetében fontos szerepet játszott, a *goszudarsztvennij gyela* volt. A kifejezés először, bár csak egyetlen alkalommal, az 1649-es törvénykönyvben jelent meg hivatalos dokumentumban, és csak az 1670-es évektől kezdett használatba jönni. A *goszudarsztvennij gyela*, amit később már egyértelműen államügyekként lehet fordítani, mindenestre mutatta, hogy a korábban kizárólagosan használt *goszudarevije gyela*, azaz az „uralkodói ügyek” mellett megjelent az *uralkodó személyétől megkülönböztetett ügyek* fogalma. A *goszudarsztvennij* („állami”) jelző, a péteri érában bekövetkezett változások folytán, a 18. század közepére általánossá

[44] Tomszinov 2003, 207.

[45] Tomszinov 2003, 207.

[46] A *status* ugyanis *állapot*, *jogállapot*, *jogállás* jelentésekkel bírt. A *status* és az államot jelölő szavak kapcsolatára a nyugati nyelvekben lásd: Sashalmi 2015, 61–62., 114–116.

[47] Sashalmi 2015, 60–65.

[48] Harhorgyin, 2011, 30–37.

[49] James Collins workshop előadása (Pécs, PAB, 2002. április). id. Sashalmi, 2015, 117.

vált, mégpedig olyan kontextusokban (pl. „állami törvények”), amelyek azt mutatják, hogy a „*goszudarsztvora*» már mind gyakrabban úgy tekintettek, mint igazgatási szervezetre, amely sajátos jegyekkel bír”.^[50]

Szimptomatikusként tekinthető viszont, hogy az állam egyik korai definíciója Oroszországban a 18. században egy olyan földrajzi munka németről oroszra történt fordításában jelentkezett, amely 1763-ban látott napvilágot: a mű német szerzője Anton Friedrich Büsching (1724-1793) volt. A mű orosz fordítása azért jelentős, mert egyik fejezete „Az államról általában” (*O goszudarsztve voobscse*) címet viseli, és ebben az állam meghatározása így szól: „az állam több család gyülekezete, melyeknek jó állapota kizárólag a legfőbb kormányzattól függ”.^[51] (Ez a definíció pedig nyilvánvalóan Bodin hatását tükrözi.^[52]) Ugyanakkor viszont az Orosz Akadémia 18. század végén kiadott szótárában még mindig olyan értelemben szerepel a *goszudarsztvo*, mint ami a 17. századot jellemezte. Ugyanis a következő magyarázatokat adta a szótár: „olyan föld, ország, amely uralkodóval bír; cárság”, illetve „néha a nép helyettesítőjeként szerepel”.^[53]

Tovább folytatva a sajátos terminológia okozta nehézségek problémakörét, megjegyzendő, hogy az orosz kifejezéseket sok esetben nem lehetséges egyetlen szóval visszaadni, hanem etimológiai elemeket is figyelembe vevő, magyarázó terminusok szükségesek. Különösképpen igaz ez a *szamogyerzsec*, *szamogyerzsavnij* szavak esetében. Ezeket magyarra általában az *autokrata*, *egyeduralkodó*, illetve *autokratikus*, *egyeduralmi*, *korlátlan szavakkal* fordítjuk, de látni fogjuk, hogy a kontextustól függően alkalmasint más fordítással kell élnünk! Így pl. a *szamogyerzsavnij goszudart szuverén uralkodóként* kell fordítani, minthogy az adott szövegkörnyezetbe ez illik leginkább, de önmagában véve a *szamogyerzsavnij* szemantikailag legpontosabb fordítása véleményem szerint ez: saját (magán alapuló) hatalmú (*szam*: maga, *gyerzsava*: hatalom). Ez esetben tehát nem adható vissza a jelentés egyetlen szóval, ráadásul (valószínűleg ukrán hatásra) a *gyerzsava* szót a *goszudarsztvo* szinonimájaként is használták Péter idején. Továbbá, amint látni fogjuk, a *szamogyerzsavnij*, *szamogyerzsec* szavakhoz Pétertől elválaszthatatlanul hozzátapadt a jogi korlátlanság eszméje,^[54] ami természetesen ellentétben állt a szuverenitás nyugati fogalmával. Korábban viszont ezek a terminusok mindössze a *közvetlen isteni felhatalmazásra* vonatkoztak: a *szamogyerzsec* ugyanis a bizánci császárok által viselt *autokrator* tükörfordítása, s eredetileg azt jelentette, hogy az uralkodó közvetlenül Istentől, és nem valamely más uralkodó felhatalmazásából bírja hatalmát.^[55] Az orosz

[50] Harhorgyin, 2011, 41.

[51] Polszkoj, 2011, 8.

[52] „Az állam több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal.” (Bodin 1987, 51.)

[53] Polszkoj, 2011, 8.

[54] E kérdésre összefoglaló jelleggel lásd: Sashalmi, 1998, 48–49., illetve Sz. Bíró, 2015, 123–128.

[55] Szeftel, 1979, 66.

uralkodó hatalmának jogi igényű megfogalmazása folytán, Péter idején nyert a *szamogyercsec* titulus közjogi jelleget, mégpedig *jogi és intézményes vonatkozásban korlátlan hatalom értelemben*. A 18. század előtt viszont „nem volt alkotmányosan értelmezhető jelentése”.^[56]

Nem kétséges, hogy ennek az új jelentésnek a kialakulásában Prokopovicsnak volt döntő szerepe.

Egy további példát említve a nyelvi konnotációs problémákra: nehéz visszaadni magyarul a *pravlenyije* és a *pravity*, *pravityel* szavak pontos jelentését is. Ezeket ugyanis az *uralkodás*, *uralkodni*, *uralkodó* szavakkal fordítjuk, de a magyarban elsikkad az a konnotáció, hogy mindegyikben benne van az *igaz* jelentéssel bíró *prav* szótő, ami eleve az uralkodás fogalmának és a mindenkori hatalomnak az *igaz(ságos)* voltát sugallja.

4. Az új politikai fogalom- és szókészlet szükségessége

Péternek és fő ideológusának, Prokopovicsnak tehát, amint már említettem, a korlátlan monarchikus hatalom jogi igazolása volt az elsődleges célja. Kérdésként vetődik fel azonban a következő probléma: Miért nem volt ehhez elegendő, illetve nem volt erre alkalmas Péter idején a korábbi orosz fogalom- és szókészlet? Egyrészt, mivel Péter, ellentétben a korábbi orosz uralkodókkal, már nem a különállását igyekezett hangsúlyozni a korabeli európai koronás fők közt, hanem azt, hogy az európai uralkodók táborába tartozott, ezt a(z én)képet többek közt az *ikonográfia segítségével* és az *imperator* cím használatával már az 1700-as évek elejétől hangsúlyozta.^[57] 1721-ben aztán az *imperator* hivatalos felvételével jogi megerősítést nyert az új titulus, minthogy a *hivatalos uralkodói* titulátúra *részévé* vált. Míg korábban a *cárok* esetében elég volt az ortodox egyház szövegeire és a bibliára hivatkozni, azaz a referenciakeret elsődlegesen a bizánci egyházi hagyomány volt,^[58] addig az *imperator* esetében ez már nem volt adekvát. Az *imperator* cím Péter számára „nem jelentette a hatalom kiterjesztését”, hanem egy „kulturális átorientáció” volt.^[59] Az új uralkodói imázs így a hatalom definiálása terén is változást hozott: a korabeli abszolutista szókészlet Nyugatról átvett, és végső soron a római jogból táplálkozó elemeit (lásd a későbbiekben) alkalmazta (már jóval 1721 előtt is).

A két titulus, a *szamogyercsec* és az *imperator* egymás mellettsége jól kifejezi az autokrácia régi-új arculatát, a hivatalos titulus ugyanis ez lett Péter

[56] Hughes, 1990, 5.

[57] Sashalmi, 2013, 133.

[58] Kiszeev, 2015, 98.

[59] Uszpenskij, 2000, 48.

idején: „Az isteni kegyelem segítségével folytán Mi, Első Péter,^[60] Összorosz Imperátor és Autokrata (Imperator i Szamogyerzsec Vszjerosszijszkij)”

Az uralkodói hatalomnak „az ókori római monarchikus hatalomhoz való hasonlítása” egyúttal az orosz ortodox egyház alárendelésének elvi alapját is megteremtette – a kapcsolat egyértelmű volt, minthogy Péter a Prokopovics által levezényelt egyházreform idején kijelentette: „Isten megengedte nekem, hogy megjavítója legyek a világiaknak és a papságnak: számukra én mindkettő vagyok – uralkodó és pátriárka is. Elfelejtődött, hogy a legrégebbi időkben ezek egységben voltak.”^[61]

Ugyanakkor az új imázs megteremtésének szándéka, önmagában nem ad kielégítő magyarázatot arra nézve, hogy az új ideológia miért vett át nyugati elemeket. A nyugati politikai fogalom- és szókészlet adaptációját, ahogy arra Samuel Benson rámutatott, a nyugati hatások tették szükségessé, mégpedig azért, mert a nyugatosodás nem kívánt „melléktermékeként” jelentkeztek a cár korlátlan hatalmát kétségbe vonó tanítások is.^[62] Jellemző, hogy korábban az autokratikus hatalom egyszerűen adott volt, és nem is igényelt különösebb magyarázatot!^[63] Az intellektuális kihívást Péter idején egyrészt azok a katolikus nézetek jelentették, amelyek az egyházi és világi hatalom elválasztását és az előbbi politikai felsőbbségét, az ún. *hierokratikus tant* vallották, másrészt azok a szerződéses teóriák, amelyek az ellenállási jogot hirdették.^[64] Ebből a perspektívából nézve viszont az uralkodói hatalom újfajta, nem kizárólag az ortodoxia premisszáin nyugvó igazolása „nem annyira egy merész újításnak, mint inkább egy olyan kihívásra való reagálásnak tűnik, amely kihívást a nyugati eszmék támasztották” az autokrácia hagyományos ideológiájával szemben.^[65] A nyugati jogi-filozófiai fogalmak „kiegészítő legitimitációként”, mintegy megerősítésként szolgáltak az uralkodói hatalom számára.^[66] A nyugati fogalmak az új péteri ideológiában részint tehát a szelektív átvétel és a tudatos átalakítás, részint pedig a nyelvi-kulturális kontextus „nehézségi ereje” folytán váltak a korlátlan hatalom jogi igazolásának eszközeivé.

[60] Természetesen az uralkodók számozása is a nyugatosodás része volt, hiszen a korábbi uralkodókhoz hasonlóan, Péter esetében is az *apai név (otcsesztvo)* állt korábban a keresztnév után: azaz I. Péter korábban *Péter Alekszejevics* volt a hivatalos titulátúrában! A régi titulátúrának a politikai hatalom szempontjából releváns része (minthogy a különböző területek birtoklásából származó összes címet általában nem sorolták fel) így hangzott: „Isten kegyelméből (*Bozsieju milosztijju*), *Mi, a legfényesebb és leghatalmasabb Nagyúr (Velikij Goszudar), Cár és Nagyfejedelem, Péter Alekszejevics, egész Nagy-, Kis- és Fehéroroszország saját hatalmú uralkodója (szamogyerzsec).*” id. Tomszinov 2003, 166.

[61] Tomszinov, 2003, 169.

[62] Benson, 1974, 254–264.

[63] Poe, 2000, 224.

[64] Benson, 1974, 254–264.

[65] Benson, 1974, 254. Paul Bushkovitch azon véleménye, hogy Péter idején az uralkodó korlátlan hatalmának nem volt szüksége jogi igazolásra, nem felel meg a valóságnak. (Bushkovitch, 2012, 13, 20.)

[66] Benson, 1974, 265.; Zajcsenko, 1984, 80.

A nyugati kihívásra való reagálás szempontja végül felveti azt a lehetőséget, hogy erős megszorításokkal, de megfontoljuk az értelmezésben a (John Pocock – Quentin Skinner által fémjelzett) már említett *cambridge-i iskola* diszkurzív-kontextuális megközelítésének alkalmazhatóságát a péteri időszak viszonylatában. Itt most nem (csak) a politikai nyelvezet átalakulására és a nyelvi kontextualizmusra gondolok, hanem a nyugati szerzők nézetére való reagálásra,^[67] azaz a diszkurzivitásra – ami persze nem választható el a politikai nyelvezettől, ugyanis az egyes nyugati fogalmak orosz nyelvre történt átültetése során, amint láthattuk, esetenként konnotációs problémákkal kell számolni. Ami a diszkurzivitás kérdését illeti, ennek korlátozottsága kapcsán viszont le kell szögeznünk, hogy a korabeli orosz politikai viszonyok közt a nyugatihoz hasonló, valódi diskurzus nem alakulhatott ki.^[68] Mégis, a diszkurzivitás szempontja, szűken értelmezve, egyes esetekben releváns lehet. Így például a *szuverenitás* kapcsán, melynek definícióját egyébként (amint látni fogjuk) Hugo Grotiustól veszi át Prokopovics, akire tételesen hivatkozik is, és a grotiusi definíció értelmezését is szükségesnek tartja. Ugyanakkor releváns lehet e szempont azért is, mert Prokopovics nem egyszer utal arra műveiben, hogy az ő tanításaival ellentétes politikai nézetek is léteznek. Igaz ugyan, hogy ezekre általában nem tételes cáfolatokkal reagál, hanem deklaratív kijelentésekkel. Legfőképpen az 1722-es mű előszavában jelenik meg ez a kategorikus és konkrét nézetek megnevezését mellőző álláspont, az írás ugyanis ezekkel a sorokkal indul: „Legyen ismert neked, aki e könyvecskét nem pusztán kíváncsiságból, hanem az igazság legvilágosabb megértése miatt óhajtod elolvasni, hogy ez nem olyan szándékkal íródott, hogy a mi szuverénünknek, ő császári felségének (*szamogyerzsca nasego, jego imperatorszkogo velicsesztva*) mindenki számára ismert és az alábbiakban közölt rendeletét (*usztav*) megvédelmezzük némely, a politikai tanokban jártas ellenfél ellenvetéseitől. Minthogy egyáltalán nem gondoljuk, hogy akadna akár csak egyetlen is e filozófusok sorában, aki e rendeletet meg tudná cáfolni.”^[69]

[67] Ehhez hasonló megállapítást tett Maslov is, anélkül azonban, hogy az általam idézett módszerre utalt volna: „Feofán figyelmet érdemel, *mint eredeti politikai gondolkodó, aki gyakran bonyolódott polémikus dialógusba kortársaival*, ami bizonyára nem maradt hatástalan közönségének tanultabb tagjaira”. (Maslov, 2014, 35.) (Kiemelés tőlem: S. E.) Maslov tanulmányában e polémia kapcsán azt emeli ki, hogy Prokopovics az autokratikus monarchia mint legjobb kormányzati forma védelmezője volt. (Maslov, 2014, 34–35.)

[68] Az ún. *cambridge-i iskola* módszerének teljeskörű alkalmazását az egymásra reflektáló szövegkorpusz hiánya nem teszi lehetővé. Ennek több, részben egymással összefüggő oka van. A nyugat-európai viszonyokhoz hasonló politikai irodalom a nyomtatás alacsony fejlettségi szintjén és uralkodói monopóliumán túl azért sem jöhetett létre Oroszországban, mert felségsértésnek számított még a legártatlanabb szóbeli megnyilvánulás is a cárral és hatalmával kapcsolatban: az ún. *szlovo i gvelo goszudarevo*, tehát az *uralkodóra vonatkozó szó és tett*, ugyanis a politikai bűncselekmény terminus technicusá volt egészen 1762-ig.

[69] PVM 122.

Ugyanakkor viszont például a már ugyancsak említett 1718-as szónoklatban konkrét politikai nézetet is megnevez, mint elvetendő álláspontot az alattvalói engedelmesség kapcsán: nevezetesen, gúnyosan szól a pápai hierokráciáról, miszerint a pápának jogában állna uralkodókat letenni a trónjukról, s a pápa kivonhatná az egyházi személyeket az uralkodónak való engedelmesség alól.^[70] Ezek a megnyilatkozások pedig nemcsak Benson idézett megállapítását igazoják, de a szűken értelmezett diszkurzivitás szempontjára is rávilágítanak.

III. HATALOM ÉS ÁLLAM FEOFÁN PROKOPOVICS MUNKÁSSÁGÁBAN

Az elemzés bázisát adó, már említett négy legfontosabb munka közül tehát kettő szónoklat (1716, 1718), kettő pedig szisztematikus mű (1721, 1722) volt, melyek közül az utolsót Kljucsevszkij az „államjog kisenciklopédiája” elnevezéssel illette. E mű érdekessége, és egyben jelentőségének mutatója, hogy 1724-ben egy anonim német fordítása is megjelent Berlinben: mégpedig annak az Ambrosius Haudénak a nyomdájában, aki a Porosz Tudományos Akadémia hivatalos kiadója volt!^[71] Bár Kljucsevszkij megállapítása túlzó, az tagadhatatlan, hogy valóban az 1722-es „Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására” című írásban ragadható meg leginkább a nyugatosodás hatása, minthogy itt fókuszáltnak jelentkeznek ennek egyes elemei. Éppen ezért alapvetően ez utóbbi műre koncentrálni igyekszem feltérképezni a címben jelzett problémakört, mégpedig afféle *címszó jelleggel*, de nem ABC sorrendben, hanem logikai megfontolások alapján felállított kategóriák sorrendisége mentén haladva.

1. Az uralkodói hatalom jellege

Az 1721-es Egyházzsabályzattal célszerű kezdeni a vizsgálódást, mivel az innen származó, az alábbiakban idézendő két részlet három olyan, az egész elemzés szempontjából kulcsfontosságú terminust (*monarh, goszudarsztvo, szamogyerzsavnaja vlaszty*) tartalmaz, amelyek megkerülhetetlenek lesznek. Az első passzus az *uralkodók hatalmát definiálja* általában véve, míg a második azt magyarázza meg, hogy miért szükséges a pátriárkai méltóság eltörlése.

„Az uralkodók hatalma, *saját magán alapuló hatalom (Monarhov vlaszty jeszty szamogyerzsavnaja)*, melynek az engedelmességet, a lelkiismeret okán, maga Isten parancsolja.”^[72] Minthogy ez a megfogalmazás képezte az alapját az uralkodói hatalom későbbi államjogi definícióinak (1797, 1832), ez önmagában bizonyítja Prokopovics jelentőségét.

[70] Részletesebben lásd a következő fejezet elején!

[71] Lentin, 1996, 66.

[72] „*Монархов власть есть самодержавная, которой повиноваться сам бог за совесть повелевает.*” A forrásokban történt kiemelések, itt és a továbbiakban, tőlem: S. E.

Jelen kontextusban fontosabb számunkra az *Egyházszabályzat* másik passzusa: „Az egyszerű nép nem tudja, hogy miben különbözik a papi hatalom (*duhovnaja vlaszty*) a saját magán alapuló [uralkodói] hatalomtól (*ot szamogyerzsavnoj*), és az egyház legfőbb pásztorának [értsd: a pátriárkának] dicsőségétől és méltóságától elámulván, azt gondolja, hogy ez a kormányzó egy második uralkodó (*goszudar*), aki ugyanolyan erővel bír, mint az egyeduralkodó (*szamogyerzscu raven*), vagy még nagyobb is nála, és azt, hogy a papi rend egy másik, jobb állam (*goszudarsztvo*).”^[73]

Az itt kifejtett álláspont egyébként már Prokopovics 1718-as szónoklatában is jelen volt, és egyértelműen a *hierokratikus álláspont* ellen irányult: „Valaki azt gondolhatná, és sokan gondolják is, hogy nem minden emberre vonatkozik ez a kötelezettség [értsd: az engedelmesség], hanem némelyek kivételek, nevezetesen a papság és szerzetesség. Ez a tövis, vagy inkább mondjuk fullánk-nak, mert a kígyó fullánkja ez, a pápista szellem, de nem tudom, hogy miként érint ez bennünket és miként vonatkozik ránk: mert a papság egy másik dolog, egy másik rend (*csin*) a népben, de azért nem egy másik állam (*goszudarsztvo*).”^[74]

Később pedig, az előbbiekkal összhangban, Prokopovics így indokolta meg a pátriárkai méltóság helyébe lépő Szent Szinódus létrehozását: „a papi rend feletti uralkodói felügyelet is Istentől rendeltetett, ennél fogva bármely legfőbb törvényes Uralkodó a saját Államában (*Goszudar v Goszudarsztve szvojom*) bizony a Püspökök Püspöke”.^[75]

A pátriárkai méltóság eltörlésével és az ennek helyébe lépő Szent Szinódus felállításával (1721), melynek tagjait Péter nevezte ki, csakúgy mint az élére állított világi vezetőt, az egyház alárendelése az uralkodónak hivatalossá és teljessé vált. Minthogy pedig Péter ugyanebben az évben felvette az *Otyec Otyecsesztva* (*Haza Atyja*) címet, ez felerősítette azt a képzetet, hogy ténylegesen Péter lett az egyház feje – ezt, amint korábban láthattuk, maga Péter is leszögezte –, mint ahogy a valóságban az is volt: anélkül, hogy magát az „egyház feje” kifejezést használta volna. (Ez majd csak 1797-ben bukkan fel egy hivatalos dokumentumban.)

Az *Otyec Otyecsesztva* címet a *pater patriae* orosz megfelelőjének szánta volna ugyan a Szenátus, de fontos hangsúlyozni, hogy a címnek Oroszországban *vallási vonatkozása* is volt: korábban ugyanis *csakis a főpapok viselhették* e címet, különösen pedig a pátriárka!^[76] Prokopovics pedig már 1709-ben az *Otyec Otyecsesztva* címmel illette Pétert.^[77] A pátriárkai méltóság eltörlése és az *Otyec Otyecsesztva* cím ugyanazon évben történő felvétele együttesen

[73] Uszpenszkij, 1994, I. 152–153.

[74] Szocsinyenyija, 1961, 88.

[75] Bugajeva, 2015, 76.

[76] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

[77] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

azzal a következménnyel járt, hogy az uralkodó szakralizációja megerősödött,^[78] miközben a nyugati fogalmak is teret nyertek a hatalomfelfogásban. Azaz, Péter idején, paradox módon, az uralkodó szakralizációja nemhogy gyengült volna a nyugatosítás folytán, hanem még erősebbé vált az előbb említett fejlemények miatt.^[79]

Az iménti három idézetből világosan kiderül tehát, hogy *mind világi, mind egyházi szempontból egyetlen főhatalom létezik*: ez pedig az uralkodóé, akit a „saját államában” szintén isteni felhatalmazás alapján illet meg az egyház feletti ellenőrzés joga is. Ezeknek az elveknek az összegzését, ráadásul a *korlátlan hatalom jelentéssel társítva*, világosan megfigyelhetjük az 1722-es műben:

„A szuverén monarha (*monarh goszudar*) törvényesen (*zakonno*) megparancsolhat a népnek *nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükséges, hanem mindent, ami csak tetszik neki*; csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzen az isteni akarattal. E hatalom alapja pedig az..., hogy a nép az ő színe előtt lemondott a kormányzás akarataról és a felette való rendelkezés teljes hatalmát átadta neki: és idetartoznak a különféle *polgári és egyházi szertartások*, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái, *és így tovább, és így tovább, és így tovább...*”^[80]

Mínt hogy az uralkodó hatalma teljeskörű, ezért mindent szabályozhatott.^[81] Az „*és így tovább*” háromszori megismérlése pedig ezt a jogot, mondhatni, teljesen nyitottá tette.

2. Az állam (*goszudarsztvo*) fogalma Prokopovicsnál és viszonya a kormányzati formákhoz (*formi pravlenyija*)

Az államfelfogás terén bekövetkezett előrelépés szempontjából alapvető volt, hogy a hatalomértelmezésben megjelent az *állam*, valamint a (korabeli szóhasználatnál élve) különböző kormányzati formák, azaz *államformák* közti különbségtétel, ami korábban hiányzott.^[82] Jól mutatja ezt a változást már az 1716-os szónoklat is, ahol a „*monarchikus berendezkedésű állam*” (*goszudarsztvo csina monarhicszeszkogo*) kifejezés szerepel.^[83]

Még inkább kifejezésre jut ez azonban az 1722-es írásban: „Mindenki számára ismert, hogy az egész világon nemcsak egyetlen formája van a legfelsőbb kormányzatnak (*viszocsajsego pravityelsztva*): néhol az egész haza

[78] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

[79] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

[80] PVM 222. Kiemelés tőlem: S. E.

[81] Tomszinov, 2003, 164.

[82] Kiszzelev, 2013, 52.; Kiszzelev, 2015, 97.

[83] Kiszzelev, 2013, 52.

számára fontos dolgokat az összes lakos egyetértésével intézik, amint ez számos görög nép esetében, és sokáig a rómaiaknál is fennállt. Mostanság pedig ilyen kormányzat van Velencében, Hollandiában és Lengyelországban: és ezt demokráciának (*gyemokratyija*), azaz népuralomnak (*narodogyerzsavsztvo*) hívják.

Másutt nem az egész nép, de nem is egyetlen személy, hanem néhány, származási rend alapján kiválasztott férfi akarata szerint kormányozzák a hazát, és ilyen kormányzati forma (*obraz pravlenyija*) létezett rövid ideig a rómaiaknál a tízek uralma idején: és ezt arisztokráciának (*arisztokratyija*) hívják.

Másutt pedig a teljes hatalom (*vszja gyerzsava*) egyetlen személy kezében van: és ezt monarchiának (*monarhija*), azaz egyeduralomnak (*szamogyerzsavsztvo*) hívják.^[84] De ezen kormányzati formákon (*obrazov pravlenyija*) felül léteznek még mások is, amelyek különböznek az itt megnevezettektől: ezen két vagy három kormányzati forma ötvözetéből álló vegyes kormányzatok.

A monarchia is kétféle lehet: az egyik monarchiában a jogar nem öröklődik, hanem az egyes monarcha halála után a nép másikat választ megegyezés szerint, nem törődve az elhunyt monarcha gyerekeivel. Ilyen volt a római monarchia Julius Caesartól egészen Konsztantinosz Paleologoszig, mostanság pedig ilyen a német monarchia.

A monarchia másik formája az örökletes monarchia, amelyben az apa után a fiú, vagy a fiútestvér után a fiútestvér, néha pedig az apa után a lánya uralkodik, és ezáltal egy házon belül marad a jogar, és a fiúk kezéről az unokák kezére száll, ha pedig megszakad az egyeduralkodói vérvonál, akkor a nép megegyezése alapján (*naroda szoglaszjem*) új monarcha választására kerül sor. Sok ilyen monarchia létezett korábban és létezik mostanság is, köztük az oroszországi (*vszjerosszijszkaja*), amelyik manapság is dicsőségesen virágzik.”^[85]

A kormányzati formák közti különbségtétel azért volt nagy jelentőségű, mert lehetővé tett egyfajta emancipációt a *goszudarsztvo* értelmezése számára: nevezetesen, hogy a *goszudarsztvo* fogalma távolabb kerüljön az *uralkodó* (*goszudar*) személyétől. Az eredményt jól mutatja Prokopovics egy későbbi, 1734-es szónoklata, amely Anna cárnő koronázásának évfordulóján hangzott el: „a leghasznosabb az Orosz állam számára (*Rosszijszkomu goszudarsztvu*) az egyeduralmi kormányzat (*vladicesztvo szamogyerzsavnoje*), amit a görög filozófusok monarchiának vagy monokráciának hívnak; a többi kormányzati forma vagy módoszat, így tehát a főemberek többszemélyes kormányzata (*pravityelsztvo*), amit Arisztokráciának hívnak, vagy az össznépi, amit Demokráciának, illetve a többi, amelyek ezekből az elemekből tevődnek össze, nálunk nem lennének probléma nélküliek.”^[86]

[84] Ebben a mondatban is jól tetten érhető a terminológiai bizonytalanság: a *gyerzsava* ugyanis itt nem *állam*, hanem *hatalom* értelemben szerepel, míg a *szamogyerzsavsztvo* egyszerűen a *monarhija* szinonimájaként.

[85] PVM 202, 204.

[86] Bugrov, 2015, 493.

Az idézet egyúttal jól rámutat arra is, amit Borisz Maszlov Prokopovics 1716-os szónoklatát elemezve fogalmazott meg a különböző kormányzati formák összehasonlításának célja kapcsán: nevezetesen, hogy Prokopovics esetében „a teória *praktikus* aspektusai iránti érdeklődés” az, amit „ideológiai elvként” lehet értelmezni.^[87]

A *goszudarsztvo* jelentésében történt előrelépés csak egy hosszabb, és a nyugatosodás nyelvi szempontjait is figyelembe vevő magyarázat nyomán válik érthetővé. Döntő volt ebben a tekintetben, mutat rá Kiszzelev, hogy az elit és a hivatalos politikai nyelvezet számára Péter uralkodásának végére az *uralkodóra* már nem a *goszudar* és nem a *cár* szót használták, hanem a *monarcha* terminust.^[88] Bár Kiszzelev ezen kategorikus megállapítása túlzó, a *monarcha* (orosz: *monarh*) mint a nyugatosodás folytán átvett jövevényszó az *uralkodó általános megjelölésére*, nagy jelentőséggel bírt az államfogalom alakulása szempontjából^[89] – még akkor is, ha a *monarh*, amint látni fogjuk, nem szorította ki a *goszudart*, amire Prokopovics művei is jó bizonyítékul szolgálnak. Miben is állt ennek a fejleménynek jelentősége? Mivel a *monarh* új szó volt, ezáltal semmiféle konnotáció nem társult hozzá. Nem utalt sem a *hatalom szakrális voltára*, isteni kiválasztottságára, mint a *cár* titulus,^[90] sem a hatalom kiterjedtségére, mint a *goszudar* titulus, amely a *jogi korlátok nélküli uralkodói hatalom* kifejezője volt a 16–17. században. (Péter idején ez utóbbi értelmet, ahogy azt már említettem, elsődlegesen a *szamogyerzsec* vette fel.) „A *monarcha* fogalma a *monarchiához* kötődött, amely pusztán csak egy kormányzati forma [államforma] volt, és nem a hatalom szervezésének kizárólagos módját jelentette.”^[91] Korábban ugyanis adottnak vették, hogy a *goszudarsztvo* csakis az *egyszemélyi hatalom* leírására vonatkozhat, minthogy, amint már említettem, a *goszudar* szóból eredt. Célszerű éppen ezért néhány mondatban áttekinteni a *goszudarsztvo* jelentésváltozását.

A *goszudarsztvo* a 17. században *többjelentésű* szó volt. Jelenthette magát az *uralkodást* mint *tevékenységet*: olyan kifejezésekben például, hogy a *cár* „befejezte az uralkodását”. Jelenthette továbbá a „személyes uralom állapotát vagy az uralkodó méltóságát”,^[92] mégpedig *egyetlen személy által gyakorolt*

[87] Maslov, 2014, 27. Ez világosan, és még határozottabban jelenik meg Prokopovics egy másik írásában, amelyik Anna cárnő (1730–1740) hatalomra jutásáról szólt. A trónutódlás körüli bizonytalanságban ugyanis egy szűk hatalmi elit először a hatalmát korlátozó pontokat tartalmazó dokumentumot íratott alá Annával, de ő rövidesen, felrúgva a megállapodást, összetépte ezt az iratot. Prokopovics ezt írta: „Minthogy az orosz nép természetétől fogva olyan, hogy csakis korlátlan egyeduralommal (szamogyerzsavnim vlagyetyel'sztvom) lehet megtartani. Ha pedig bármilyen más uralom nyerne teret, akkor épségben/egészben és jó állapotban egyáltalán nem tudna megmaradni.” (Bugrov, 2015, 494.) (Az 1730-as hatalmi krízist röviden lásd ezen írás végén.)

[88] Kiszzelev, 2013, 52.; Kiszzelev, 2015, 98.

[89] Kiszzelev, 2013, 52.

[90] Kiszzelev, 2013, 52.

[91] Kiszzelev, 2015, 98.

[92] Harhorgyin, 2011, 29.

korlátlan hatalom értelemben. De vonatkozhatott (amint már láthattuk) magára *a cár hatalma alatt álló területre és annak népére (vagy egyszerre mindkettőre)* is.^[93] Ha viszont nem volt uralkodó, tehát nem létezett *goszudar*, akkor az maga *a kormányzat nélkülség (bezgoszudarsztvo)*, mondhatni az anarchia állapota volt az oroszok számára.^[94] Más szavakkal: a legfőbb kormányzatot csakis egyszemélyi, azaz monarchikus formában tudták elképzelni, ha valami ettől eltért, az aberráció volt.

A *monarchia* és a *monarcha* (az *uralkodó* általános megnevezéseként) mint újdonsült jövevényszavak beemelése a hatalomra vonatkozó szókészletbe a *goszudar* helyett, illetve (pontosabban fogalmazva) mellett, megváltoztatta ezt a helyzetet: „Az uralkodó (*goszudar*) hiánya az államban (*goszudarsztvo*) tehát most már nem kizárólag a kormányzati hatalom nélküli állapotot jelentette csak, hanem egy másik (a monarchiától különböző) kormányzati formát.”^[95] A *különböző kormányzati formák létéről* szóló nyugati felfogásnak és a nyugatról átvett *monarh* terminusnak tehát óriási jelentősége volt, mert immár nem aberrációként kezelték, ha valahol nem volt uralkodó, hanem a politikai közösség normális, elfogadható jelenségének tartották azt.^[96] „Éppen ez volt a döntő faktor az *uralkodónak (goszudar)* az *államtól (goszudarsztvo)* való elválasztásában a 18. századi orosz politikai nyelvzetben. Emellett pedig ennek az elválasztásnak az egyik következménye az lett a 18. században, hogy olyan írások jelentek meg, amelyek a monarchiát mint legjobb kormányzati formát védelmezték.”^[97] Helyesen jegyzi meg Kiszeev, hogy ebben a folyamatban Prokopovicsnak valóban óriási szerepe volt,^[98] viszont érdekes módon nem említi példákat Prokopovics legfontosabb (1722-es) művéből.

Az 1722-es műben Prokopovics számos esetben már mindenféle jelző nélkül használta a *goszudarsztvot*, sőt, olyan kifejezésekkel is találkozhatunk, mint „*az állam szükségletei*” (*v goszudarsztve nuzsdi*).^[99] Ugyanakkor viszont igaz, hogy az államnak az uralkodó személyétől történő elválasztása csak részleges eredménnyel járhatott, abból kifolyólag, hogy ez a folyamat magának „a korlátlan hatalommal bíró uralkodónak a parancsa szerint ment végbe, aki teljesen kontrollálta ezt az államot”.^[100] Sokatmondó, és tükrözi ezt az ellentmondást maga az 1722-es mű címe is: *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojev*. Egyrészt a *monarhból* és nem a *goszudarból* képzett jelző szerepel benne uralkodói jelentésben, sőt, az *állam* megjelöléseként sem a *goszudarsztvo*, hanem a *gyerzsava* áll, ami ezáltal a *goszudarsztvonak*

[93] Dixon, 1999, 190.

[94] Kiszeev, 2013, 52.; Kiszeev, 2015, 98.

[95] Kiszeev, 2013, 52.

[96] Kiszeev, 2013, 50.

[97] Kiszeev, 2013, 52.

[98] Kiszeev, 2013, 50-52.; Kiszeev, 2015, 98.

[99] PVM 236.

[100] Harhorgyin, 2011, 36-37.

a *goszudartól* való eltávolodását mutatja. Másfelől viszont a terminusok használata nem következetes a műben Prokopovics részéről: ezt egyrészt olyan kifejezések mutatják, mint a már említett „*monarh goszudar*” (*szuverén monarha*), másrészt pedig a tulajdonosi szemlélet erősségét bizonyító összetételek. Így például maga a cím is *nem* általában az *állam örököséről* beszél, hanem „*az ő államának*” örököséről, és gyakori az „*ő állama*” (*jego goszudarsztvo*) szókapcsolat, amit másutt is, például a főhatalom vallási vonatkozása kapcsán is láthatunk („bármely legfőbb törvényes Uralkodó *a saját Államában (Goszudar v Goszudarsztve szvojom)* bizony a Püspökök Püspöke”).

Fontos elem volt ugyanakkor a *goszudar* - *goszudarsztvo* elhatárolás szempontjából, hogy Péter idején a *goszudarsztvo* mellett egy új terminus is hangsúlyt kapott, mint a *lojalitásnak az uralkodótól megkülönböztetett tárgya*: ez pedig az *otyecsesztvo*, azaz a *haza* volt, melyet a *goszudarsztvo* szinonimájaként használtak.^[101] 1709 után Prokopovics műveiben ugyanis az identitásnak egy újszerű változata jelent meg: „ez olyan lojalitáson alapult, amely nem egyedül az uralkodóhoz, illetve annak államához kötődött, hanem egy újfajta, protonemzeti egységhez”.^[102] Ez a fejlemény szintén megerősítette a *goszudarsztvo* már említett eltávolodását *az uralkodó (goszudar)* személyétől, mindazonáltal egyetérttek Kiszelevvel, hogy ez kevésbé volt fontos, mint a különböző kormányzati formák megkülönböztetésének lehetősége a *goszudarsztvo* fogalmán belül.^[103] Különösen arra való tekintettel, hogy (amint már említettem) 1721-ben Péter felvette az *Otyec Otyecsesztva* (*Haza Atyja*) címet: ez ugyanis egyben relativizálta az *otyecsesztvo és az uralkodó* közti megkülönböztetést, ugyanazon analógia okán, mint ami a *goszudar* - *goszudarsztvo* közti asszociációt táplálta! Ebben is látom az okát annak, hogy egészen az 1780-as évek elejéig kellett várni arra, hogy az orosz gondolkodásban a *haza* és az *állam* (a két szót a 18. század nagy részében szinonimaként használták) nemcsak megkülönböztethető, hanem akár szembeállítható legyen egymással az autokrácia kritikájaként.^[104]

IRODALOM

- Bodin, Jean (1987): *Az állam*. (Fordította Csűrös Klára, Máté Györgyi.) Gondolat, Budapest.
- PVM = *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej*. In: Lentin, A.: *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, 1996. 119–288.
- Szocsinyenyija (1961): Jerjomin, I. P., ed., *Szocsinyenyija Feofana Prokopovicsa*. Moszkva, 1961.

[101] Harhorgyin, 2011, 34.; Plokhly, 2006, 282.

[102] Plokhly, 2006, 282.

[103] Kiszelev, 2013, 50.

[104] Harhorgyin, 2011, 42.

- Artemyeva, T. (2012), From “Natural Law” to the Idea of Human Rights in 18th-Century Russia: Nobility and Clergy. In: Brüning, A., – van der Zweerde, E., (eds), *Orthodox Christianity and Human Rights*. Leuven–Párizs–Walpole, MA., 111–124.
- Benson, S. (1974): The Role of Western Political Thought in Petrine Russia. *Canadian-American Slavic Studies* VIII. 1974/2. 254–273.
- Bugajeva, N. A. (2015): Formirovanije i translacija religioznogo kulta monarha v Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII veka. In: *Konsztruktyivnije i gyesztruktyivnije formi mifologizacii szocialnoj pamjatyi v proslom i nasztojascsem*. Tambov, 75–78.
- Bugrov, Konsztantyin D. (2015): *Russia’s Territorial Size as a Concept for Domestic Politics*. Bylye Gody 2015/3, 491–498. <http://oaji.net/articles/2015/7-1444162562.pdf>, (2017.03.04.)
- Buranok, O. M. (2014): *Feofan Prokopovics i isztoriko-lityeraturnij processz pervoj polovini XVIII veka*. Moszkva.
- Bushkovitch, P. (2001): *Peter the Great. The Struggle for Power 1671-1725*. Cambridge.
- Cracraft, J. (1973): Feofan Prokopovich. In: Garrard, J. G. (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*. Oxford, 75–105.
- Cracraft, J. (2004): *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge, Mass.
- Dixon, S. (1991): *The Modernisation of Russia 1676-1825*. Cambridge.
- Harhorgyin, O. (2011): *Osznovnije ponyjatyija rosszijszkoj polityiki*. Moszkva.
- Helmert, G. (1992): *Der Staatsbegriff im petrinischen Russland*. Berlin.
- Hughes, L. (1990): *Sophia. Regent of Russia 1657-1704*. New Haven-London.
- Kantorowicz, E. H. (1957): *The King’s Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton.
- Kivelson, V. A. (1996): *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford.
- Kiszzelev, M. A. (2012): Pravda i zakon vo vtoroj polovinye XVII - pervoj csetvertyi XVIII veka: Ot monarha-szuygiji k monarhu zakonodatyelju. In: *Ponyjatyija o Rosszii. K isztoriceszkoj szemantike imperszkoj perioda*. I. Moszkva, 49–65.
- Kiszzelev, M. A. (2013): Forma pravlenijija i szocialnaja ierarhija v rosszijszkoj polityiceszkoj miszli XVII - pervoj csetvertyi XVIIIgo veka. *Isztoriceszskij vesztnyik* 2013. v. 6. (153) 18–53.
- Kiszzelev, M. A. (2015): Mezsducarsztvije 1730 g. v Rosszii: problema formi iszogyerszanyija polityiceszkoj krizisza. In: Gyula Szvák (ed.): *Alternatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsima v isztorii Rosszii/Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Budapest, 93–102.
- Kiszzelev, M. A. (2016): Pervije sagi jesztyesztenno go prava v Rosszii i reformi Petra. In: Bugrov, K. D. – Kiszzelev, M. A. (eds): *Jesztyesztennoje pravo i dobrogyetyel. Intyegracija jevropejszkoj vlijanyija v rosszijszkuju polityiceszkuju kulturu*. Jekatyerinburg, 57–120., illetve 450–458.
- Kollmann, N. S. (1997): Concepts of Society and Social Identity in Early Modern Russia. In: Baron, S. H.- Kollmann, N. S. (eds), *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine*. De Kalb, 34–51.
- Kollmann, N. S. (1999): *By Honour Bound. State and Society in Early Modern Russia*. Stanford.
- Lentin, A. (1996): Preface, Introduction. In: Lentin, A.: *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, 1–117.
- Maslov, B. (2014): Why Republics Always Fail: Pondering Feofan Prokopovich’s Poetics of Absolutism. In: *Вивлююка: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, vol. 2. (2014) 24–46. (2016.12.10.)

- Miljukov, P. (1962): *Russia and its Crisis*. New York.
- Nyicsik, V. M. (1977): *Feofan Prokopovics*. Moszkva. http://www.e-reading.club/bookreader.php/1033893/Nichik_-_Feofan_Prokopovich.html, (2016.12.10.)
- Oakley, F. (2015): *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue Kingship (1300-1650)* New Haven-London.
- Plokhly, S. (2006): *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge.
- Poe, M. T. (2000): "A People Born to Slavery": *Russia in the Early Modern European Ethnography, 1476-1748*. Ithaca.
- Polszkój, Sz. V. (2011): Ot „vszjenarodsztvá” k publike: k voproszu o ponyimanyii obszcesztva v rosszii XVII-XVIII vv. *Otyecseshztvennaja isztorija* (47) 2011. 7-12.
- Rowland, D. B. (2007): Muscovy. In: Lloyd H. – Burgess, G. – Hodson, S. (eds): *European Political Thought 1450-1700. Religion, Law, Philosophy*. New Haven-London, 267-299.
- Sashalmi Endre (1998): Autokrácia, abszolútizmus, isteni jogalap. A 16-17. századi moszkvai ideológia jellemzői és tipológiája. *Aetas* 1998/1. 48-67.
- Sashalmi Endre (2000): A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Fischer F. – Majoros I. – Vonyó J. (eds): *Magyarország a (nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 559-567.
- Sashalmi Endre (2001a): Az uralkodói hatalom Nagy Péter alatt. In: J. Újváry Zsuzsa (ed.): *Ezredforduló - századforduló - hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 100-139.
- Sashalmi Endre (2001b): „A cár akarata - törvény.” Az abszolútizmus és az uralkodói akarata a péteri ideológiában. *Századok* 6. szám, 1413-1431.
- Sashalmi Endre (2009): God-Guided Contract and Scriptural Sovereignty: The Muscovite Perspective of *Pravda voli monarshej*. *Specimina nova* V., Pécs, 139-150.
- Sashalmi Endre (2013): *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs.
- Sashalmi Endre (2015): *Az emberi testtől az óraműig: Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300-1800*. Pécs.
- Ševčenko, I. (1978): Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. *Harvard Ukrainian Studies* 1978. 5-25.
- Szeftel, M. (1975): La monarchie absolue dans l'État moscovite et l'Empire russe (fin XV siècle-1905) In: Szeftel, M.: *Russian Institutions and Culture up to Peter the Great*. London, 1975. X. fejt. 727-757.
- Szeftel, M. (1979): The Title of the Muscovite Monarch up to the end of the Seventeenth Century. *Canadian-American Slavic Studies* 1-2. szám, 59-81.
- Tomszinov, V. A. (2003): *Isztorija russzkoj polityicseszkoj i pravovoj miszli X-XVIII veka*. Moszkva.
- Torke, H-J. (1986): Staat und Gessellschaft in Russland im 17 Jahrhundert als Problem der europäischen Geschichte. In: Zernack, K. (ed.): *Handbuch der Geschichte Russlands 1613-1856*. Stuttgart, 200-212.
- Uszpenszkij, B. A. (1994): *Izbrannije trudi*. I-II. Moszkva.
- Uszpenszkij, B. A. (2000): *Car i imperator. Pomazanyije na carszvtó i szemantyika monarsih tyitulov*. Moszkva.
- Zajcsenko, A. B. (1984): Tyeorija proszvescsonnogo abszoljutyizma v proizvegyenyijah Feofana Prokopovicsa. In: *Iz isztorii russzkoj prava*. Moszkva, 76-83.

A TARTÁSI JOGVISZONYOK MÓDOSÍTÁSA

I. BEVEZETÉS

A szerződéses jogviszony módosítását hatályos Polgári Törvénykönyvünk, a 2013. évi IV. törvény (a továbbiakban Ptk.) a kötelmi könyvben, a szerződésekre vonatkozó általános szabályok körében rendezi. A szerződési szabadság elvéből következően a felek a közöttük fennálló szerződés tartalmát közös megegyezéssel (akarategységben) szabadon módosíthatják és megváltoztathatják kötelezettségvállalásuk jogcímét.^[1] A szerződésnek a felek konszenzusán alapuló módosítása mellett a Ptk. lehetővé teszi a szerződés bíróság általi módosítását is abban az esetben, ha a jogszabályban rögzített – taxatív és konjunktív – feltételek fennállnak.^[2]

A polgári jogi kódex a szerződéses kötelmi viszony módosítására vonatkozó általános szabályok mellett több szerződéstípus esetén is tartalmaz egy-egy, az általánoshoz képest speciális jelleggel bíró rendelkezést. Ezek köréből kiemelkedik a tartási szerződés módosítására vonatkozó szabály (Ptk. 6:495. §), amely a bíróság általi szerződésmódosítás különös eseteként részletesen meghatározza a tartási szerződés bíróság általi módosítására és a tartási szerződés életjáradéki szerződéssé történő átalakítására vonatkozó feltételeket.

A tanulmány kiindulópontját alapvetően a Ptk. említett rendelkezése, annak vizsgálata képezi. A tartási jogviszonyok körében azonban a magánjogtudomány különbséget tesz szerződésből fakadó és törvényen alapuló tartási jogviszonyok között, ez utóbbiakat a családjogi szabályanyagon belül maga a Ptk. is elismeri és az ennek alapján létrejött jogviszonyban a tartás módosítására további sajátos rendelkezéseket tartalmaz. A tartási jogviszonyok említett két típusát tekintve a legfőbb különbség, hogy míg szerződésen alapuló tartás esetén a tartási kötelezettség vállalása a fél (tartásra kötelezett) önkéntes akaratelhatározásán alapul, és arra mint szerződéses szolgáltatásra vonatkozóan a felek megállapodása (tartási szerződés) az irányadó, addig törvényen alapuló tartás esetében a tartási kötelezettség alapjául a jogszabály rendelkezése szolgál, rögzítve egyúttal a tartásra vonatkozó alapvető rendelkezéseket is.

Kelemen László a szerződésből fakadó tartási (szóhasználatában ellátási) kötelezettség és a törvényen alapuló tartás közötti fogalmi

[1] Ptk. 6:191. § (1) bekezdés.

[2] Vö. Ptk. 6:192. § (1) bekezdés.

különbséget alapvetően abban látta, hogy az előbbi kötelmet keletkeztet, amelyhez kapcsolódik a perelhetőség (alaki kénytetőség),^[3] míg utóbbit a polgári jog családjogi igényként kezeli.^[4] Almási Antal kötelmi jogi könyvében a Kelemen által a szerződésen és jogszabályon alapuló tartás kapcsán vázolt fogalmi különbséget szintén elismerte, a két igény természetét tekintve azonban – a korabeli bírói ítélkezési gyakorlat alapján – hangsúlyozta azok azonosságát.^[5]

Tanulmányomban a tartási jogviszonyok módosításával, módosíthatóságával átfogó jelleggel foglalkozom, a vizsgálódást a szerződésen és a jogszabályon alapuló tartásra egyaránt kiterjesztve. A szerződésből fakadó tartási jogviszonyok módosítására vonatkozó rendelkezések vizsgálata körében a tartási kötelezettséget magában foglaló és a hatályos Ptk.-által is ilyen megnevezés alatt szabályozott *tartási szerződés* mellett helyet kap az említett kontraktus „közeli rokona”, ha úgy tetszik, sajátos válfaja, az *öröklési szerződés* is, amelyre a Ptk. öröklési jogi könyvében rögzített különös szabályok mellett a kötelmi könyv egyes szerződési jogi rendelkezései is alkalmazandók. Ezen szerződések főbb jellemzői és a módosításukra vonatkozó sajátos szabályok a „tartási kötelezettséget tartalmazó szerződések” gyűjtőfogalom alatt kerülnek ismertetésre.

A tanulmány második része a jogszabályon alapuló, ún. családjogi tartási viszonyok módosíthatóságával foglalkozik. Ennek körében részletesen elemzem a Ptk. családjogi könyvében, a rokonság jogán belül a tartás módosítására vonatkozóan rögzített rendelkezést, vázolva egyúttal a szerződésen alapuló tartás felek általi (akarategységen alapuló) és bíróság általi módosításával való hasonlóságokat és különbségeket.

II. A TARTÁSI KÖTELEZETTSÉGET TARTALMAZÓ SZERZŐDÉSEK MÓDOSÍTÁSA

1. A tartási szerződés

A tartási szerződés a Ptk.-ban nevesített, bizalmi jellegű szerződés, amely alapján a tartásra kötelezett a tartásra jogosult körülményeinek és szükségleteinek megfelelő ellátására, illetve gondozására, a tartásra jogosult pedig ellenérték teljesítésére köteles.^[6] A tartási szerződés egyike azoknak a szerződéses jogviszonyoknak, amelyek esetén a jogalkotó a szerződés módosításának általános szabályaihoz képest speciális rendelkezéseket állapít meg a szerződés felek általi (konszenzusos) és bírósági módosítására egyaránt. Ennek legfőbb oka, hogy a tartási szerződés keretében a tartásra kötelezett által teljesítendő szolgáltatás különböző „bizonytalansági tényezők” és szerencseelemek függvényében

[3] Vö. Grosschmid, 1932, 838–857.

[4] Vö. Kelemen, 1942, 394.

[5] Almási, 1929, 878.

[6] Ptk. 6:491. § (1) bekezdés.

alakul, ennek folytán a szerződés időtartama, illetőleg tartalmi keretei sem a szerződés megkötésekor, sem annak teljesítése folyamán nem határozhatók meg.^[7]

A tartási szerződés módosítása több szempontból is vizsgálendő. Egyrészt, a tartási szerződésben részes felek, vagyis a tartásra kötelezett (eltartó) és a tartásra jogosult (eltartott) a közöttük fennálló jogviszonyt – a szerződési szabadság elvéből következően, a szerződésmódosítás általános, a szerződés megkötésére vonatkozó rendelkezésekre visszautaló szabálya alapján – akarategységgel bármikor módosíthatják.^[8] Tekintettel arra, hogy a Ptk. 4:191. § (2) bekezdése a szerződő felek számára a tartási szerződés érvényességéhez annak írásba foglalását írja elő, a Ptk. 6:6. §-a (2) bekezdésének megfelelően a szerződés módosításának is ebben a formában kell megtörténnie, vagyis a szerződés módosítására irányuló szerződésnek is legalább a lényeges elemeit szükséges írásba foglalni.

A tartási szerződés a felek konszenzusával történő, az általános szabályok szerinti módosításán túl a Ptk. 6:495. §-a lehetővé teszi azt is, hogy az ott meghatározott törvényi feltételek teljesülése esetén a felek kontraktusát bíróság módosítsa. A hivatkozott szakaszban megjelölt feltételek ugyanakkor a bíróság általi szerződésmódosítás általános szabályaitól eltérnek, ahhoz képest speciális jelleggel bírnak. A tartási szerződést, annak tartalmát ugyanis a bíróság – bármelyik fél kérelmére – a Ptk. 6:192. §-ában meghatározott feltételek teljesülése hiányában is módosíthatja, amennyiben a tartási szerződés változatlan tartalommal történő fenntartása a szerződéskötés időpontját követően a felek körülményeiben bekövetkezett változások folytán indokolatlan.

A tartási szerződés módosításának e kivételes esetére vonatkozóan a Ptk. több kiegészítő jellegű, ám rendkívül lényeges fordulatot is tartalmaz. Egyrészt, a módosítás során a bíróság mindkét fél érdekeit köteles figyelembe venni és ezek összemérését követően köteles a szerződést a megváltozott körülményekhez igazítani. Szemben tehát a bíróság általi szerződésmódosítás általános szabályával, ehelyütt nem feltétel a fél lényeges jogi érdekének sérelme. Másrészt, a normaszöveg nem ad pontos meghatározást arra nézve, hogy a szerződéses jogviszony fenntartásának indokolatlansága milyen okból állhat elő. A Ptk. normaszövegében – a „különösen” fordulat egyidejű, a taxatív jelleget egyértelműen kizáró alkalmazása mellett – egyfajta iránymutatásként kerül rögzítésre a felek közötti bizalmi-érzelmi viszony megromlása, mint olyan ok, körülménybeli változás, amely indokolatlanná teszi a felek közötti szerződés további fenntartását. A bizalmi-érzelmi viszony megromlása alapvetően szubjektív alapokon nyugszik, azt a felek bármelyikének felrható magatartása előidézhetheti.

A jogalkotó a bizalmi-érzelmi viszony megromlásának rögzítésével a bírósági szerződésmódosításra alapot adó körülményváltozásra ad példát. Lényeges azonban, hogy ez az esetkör ugyanakkor nem képezi kizárólagos alapját a tartási

[7] BH 2013. 125. Vö. Hegyháti, 1959, 538.

[8] Vö.: Ptk. 6:191. § (1) és (3) bekezdés.

szerződés módosításának. A szerződés módosítására (fenntartásának indokolatlanságára) ugyanis okot adhat más, objektív jellegű körülménybeli változás. Ilyen lehet az eltartásra jogosult vagy az eltartásra kötelezett körülményeiben vagy egészségi állapotában való (negatív irányú) változás is, így például az eltartásra kötelezett olyan súlyos megbetegedése, amely a természetben való tartásra átmenetileg képtelenné teszi.^[9]

A Ptk. hivatkozott szakaszában rögzített, a tartási szerződés bíróság általi módosítására vonatkozó rendelkezések tehát „lazítanak” a Ptk. 6:192. §-ában meghatározott feltételrendszer szigorúságán és egyben tükrözik a tartási szerződés legfőbb jellemzőit is. Egyrészt, a tartási szerződés mint tartós jogviszony esetén^[10] az idő múlása és annak a szerződő felek jogaira és kötelezettségeire kifejtett hatása az átlagosnál nagyobb relevanciával bír. Másrészt, a jogszabályhely utal az eltartó és az eltartott közötti viszonyra is, ezzel kifejezésre juttatva a szerződéstípus bizalmi jellegét és egyúttal figyelmet szentelve a felek között fennálló, érzelmi kapcsolaton nyugvó bizalom sérülékenységének. Amennyiben ugyanis a szerződés alapjául szolgáló, a felek között fennálló bizalom sérül meg, úgy ez elméletben lehetőség a szerződés módosítására. Kérdésként merül ugyanakkor fel, hogy a bíróság szerződésmódosító jogköre a tartási szerződés mely tartalmi elemeire, feltételeire terjedhet ki. Minthogy a Ptk. korlátozó rendelkezést nem tartalmaz, a bíróság általi szerződésmódosítás a szerződés bármely feltételére vonatkozhat.^[11]

A Ptk. a tartási szerződés bíróság általi módosítása mellett a módosítás egy további sajátos esetét is elismeri, amely ugyan szintén feltételezi a bíróság beavatkozását, valójában azonban a bíróság cselekvési lehetősége nagyon szűk körre korlátozódik. Az említett esetkör a *tartási szerződés életjáradéki szerződéssé való átalakítása*, amelyre a Ptk. 6:495. § (2) bekezdése értelmében akkor van mód, ha valamelyik szerződő fél magatartása vagy körülményei folytán a természetben való tartás lehetetlenné vált. (Az esetek jó részében a természetben való tartás lehetetlenségét jellemzően az eltartásra kötelezett egészségi állapotában bekövetkező negatív változás eredményezi.) A tartási szerződés életjáradéki szerződéssé alakítása tehát a szerződéses jogviszony módosításának sajátos, a Ptk. által külön nevesített esetkörét képezi, amelyről – legalábbis elméleti síkon – a felek maguk döntenek, azonban az átalakítás ténylegesen nem a felek megállapodása (módosító szerződés) útján, hanem a bíróság döntése alapján megy végbe, amelyet bármelyik fél kérhet.

Az említett két szerződésmódosítási esetkör kapcsán feltétlenül megjegyzést érdemel, hogy amíg a tartási szerződés bírósági módosítása esetén a bíróság a fél kérelmére a fennálló szerződést kifejezetten tartalmában módosítja és a szerződéses tartalmat igazítja hozzá a megváltozott viszonyokhoz, addig a

[9] Delbó, 2010., 53.

[10] Vö.: BDT 2011. 2579., BDT 2011. 196., valamint Kelemen, i. m., 379.

[11] Zsíros, 2014, 1280.

tartási szerződés életjáradéki szerződéssé való átalakításakor a bíróság a szerződés jogcímét módosítja. Ez utóbbi esetben a bíróság döntésének eredményeként egy fennálló, bizonyos típusba besorolható szerződés adott pillanattól (a szerződésmódosítás időpontjától) kezdve egy más típusú szerződésként kezelendő, amelyre ettől kezdve egy másik kontraktus szabályai alkalmazandók. Lényeges azonban, hogy amíg a szerződés jogcímbeli módosításának alapját a szerződésmódosítás általános szabályai körében a teljesítendő szolgáltatás *jellegbeli azonossága* („egyneműsége”) adja (pl. a vételár-tartozás és a kölcsön egyaránt pénzbeli fizetési kötelezettséget jelent), addig a tartási és az életjáradéki szerződés közötti „váltás” mint a jogcímbeli módosítás, ténylegesen is kihat a teljesítendő szolgáltatásra is. A tartásra kötelezett részéről teljesítendő, természetbeni tartás formájában meghatározott kötelezettség ugyanis a szerződés életjáradéki szerződéssé való átalakításával pénzbeli fizetési kötelezettséggé (életjáradék) fordul át, vagyis az átalakítás folytán az alapvetően bizalmi jellegű jogviszonynál a gazdasági jelleg válik dominánssá. A tartási és az életjáradéki szerződés esetén tehát annak ellenére, hogy a szerződéssel elérni kívánt cél megközelítőleg azonos, hiszen a szerződés mindkét esetben a jogosult megélhetésének, létfenntartásának biztosítására irányul,^[12] az azok alapján teljesítendő szolgáltatás azonban már jelentős mértékben eltér egymástól. Ez a legfőbb oka annak, hogy a jogalkotó a tartási szerződés módosításakor különös hangsúlyt fektet a szerződés által elérni kívánt cél megvalósíthatóságára, amelynek hiányában a szerződés módosítása helyett már csak annak megszüntetésére van lehetőség.^[13]

A tartási szerződés életjáradéki szerződéssé való átalakítása kapcsán szintén lényeges, hogy ez a lehetőség a szerződő felek számára nem jelent teljes szabadságot, hanem arra csak a Ptk. által meghatározott szabályok szerint, meghatározott feltételek fennállása esetén és korlátok között van lehetőség. A Ptk. 6:495. § (2) bekezdését összefoglalva ez a következők szerint történhet:

1. A tartási szerződés életjáradéki szerződéssé való átalakítását *bármelyik fél kezdeményezheti*, azonban a módosítás ténylegesen nem a felek akarategységen alapuló jogügylete formájában jelenik meg, hanem azt – a fél kérelmére – bíróság állapítja meg.

2. Az átalakítás kérelmezése abban az esetben lehetséges, ha *valamelyik fél magatartása vagy körülményei folytán a természetben való tartás lehetetlenné vált*. Nem elegendő tehát a körülményeknek, az eltartásra kötelezett és eltartásra jogosult közötti bizalmi-érzelmi viszonynak a megváltozása (és ennek folytán például a jogosult elutasító magatartása), illetve a bármelyikük életkörülményeiben vagy egészségi állapotában bekövetkező változás, hanem ennek a változásnak olyan mértékűnek kell lennie, amely kifejezetten lehetetlenné teszi azt, hogy a tartásra

[12] Hegyháti, i. m., 535.

[13] Ptk. 6:495. § (3) bekezdés.

kötelezett szerződésen alapuló tartási kötelezettségének természetben tegyen eleget, ebben a formában teljesítsen.

3. A természetben való tartás lehetetlenné válásán túl a bíróság köteles figyelemmel lenni a felek érdekeire is, így például arra az eltartásra jogosult személy részéről megfogalmazott alapvető igényre, amely miatt a felek között tartási és nem életjáradéki szerződés jött létre. A tartás célkötelem,^[14] így amennyiben a felek a tartásra jogosult személy fizikai állapota (pl. mozgássérültsége, gondozásra szorulása) miatt állapotok meg a természetbeni tartásban, úgy a tartási szerződés életjáradéki szerződéssé alakítása nem indokolt, mivel a szerződéssel elérni kívánt cél csak a tartásra jogosult tényleges tartásával biztosítható, egészségi állapota a természetbeni gondozást nélkülözhetetlenné teszi.^[15] Kérdésként merülhet fel azonban, hogy miként ítélandó meg egy olyan helyzet, amikor a tartásra szoruló fél éppen azért kéri a tartási szerződés életjáradéki szerződéssé alakítását, mert a kötelezettek által megfizetésre kerülő járadék (pénzre váltott tartás) összegéből a továbbiakban hivatásos gondozó igénybevételével maga szeretne önmaga gondozásáról gondoskodni. Mely szerződő fél érdeke alapján kell ilyenkor a bíróságnak döntenie a szerződés átalakíthatóságáról? Amint jól látható, a két szerződéstípus közötti „átjárás” esetén különösen lényeges szerephez jut a szerződő felek által definiált cél, illetőleg a jogviszony átalakítása esetén az említett cél további, az életjáradéki szerződés útján való megvalósíthatósága. Az eredeti szerződéses cél és annak megvalósíthatósága mellett azonban a bíróságoknak minden esetben figyelemmel kell lenniük a felek érdekeire is, amely idővel változhat és ez a szerződéses cél újbóli meghatározását teheti szükségessé.

4. A tartási szerződés életjáradéki szerződéssé való átalakítása a természetbeni tartást ellehetetlenítő személyi vagy tárgyi körülmények függvényében *szólhat átmeneti időre*, vagyis az említett körülmény megszűnéséig (pl. eltartásra kötelezett egészségi állapotának időleges megromlása) *vagy történhet végleges jelleggel* (pl. a felek közötti bizalmi viszony megromlása).

5. A tartási szerződésben meghatározott szolgáltatás „átváltása” nem automatikus, hanem a tartásra kötelezettet terhelő szolgáltatást (annak mértékét) a bíróság határozza meg ítéletében. A szolgáltatás mértékének meghatározása során lényeges szempont, hogy az eredeti szolgáltatás helyébe lépő életjáradék összege lehetőség szerint feleljen meg a természetbeni tartás ellenértékének^[16] és az átalakítás folytán a kötelezett ne kerüljön nehezebb helyzetbe, mintha a tartást természetben szolgáltatná tovább.^[17]

6. Azáltal, hogy a felek a tartási szerződés módosításának jogát a bíróság kezébe adják, gyakorlatilag szabad kezet adnak a bíróságnak az alkalmazandó jogkövetkezmény megválasztásában, minthogy a Ptk. kifejezetten rögzíti, hogy

[14] Hegyháti, i. m., 540.

[15] BH 2000. 491.

[16] BH 1997. 189.

[17] BDT 2002. 708.

a bíróság a felek kérelméhez nincs kötve.^[18] Ez a gyakorlatban azt jelentheti, hogy bár a felek adott esetben a szerződés módosítása érdekében fordultak bírósághoz, a bíróság azonban arra hivatkozással, hogy a szerződés célja a tartási szerződés életjáradéki szerződéssé alakításával nem valósítható meg, végül a tartási szerződés megszüntetése mellett dönt. A bírói beavatkozás hatókörét szűkítendő, a Ptk. úgy rendelkezik, hogy *a bíróság nem alkalmazhat olyan jogkövetkezményt, amely ellen mindkét fél tiltakozik*. Amint azonban erre a Ptk. általános miniszteri indokolása kifejezetten utal, az említett szabály valójában nem a szerződés módosításakor, hanem éppen ellenkezőleg, azokban az esetekben bír tényleges jelentőséggel, amikor a felek egyike sem kívánja fenntartani a szerződést sem természetbeni tartás, sem pedig életjáradék megfizetése formájában. A hivatkozott rendelkezés értelmében ugyanis kizárt, hogy a bíróság a szerződést a felek akarata ellenére, saját mérlegelése alapján (pl. ha esélyt lát a szerződéses jogviszony módosított formában való fenntartására) megszüntetés helyett valamilyen formában fenntartsa.^[19]

A tartási szerződésre vonatkozó szabályok köréből említést érdemel egy további rendelkezés. A Ptk. 6:495. §-ának (3) bekezdése szerint abban az esetben, ha a szerződés célja a szerződés módosításával (értve ez alatt a módosítás fentebb említett mindkét esetét) nem valósítható meg, bármelyik fél kérheti a szerződés megszüntetését. A jogalkotó a szerződés módosítását és megszüntetését nem pusztán ugyanazon a szakaszon belül helyezi el és teremt így kapcsolatot a két jogintézmény között, hanem a normaszövegben kifejezetten rögzítésre kerül a köztük *fennálló sajátos, alternatív viszony*.

A tartási szerződés és annak módosítása kapcsán egy gondolat erejéig érdemes kitérni a *gondozásra (és ápolásra) irányuló szerződésekre* is. A hatályos Ptk. elfogadását megelőző időszakban az ilyen szerződéseket a bírói gyakorlat a Ptk.-ban nem nevesített, atipikus jellegű, azonban a tartási és életjáradéki szerződéssel közeli rokonságban álló^[20] szerződésként kezelte, amelyben a szerződő felek közötti – alapvetően tartásra tervezett – jogviszony tényleges időtartamát, a szolgáltatás nyújtásának (gondozás, ápolás) időbeli terjedelmét szintén a „szerencsefaktor” határozza meg.^[21] Erre tekintettel az említett szerződések vonatkozásában a bírói ítélezési gyakorlat elismerte a tartási szerződés szabályainak megfelelő alkalmazását, így a *clausula rebus* szabály és a kontraktus bírósági általi módosításának lehetőségét is.^[22]

[18] Ptk. 6:495. § (4) bekezdés.

[19] Benke József a törvényi indokolással ellentétes, az időközben meghaladottnak tekintett PK 78. állásfoglalásban rögzített álláspontot képviseli, és úgy véli, hogy a feleknek a szerződés megszüntetésére irányuló kérelmében – mint többen a kevesebb – benne foglaltnak kell tekinteni a szerződés tartalmi, illetőleg a jogcím megváltoztatására irányuló kérelmét is. (L. Benke, 2014, 310.)

[20] BH 2002. 399., BH 1997. 592.

[21] BH 1998. 273.

[22] BH 1978. 335., BH 1977. 789., BH 2002. 399.

A gondozási szerződés a hatályos Ptk.-ban sem jelenik meg önálló szerződéstípusként. A jogalkotó azonban nevesíti a tartási szerződés alapján nyújtandó lehetséges szolgáltatások körét, így azt is lehetővé teszi, hogy az eltartó a szerződésben kizárólagosan az eltartott gondozását vállalja. A korábbi bírói ítélezési gyakorlattal ellentétben tehát, amely a gondozásra kötött szerződést kifejezetten elhatárolta a tartási szerződéstől, a hatályos Ptk. a gondozási szerződést egy meghatározott szolgáltatásra, a gondozásra irányuló tartási szerződési formának tekinti, ahol a felek közötti viszony különösen közeli kapcsolatot, bizalmat feltételez, amelynek megromlása okot adhat a kizárólagosan gondozásra irányuló tartási szerződés módosítására.

2. Az öröklési szerződés

Az öröklési szerződés a Ptk. öröklési jogi könyvében szabályozott jogintézmény, amely kettős jogi jelleggel bír: formáját tekintve végrendelet, azonban tartalma szerint tartási vagy életjáradéki szerződés.^[23] Ennek megfelelően egyes jellemzők tekintetében az öröklési jog (végintézkedésekre vonatkozó rendelkezések) dominanciája érvényesül, míg a jogintézmény – szerződés voltánál fogva – magán viseli a kötelmi (szerződési) jog sajátosságait, arra a tartási és az életjáradéki szerződésekre vonatkozó szabályok alkalmazandók. A törvényi definíció szerint az öröklési szerződésben az örökhagyó a vele szerződő felet a magának, illetve a szerződésben meghatározott harmadik személynek nyújtandó tartás, életjáradék, illetve gondozás ellenében vagyona, annak egy meghatározott része vagy meghatározott vagyontárgyak tekintetében örökösévé nevezi, míg a másik fél tartás, életjáradék, illetve gondozás teljesítésére vállal kötelezettséget.^[24]

A Ptk. elismeri az öröklési szerződés módosíthatóságát és arra – az adott öröklési szerződés tartalma függvényében – a tartási, illetőleg az életjáradéki szerződésre vonatkozó szabályok alkalmazásáról rendelkezik. A Ptk. rögzíti továbbá, hogy az öröklési szerződés módosítására a szerződés létrejöttére előírt alakiságok^[25] alkalmazandók.^[26] (Ez a rendelkezés alapvetően összecseng a Ptk. kötelmi jogi könyvében a szerződés módosításánál rögzített rendelkezéssel, amely szerint a szerződés módosítására a szerződés megkötésére vonatkozó rendelkezéseket kell megfelelően alkalmazni,^[27] így a szerződés módosítására is érvényesen csak az eredeti (módo-

[23] Sóth, 1991, 198.; Anka, 2014, 588.; Vö. BH 2013. 16. Vonatkozó tanulmányában Weiss Emília a kérdés ennél összetettebb jellegét hangsúlyozza. (L. Weiss, 1997, 2.)

[24] Ptk. 7:48. § (1) bekezdés.

[25] A Ptk. 7:49. § (1) bekezdése értelmében az öröklési szerződés (alaki) érvényességére az írásbeli végrendeletre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, azzal az eltéréssel, hogy a szerződésnek akkor is a más által írt végrendelet alaki érvényességi feltételeinek (Ptk. 7:17. § (1) bekezdés, b) pont) kell megfelelnie, ha az valamelyik fél saját kézírásával készült.

[26] Ptk. 7:52. § (1)-(2) bekezdés

[27] Ptk. 6:191. § (3) bekezdés.

sításra kerülő) szerződésre előírt alakiságok mellett kerülhet sor.^[28] Az öröklési szerződés módosítására tehát érvényesen csak a fentebb említett szigorú alakisági előírások betartása mellett kerülhet sor. Lényeges továbbá, hogy bár a Ptk. tartalmaz a kötelező alakiság elmulasztása jogkövetkezményének (érvénytelenség) alkalmazása alól mentesítő szabályt, ez azonban a párhuzamos szerződési jogi szabállyal^[29] szemben a szerződés módosítására nem vonatkozik, hanem a *de facto* állapot felek akaratából történő létrejötte csak az öröklési szerződés megszüntetése esetén orvosolja a kötelező alakisági követelmények elmulasztása miatti érvénytelenséget.^[30]

Az öröklési szerződés módosításával kapcsolatosan Anka Tibor felhívja a figyelmet arra is, hogy amíg az öröklési szerződés (mint végintézkedés) érvényesen csak a felek személyesen tett akaratnyilatkozata útján jöhet létre, addig a gyakorlat a szerződés módosítása tekintetében észszerűségi indokokra hivatkozva, a Ptk. szabályát látszólag felülírva elfogadja a szerződés képviselő útján történő módosítását is.^[31]

Az öröklési szerződés módosítása azonban nemcsak formailag, hanem tartalmi szempontból is kötött. Amíg ugyanis a kizárólag a szerződési jog hatálya alá tartozó szerződések esetén a szerződésmódosítás szabadsága – a szerződési szabadságból levezetve – adott, addig öröklési szerződés esetén a módosítás terjedelmét tekintve korlátozottabb, mely jellemző a szerződés fentebb már említett kettős jellegére vezethető vissza. A szerződési jog diszpozitivitásával szemben a Ptk. öröklési jogi rendelkezései kógens jelleggel bírnak, az ezektől való eltérés nem lehetséges. Erre tekintettel már a Ptk. hatályba lépését megelőző bírói ítélkezési gyakorlat is úgy foglalt állást, hogy mindazokban az esetekben, amikor a felek körülményeiben az öröklési szerződés megkötését követően lényeges változás áll be, a bíróság csak olyan esetben módosíthatja a szerződést, ha az említett változás a tartási vagy az életjáradéki szerződési elemekben következik be és az az öröklés végintézkedési jellegét (pl. lekötött várományi vagyon) nem érinti.^[32]

A tartási szerződéshez hasonlóan öröklési szerződés esetén is vizsgálandó, hogy milyen okok tehetik szükségessé a szerződés módosítását. Minthogy öröklési szerződésnél – a tartási szerződéshez hasonlóan – különösen fontos a szerződő felek, jelen esetben az örökhagyó és a vele szerződő másik fél közötti bizalmi kapcsolat, ennek megromlása feltétlenül érintheti a szerződést és annak változatlan vagy módosított formában való fenntarthatóságát, illetőleg adott esetben a szerződés megszüntetéséhez vezethet. Az öröklési szerződés mint visszerthes megállapodás esetén az örökhagyó szolgáltatásával („örökössé nevezés”) a vele szerződő személy megfelelő ellenszolgáltatása áll, amely természetét tekintve

[28] Vö.: Ptk. 6:6. § (2) bekezdés.

[29] Ptk. 6:94. § (2) bekezdés.

[30] Uo.

[31] Anka, i. m., 607.

[32] BDT 2007. 1521.

ölthet tartási jelleget vagy járadékfizetés útján is megvalósulhat. Az ellenszolgáltatás formáját a szerződéssel elérni kívánt cél, az örökhagyó által definiált igények határozzák meg, vagyis az öröklési szerződés attól függően lesz tartási vagy életjáradéki jellegű, hogy az örökhagyónak (mint eltartottnak) természetbeni vagy pénzbeli tartásra van-e szüksége. Az öröklési szerződés jellege ugyanakkor a szerződés módosítására és annak megszüntetésére egyaránt kihat. Járadékban meghatározott kötelezettség esetén ugyanis a felek közötti személyes kapcsolat, bizalmi-érzelmi viszony kisebb jelentőséggel bír, mint tartási jellegű szerződés esetén, így – ahogyan az a bírói gyakorlatban is rögzítést nyert –, a felek viszonyának megromlása önmagában még nem eredményezheti a szerződés megszüntetését.^[33] Ezzel ellentétben viszont, a tartási szolgáltatás tartalmazó szerződés mint tartós jogviszony esetén indokolt lehet a szerződés módosítása (vagy akár megszüntetése) önmagában azon az alapon is, hogy a tartásra kötelezett személyes körülményei miatt, neki nem felróható módon nem képes eleget tenni az aktuálisan szükséges szolgáltatási kötelezettségének.^[34]

A tartási szerződés szabályai körében rögzített különös szerződésmódosítási lehetőség, a tartási szerződés életjáradéki szerződéssé történő átalakítása öröklési szerződés esetén – tekintettel a vonatkozó szabályok mögöttes alkalmazására – szintén lehetséges. Ehhez kapcsolódóan a bírói gyakorlatban már jóval a jelenleg hatályos Ptk. megszületését megelőzően alkalmazták, hogy az öröklési szerződésben rögzített tartási kötelezettség életjáradék fizetésére irányuló kötelezettséggé történő átalakítása a szerződés végintézkedési jellegét nem érinti, a módosítás ellenére az továbbra is fennmarad.^[35] Az öröklési szerződés tartási elemének átalakítására egyebekben a fentebb, a tartási szerződés életjáradéki szerződéssé történő átalakításánál kifejtettek irányadók, így nincs például lehetőség az öröklési szerződésben foglalt szerződéses kötelezettség módosítására (átalakítására), amennyiben ezzel a szerződés eredeti célját már nem lenne képes betölteni.

Kérdésként merülhet fel, hogy vajon az öröklési szerződésben meghatározott kötelezettség módosítása „fordított irányban” is lehetséges-e, vagyis a Ptk. alapján van-e lehetőség arra, hogy a bíróság a járadék fizetésére irányuló kötelezettséget tartási kötelezettséggé alakítsa át. Gellért György szerint a bíróság ilyen irányú döntést nem hozhat, az életjáradéki jellegű öröklési szerződés tartási jellegűvé történő átalakítására csak a felek akarategységben történő módosításával kerülhet sor.^[36] A bíróság módosító jogköre a járadékfizetési kötelezettség tekintetében mindössze a járadék összegének módosítására, jellemzően felemelésére terjedhet ki.^[37] Az életjáradéki szerződés tartási szerződéssé való átalakíthatósága kapcsán hasonlóképpen foglal állást Leszkoven László is, aki szerint az említett

[33] BH 1996. 534.

[34] BDT 2011. 2579.

[35] BH 1991. 149.

[36] Gellért, 2001, 135.

[37] Gellért, i. m., 136.

szerződések közötti „átjárásra” a szerződő felek ilyen irányú, akarategységet feltételező módosítási szándéka esetén van lehetőség.^[38]

III. A JOGSZABÁLYON ALAPULÓ TARTÁSI JOGVISZONYOK MÓDOSÍTHATÓSÁGA

A tanulmány előző pontjában kizárólagosan azon tartási jellegű jogviszonyok módosíthatóságának vizsgálatára került sor, amelyek alapjául szerződés szolgált. A módosítás iránti igény azonban nemcsak a szerződésen alapuló, hanem egyéb olyan tartási jogviszonyoknál is felmerülhet, amelyek nem a felek közötti megállapodáson, hanem jogszabály rendelkezésén alapulnak. Az efféle jogviszonyok alapvetően a családjog területén jelennek meg, egyrészt a házassági jogi szabályanyagon belül (különélő és volt házastárs tartása), másrészt pedig az élettársi kapcsolatra és a rokonság jogára vonatkozó rendelkezések körében (élettársi tartás, rokонтartás, kiskorú és nagykorú gyermek tartása). Az említett esetekben a tartási jogviszony alapjául jogszabály, mégpedig a Ptk. IV., családjogi könyvének adott rendelkezése szolgál, a tartás mértékére és módjára már a felek, vagyis a tartásra jogosult és a tartásra kötelezett megállapodása az irányadó.^[39] A Ptk. értelmében a felek megállapodása a tartás bíróság általi rendezésével szemben elsőbbséget élvez, a tartás bíróság általi meghatározását ugyanis a jogosult csak abban az esetben kérheti, ha közte és a tartásra jogszabály alapján köteles (tartásra kötelezett) fél között ilyen megállapodás nem jön létre.

A családjogi tartási viszonyok módosíthatóságának vizsgálatakor a kiindulópontot a különböző tartási formák és az azokra vonatkozó szabályok egymáshoz való viszonya képezi. A családjogi tartás általános és közös szabályai a rokонтartás körében kerülnek rögzítésre, amelyhez képest a házastársi és élettársi tartásra mint különös esetekre további rendelkezéseket tartalmaznak a családjogi könyv házasságra és az élettársi kapcsolat családjogi hatásaira vonatkozó részei.

1. A családjogi tartás módosítására vonatkozó általános szabályok

A felek tartásra vonatkozó megállapodásukat konszenzussal alapvetően bármikor módosíthatják. A Ptk. 4:210. § (1) bekezdése értelmében azonban a felek a tartási jogviszony bíróság általi módosítását is kérhetik, amennyiben a tartás meghatározásának alapjául szolgáló körülményekben utóbb (a felek megállapodásának vagy a tartás bíróság általi megállapításának időpontját követően) olyan változás állt be, amelynek folytán a tartás változatlan formában történő teljesítése valamelyik fél lényeges jogi érdekét sérti.

[38] Leszkoven, 2016, 77.

[39] Ptk. 4:204. §.

A Ptk. hivatkozott szakasza kapcsán több lényeges megállapítás is tehető:

1. A Ptk. 4:210. §-a szerződési jog általános szabályai körében (Ptk. 6:192. §) rögzített bíróság általi szerződésmódosítás sajátos eseteként jelenik meg. Az alkalmazhatóság feltételeit tekintve ugyanakkor jól látható, hogy a törvényen alapuló tartási jogviszonyok esetén, az általános szabályhoz hasonlóan, szintén rögzítést nyer a körülményeknek a tartás megállapításának időpontjához képest utólagos megváltozása, valamint a tartás változatlan módon, mértékben történő teljesítése esetén a fél oldalán beálló lényeges jogi érdeksérelem.

2. Lényeges, hogy a Ptk. által ehelyütt rögzített bíróság általi módosítás lehetősége terjedelmét tekintve a felek általi módosításhoz képest szűkebb, amennyiben a módosítás csak a tartás mértékének és a tartás szolgáltatása módjának módosítására irányulhat. Másrészt viszont, a bíróság hatásköre tágabb is abban az értelemben, hogy a Ptk. a megváltoztatás lehetőségét nem pusztán a felek megállapodásán alapuló tartás módosítására vonatkozóan ismeri el, hanem azt a bíróság ítéletén alapuló tartás megváltoztatására is kiterjeszti.

3. A Ptk. hivatkozott bekezdésének második mondata kimondja, hogy a megállapodáson alapuló tartás megváltoztatását nem kérheti az a fél, akinek a körülmények megváltozásának lehetőségével a megállapodás időpontjában számolnia kellett, vagy akinek a körülmények megváltozása felróható. Amint az jól látható, a jogalkotó itt különbséget tesz a felek megállapodásán és a bíróság által meghatározott, ítéleten alapuló tartás között és a felet – a fentebb említett feltételek teljesülése esetén – elzárja a tartás megváltoztatására irányuló igény érvényesítésének lehetőségétől. A szerződési jog általános szabályai körében rögzített bírósági szerződésmódosításhoz képest eltérést jelent ugyanakkor, hogy a családjogi könyv említett rendelkezése mellőzi az előreláthatóság kifejezés használatát és egy azzal tartalmilag gyakorlatilag azonos kifejezést („a körülmények megváltozásának lehetőségével számolnia kellett”) használ.

Lényegesebb eltérés mutatkozik meg a fél magatartásának értékelésénél, hiszen amíg a Ptk. 6:192. §-ában rögzített általános szabály szerint a fél általi igényérvényesítés lehetőségét kizárja az, ha a módosításra okot adó körülményváltozást kifejezetten a fél idézte elő (aktív magatartás), addig a vonatkozó családjogi rendelkezés szerint a fél nem kérheti a tartás módosítását, ha a körülmények megváltozása neki felróható. Ahogyan ezt Barzó Tímea is megjegyzi, ezen feltételnek a tartás megváltoztatása előzetes követelményeként való meghatározása összhangban áll a Ptk. 1:4. § (2) bekezdésében meghatározott általános alapelvvel, miszerint (saját) felróható magatartására előnyök szerzése végett senki nem hivatkozhat.^[40]

4. A tartás mértékének vagy szolgáltatása módjának bíróság általi megváltoztatása Ptk. 4:210. §-ának (1) bekezdésében meghatározott feltételei összhangban állnak a bíróság általi szerződésmódosítás általános szabályával, amennyiben

[40] Barzó, 2017, 523.

előbbi esetben sem elegendő a pusztán körülmény változása és a lényeges jogi érdeksérelem, hanem a Ptk.-ban meghatározott többletfeltételek megvalósulása is szükséges.^[41] Amíg azonban az általános szabály körében meghatározott többletfeltételek konjunktív jellegűek, addig a családjogi könyv hivatkozott rendelkezése értelmében a körülményváltozás fél általi előreláthatósága vagy a fél annak előidézésében tanúsított felróható magatartása egymáshoz képest alternatív feltételek, vagyis a tartás mértékének, illetőleg a tartás szolgáltatása módjának bíróság általi módosításához nem szükséges az utóbb említett két feltétel egyidejű fennállása.

5. A tartás mértékének vagy szolgáltatása módjának megváltoztatására okot adó körülménybeli változás a tartásra jogosult és a tartásra kötelezett oldalán egyaránt bekövetkezhet. A változás beállhat egyrésztől a felek személyes viszonyaiban (pl. anyagi helyzetében, munkaképességében stb.), másrészt viszont a családjogi jogviszonyra valamely külső körülményváltozás (pl. infláció mértékének megváltozása) is kihatással lehet.

Lényeges megállapítás, hogy a tartásra jogosult (pl. kiskorú gyermek) indokolt szükségleteinek emelkedése önmagában még nem eredményezi a tartás mértékének felemelését, mivel „erre csak a gyermek szükségleteiben bekövetkezett olyan lényeges változás ad alapot, amire a felek kellő előrelátással sem számítottak, és amely miatt a tartás változatlan teljesítése a felperes lényeges és jogos érdekét sértené.”^[42] Ugyanis, bár köztudomású tény, hogy a gyermek életkorának előrehaladtával a gyermek tartási (pl. taníttatási) költségei is növekednek, a költségek tényleges mértékével a szülők a tartás mértéknek meghatározására irányuló megállapodásuk megkötésekor előre nem számolhatnak, erre tekintettel mindig a konkrét körülmények függvényében dönthető el, hogy milyen mértékű tartás felel meg a gyermek indokolt szükségleteinek.^[43]

Az infláció emelkedése mint objektív körülmény önmagában szintén nem szolgálhat a tartásdíj (pl. gyermektartásdíj) felemelésének alapjául, hanem az csak abban az esetben adhat alapot a tartás mértékének pozitív irányú megváltoztatására, ha ahhoz a gyermek indokolt szükségleteinek emelkedése is társul, valamint a felemelt összeg megfizetése a kötelezett szülő számára – annak az átlagot meghaladó vagyoni-jövedelmi viszonyai folytán – nem jelent lényeges többlet-terhet.^[44] Indokolt lehet ugyanakkor a gyermektartásdíj felemelése a gyermek szükségleteire tekintettel, ha ezt a tartásra kötelezett szülő jövedelmi viszonyai lehetővé teszik, valamint akkor is, ha a szülő életmódjából, költségeiből az a következtetés vonható le, hogy a szülő jövedelme a tartás mértéke megállapításának alapjául szolgáló kimutatásban megjelölthöz képest lényegesen magasabb.^[45]

[41] Vékás – Gárdos, 2014.

[42] Kúria Pfv. 22.139/2016/11. Indokolás [30]. pont.

[43] Kúria Pfv. 21.430/2016/3., Indokolás [23]. pont.

[44] BH 2007. 257. I.

[45] BH 2001. 123., EBH 2000. 318.

6. A bírói gyakorlatot figyelembe véve további lényeges megállapítás, hogy a tartás mértéke megváltoztatását megalapozó lényeges változásnak a tartás megállapításának alapjául szolgáló körülményekben kell bekövetkeznie. A módosításnak ugyanakkor nem feltétele, hogy a tartás mértéke megállapításának alapjául szolgáló valamennyi körülmény együttesen változzék meg.^[46] Az említett változás mindemellett azonban a tartás mértékét ténylegesen csak akkor befolyásolja, ha a változás lényeges, tartós, és a jogosult szükségleteivel, vagy a kötelezett teljesítőképességével is összefüggésben áll.^[47]

A korábbi családjogi törvényhez (a továbbiakban Csjt.)^[48] és a hatályos Ptk. családjogi könyvéhez kapcsolódó bírósági ítélezés többnyire azt mutatja, hogy a tartás mértékének megváltoztatására irányuló igény az túlnyomórészt a tartásra jogosult oldaláról merül fel és a tartásdíj pozitív irányú módosítására, felemelésére irányul. A Ptk. értelmében ugyanakkor nem kizárt az sem, hogy a tartásra kötelezett fél (szülő vagy különélő, illetőleg volt házastárs) a tartás mértékének csökkentése, leszállítása iránt nyújtson be igényt például jövedelmi viszonyainak jelentős mértékű megváltozására hivatkozással. A gyakorlatban azonban az a jellemző, hogy a bíróságok elutasítják a tartásra kötelezett ilyen irányú igényét, amennyiben jövedelmi viszonyainak negatív irányú változását maga idézte elő.^[49]

A Kúria gyakorlatilag ugyanezen az alapon, a hatályos Ptk. 4:210. § (1) bekezdésének második mondatára hivatkozással utasította el például azt a felperesi érvelést, amely azon alapult, hogy a tartásra kötelezett a tartás tárgyában megkötendő egyezség érdekében vállalta a már akkor is túlzott mértékű gyermektartásdíj megfizetését, azaz „túlvállalta” magát. A Kúria szerint a Ptk. hivatkozott rendelkezésének célja kifejezetten annak a sajátos helyzetnek az értékelése, amikor a tartásra kötelezett szülő felelőtlenül, illetőleg valamilyen mögöttes szándék folytán kiszámítható, stabil anyagi háttér nélkül vállalt tartásdíjfizetési kötelezettsége mértékének a megváltoztatását a teljesítőképessége vélt vagy valós csökkenésére alapítja úgy, hogy az általa vállalt tartásra igazolt teljesítőképességgel az egyezség megkötésekor sem rendelkezett.^[50] A Kúria ítéletének indokolásában rámutat továbbá, hogy a szülőkkel szemben – az általában elvárható magatartás követelményéből fakadóan – elvárás, hogy a közöttük létrejövő (a perbeli esetben a tartás mértékének meghatározására irányuló) megállapodásuk során a gyermekük érdekeit szem előtt tartva, felelősségteljesen, valamint kellő gondossággal és körültekintéssel járjanak el. A Ptk. 4:2. § (1) bekezdésében rögzített, a gyermek érdekének fokozott védelme alapelvével összhangban tehát elvárható a szülőktől az az előrelátás, hogy számoljanak egyrészt azzal, hogy „a megállapodás szerinti tartásdíj kiszámíthatóan, hosszabb időtartamon

[46] BH 2002. 233. I.

[47] BH 2001. 375.

[48] 1952. évi IV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról (Csjt.).

[49] BH 2001. 375.

[50] Kúria Pfv. 21.327/2016/7., Indokolás, [26]. pont.

keresztül is teljesíthető mértékű legyen, másrészt, hogy az a gyermek indokolt – harmonikus személyiségfejlődéséhez szükséges – szükségleteit folyamatosan, megfelelően biztosítsa. Ebből következően a kötelezett szülőtől általában elvárható, hogy a szerződéses rendezés esetén az általa vállalt (a kimutatott jövedelmével esetlegesen összhangban nem álló) tartás teljesítését kellő gondossággal mellett azzal a felelősséggel vállalja, hogy annak hosszú távú megfizetéséhez a teljesítőképességét biztosítani kell.”^[51]

A fenti kérdéskör kapcsán, azzal szoros összefüggésben említendő meg egy további, az ítélkezési gyakorlatban kiforrottnak tekinthető és következetesen képviselt másik álláspont, amely szerint a tartás mértékének megváltoztatását (leszállítását) nem alapozza meg önmagában az sem, ha a kötelezett szülő később az egyezségben rögzített tartás mértékét arra hivatkozással kéri mérsékelni, hogy azt a gyermek szükséglete eredetileg sem indokolta,^[52] vagy a kötelezett a magas összegű gyermektartásdíj megfizetését már eleve külső segítség igénybe vételével vállalta.^[53]

A tartásdíj leszállítására okot adó körülmény lehet elméletben az is, ha a tartásra kötelezett szülőnek utóbb, a határozott összegű tartásdíj megállapítását követően újabb házasságból gyermeke születik. Ilyen esetben, noha az újabb gyermek megszületése a tartásra kötelezett szülő jövedelmi viszonyait nyilvánvalóan érinti, a Csjt. nyomán kialakult és a hatályos Ptk. rendelkezéseinek alkalmazása során is irányadó bírói gyakorlat szerint az újabb gyermek születése és ezáltal a tartásra kötelezett által eltartottak számának növekedése önmagában még nem indokolja a határozott összegű gyermektartásdíj leszállítását.^[54]

A Kúria joggyakorlat-elemző csoportja által készített, a rokонтartás szabályai-val kapcsolatos ítélkezési gyakorlatról szóló összefoglaló véleményében foglalkozik a tartásdíj módosításának kérdésével is. A Kúria a Ptk. szabályaiból kiindulva megerősíti, hogy a tartás szerződéssel történő rendezése esetén a mérték felemelésére, illetve leszállítására irányuló perben a bíróság viszonyítási alapja minden esetben a szerződés és nem a tartás törvényi szabályozása kell legyen, vagyis a szerződés megkötésének időpontjában fennálló körülmények olyan változása szolgálhat alappal a módosításra, amelynek folytán a tartás változatlan teljesítése valamelyik fél lényeges jogos érdekét sérti.^[55] Az összefoglaló vélemény kiemeli továbbá, hogy a megállapodáson alapuló tartásdíj módosítása iránti perben a megállapodás megkötésének körülményeit is körültekintően kell vizsgálni.^[56]

[51] Kúria Pfv. 21.327/2016/7., Indokolás, [27]. pont. Hasonlóan foglalt állást a Kúria a Pfv. 22.139/2016/11. sz. ügyben (Indokolás [28]. pont), a Pfv. 21.430/2016/3. sz. ügyben (Indokolás, [22]. pont).

[52] BH 2013. 218., Kúria Pfv.II.20.025/2016., Kúria Pfv. 21.216/2016/6., Indokolás, [35]. pont.

[53] BH 2017. 58.

[54] Kúria Pfv. II.20.009/2008/3., Kúria Pfv. 21.311/2015/4.

[55] Összefoglaló vélemény a rokонтartás szabályaival kapcsolatos ítélkezési gyakorlatról (Budapest, 2018. március), 25.

[56] Uo. 26.

2. A házastársi és az élettársi tartás módosítása, a körülménybeli változás értékelése

Ahogy korábban már említettem, a Ptk. családjogi könyvében szabályozott, jogszabályon alapuló tartási viszonyok általános és közös szabályait a jogalkotó a rokонтartás körében helyezi el, itt található a fentebb részletesen ismertetett és elemzett, a tartás mértékének és szolgáltatása módjának megváltoztatására vonatkozó rendelkezés is. A rokонтartás általános szabályaihoz képest a Ptk. különös rendelkezéseket állapít meg a házastársi és az élettársi tartás szabályai körében. Lényeges ugyanakkor, hogy ehelyütt a Ptk. a tartásra irányuló megállapodás módosítására vonatkozó különös rendelkezést nem tartalmaz.

Abban az esetben, ha a különélő vagy volt házastársak között – akár megállapodás, akár bíróság ítélete alapján – létrejön a tartási jogviszony, azonban utóbb valamilyen körülmény folytán igény merül fel ennek megváltoztatására, a módosításra a Ptk. 4:33. §-ában foglalt utaló szabály alapján a rokонтartás tartás mértékének és szolgáltatása módjának megváltoztatására vonatkozó szabályai nyerne alkalmazást. Érdeemes továbbá rögzíteni, hogy a jogalkotó a házastárs körülményeinek az életközösség megszűnését követő megváltozását, így például a tartásra való utólagos rászorulttá válását – különös méltánylást érdemlő esetben – szintén értékeli. Minthogy azonban ilyen esetben a felek között – rászorultság hiányában – eredetileg nem állt fenn tartási jogviszony, így annak módosításáról sem beszélhetünk, hanem a házastárs tartásra való utólagos jogosulttá válásáról van szó.^[57]

Az élettársi kapcsolat családjogi hatásait szabályozó rendelkezések körében a Ptk. ugyan tartalmaz az élettársi tartásra vonatkozó különös rendelkezéseket, ezek között azonban nincs olyan, amely a tartás megváltoztatásáról rendelkezne. Ehelyett a jogalkotó itt is utaló szabályt rögzít (Ptk. 4:91. §) és az élettársi tartás (mértéke és szolgáltatásának módja) módosítására a rokонтartásnál meghatározott szabályokat rendeli megfelelően alkalmazni. Élettársi tartás esetén a jogalkotó szintén elismeri a tartásra való utólagos rászorulttá válást.^[58] Ez az esetkör azonban létező tartási jogviszony hiányában – a házastársi tartásnál kifejtettekkel egyező módon – szintén nem értékelhető a tartási jogviszony módosításaként, noha annak alapját a tartásra jogosult volt élettárs körülményeiben beálló változás képezi.

IRODALOM

- Almási Antal (1929): *A kötelmi jog kézikönyve*. II. kötet, Tébe Kiadóvállalat, Budapest.
- Anka Tibor (2014): Öröklési szerződés. In: Osztovits András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja*. IV. kötet. Opten Kiadó, Budapest, 586–612.

[57] Ptk. 4:29. § (2) bekezdés.

[58] Vö.: Ptk. 4:86. § (2) bekezdés.

- Barzó Tímea (2017): *A magyar család jogi rendje*. Patrocinium, Budapest.
- Benke József (2014): A tartási és az életjáradéki szerződés. In: Csehi Zoltán (szerk.): *Az új Polgári Törvénykönyv magyarázata. Kommentár a 2013. évi V. törvényhez*. Menedzser Praxis, Budapest, 293–316.
- Delbó Erika (2010): A tartási, az életjáradéki és az öröklési szerződés. *Res Immobiles*, 1-2. szám, 49–59.
- Gellért György (2001): *Az öröklési szerződés*. KJK-KERSZÖV, Budapest.
- Grosschmid Béni (1932): *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Hegyháti István (1959): A tartási és életjáradéki szerződés sajátosságai. *Jogtudományi Közlöny*, 10-11. szám, 534–545.
- Kelemen László (1942): Ellátási és életjáradéki szerződés. In: Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog. Kötelmi jog. Különös rész*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 379–420.
- Leszkoven László (2016): *Szerződésszegés a polgári jogban*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Sóth Lászlóné (1991): Öröklési szerződés. In: Petrik Ferenc (szerk.): *Az öröklés joga*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 193–223.
- Vékás Lajos – Gárdos Péter (szerk.) (2014): *Kommentár az új Polgári Törvénykönyvhöz*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Weiss Emília (1997): Az öröklési szerződés – az öröklési jog és a szerződési jog határán. *Közjegyzők Közlönye*, 4. szám, 2–7.
- Zsíros Gábor (2014): A tartási és az életjáradéki szerződés. In: Osztovits András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja*, III. kötet. Opten Kiadó, Budapest, 1271–1286.

Tabán, Holdvilág utca vége

Az osztrák és a magyar fizetési meghagyásos eljárás: közös út – közös cél?

I. BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az Európai Unió tagállamainak nagyobb részében ismert és alkalmazott intézmény a fizetési meghagyásos eljárás, 28 tagállamból 24-ben van jelen.^[1] Az egyes tagállami eljárások részletszabályai eltéréseket mutatnak ugyan, de kimutathatók az eljárások azon meghatározó elemei is, amelyek alapján a tagállami eljárások összevetése, összehasonlító vizsgálata elvégezhető.^[2] Valamennyi eljárás közös elemének tekinthető, hogy az eljáró tagállami hatóság a kérelmező egyoldalú kérelmére, a kötelezett meghallgatása nélkül egy írásbeli határozatot bocsát ki, melyben a kötelezettet az abban foglaltak teljesítésére hívja fel. A kötelezett ellentmondással tud védekezni a határozattal szemben, mellyel az érvényesített igény kontradiktórius eljárásban történő vizsgálatát éri el.^[3] Tekintettel a közös eljárási pontok kimutathatóságára, vizsgálható a tagállami eljárásoknak azon eleme is, hogy alkalmaznak-e értékhatárt az eljárás igénybevételével kapcsolatosan. E kérdéskörben megállapítható, hogy a 24 tagállami fizetési meghagyásos eljárásból 15 nem kíván értékhatárt szabályozni, tehát az érvényesített követelés értékétől függetlenül elérhetővé teszi az eljárást a hitelezők számára.^[4] Két tagállam, Csehország és Portugália esetében kettősséggel találkozunk e tekintetben, ugyanis értékhatár szerepel az eljárás szabályai körében, azonban a követelések típusa és az eljárás technikai feltételeinek függvénye, hogy

[1] Dánia, Egyesült Királyság, Írország valamint Ciprus polgári eljárásjoga nem szabályozza az eljárást. Lásd ehhez: https://e-justice.europa.eu/content_order_for_payment_procedures-296-hu.do (2018. 04. 19.); Ertérően nyilatkozik Rák Viktor, 28 tagállam közül 20 esetben mutatja ki a fizetési meghagyásos eljárás létét, Ciprus, Dánia, Egyesült Királyság, Írország mellett Finnország, Hollandia és Málta került fel azon listájára, amelyben a fizetési meghagyásos eljárás általános leírásának megfelelően eljárás nincsen jelen. (Rák, 2016, 21.)

[2] Rák, 2016, 19.

[3] Rechberger – Kodek, 2001, 1.; Gáspárdy, 2001, 125.; Harsági, 2012a, 2.

[4] Ide sorolhatók a következő tagállamok: Németország, Finnország, Franciaország, Görögország, Olaszország, Hollandia, Svédország, Spanyolország, Bulgária, Horvátország, Litvánia, Lengyelország, Románia, Szlovénia, Szlovákia. Lásd ehhez: https://e-justice.europa.eu/content_order_for_payment_procedures-296-hu.do (2018. 04. 19.)

tekintettel kell-e lennie az értékhatárra a kérelmezőnek, vagy sem.^[5] Az értékhatárt alkalmazó tagállamok köre szűkebb, hét tagállamban jelenik meg az eljárás igénybevétele során értékbeli meghatározással.^[6] A szabályozások jellemzően felső értékhatárokat határoznak meg, azaz felső korlátot kívánnak állítani a fizetési meghagyásos eljárás igénybevétele során, és az értékhatárt meghaladó követelések tekintetében kizárják az eljárás igénybe vételét.^[7] A magyar fizetési meghagyásos eljárás egyediségét e tekintetben azon szabályozás jelenti, amely szerint kettős értékhatárral kell számolni az eljárásban: 3 és 30 millió forinttal. Utóbbi tekinthető az európai megoldásokat követő felső értékhatárnak, míg a 3 millió forintos értékhatár már az eljárás választásának szabadságát határolja be.

Éppen ezért vizsgálatunk kiterjedt az értékhatár alkalmazással szorosan összefüggő azon kérdésre, hogy az egyben együtt jár-e az eljárás kötelező igénybe vételével is. Az értékhatárral érintett tagállami eljárások vizsgálata nyomán nagyobb részben nemlegest választ kell adnunk a kérdésre.^[8] Az eljárás igénybe vétele a kérelmező választásához kapcsolódik, azaz fakultatív. Az értékhatár csupán annyiban jelent számára korlátozást, hogy igénybe tudja-e venni az eljárást a konkrét követelése tekintetében vagy sem. Amennyiben – a követelésére tekintettel – az eljárás számára nyitva álló igényérvényesítési út, szabadon, a rendelkezésre álló polgári peres és egyszerűsített eljárások előnyeinek-hátrányainak mérlegelése után dönthet az eljárás mellett vagy ellen.^[9]

Az osztrák és a magyar fizetési meghagyásos eljárásban azonban speciálisan kapcsolódik össze a két vizsgált eljárási elem: a szabályozott értékhatáron belül az eljárás igénybe vétele kötelező. Az osztrák eljárásban a felső értékhatárként szabályozott 75 ezer euro, a magyar eljárásban a 3 millió forintos értékhatár teremti meg a kötelező igénybe vétel körét.^[10]

E két eljárás fenti jellemzőik és történeti fejlődésük alapján is szoros összefüggést mutatnak. Ezért jelen tanulmányban arra kérdésre kívánunk választ találni, hogy az eljárások – az értékhatár alkalmazás és kötelező igénybe vételi szabályozás során – azonos utat jártak-e be, milyen célok mentén határozták meg a jelenlegi szabályozási rendszerüket. Leglényegesebb kérdésünk végül arra irányulna, hogy a jövőben csatlakozhatnának-e az európai többséghez (értékhatár nélküli eljárások), illetve ha alkalmaznak is értékhatárokat, az eljárás igénybe vételét fakultatívvá tudnák-e tenni?

II. AZ OSZTRÁK FIZETÉSI MEGHAGYÁSOS ELJÁRÁS - AZ ELJÁRÁS TÖRTÉNETE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÉRTÉKHATÁROKRA ÉS AZ IGÉNYBEVÉTELRE

Heinz Helmreich a német nyelvterület fizetési meghagyásos eljárásait vizsgáló könyvében akként nyilatkozott, hogy a fizetési meghagyásos eljárások között a legfőbb különbség nem felépítésükben, hanem az eljárás típusában mutatható ki.

[10] https://e-justice.europa.eu/content_order_for_payment_procedures-296-at-hu.o?member=1#_1_2 (2018.04.19.); Fmhtv. 3. § (2) bek.

A fizetési meghagyás kibocsátható a peres eljárás részeként – lásd Mahnklageverfahren –, vagy a polgári peres eljárással szorosan vagy kevésbé szorosan összekapcsolódó egyszerűsített eljárásban, egy ún. önálló fizetési meghagyásos eljárásban is. Az utóbbi megoldás jellemzi a német szabályozást, a Mahnklageverfahren-modellt követi az osztrák szabályozás.^[11]

Az osztrák szabályozás alapját az 1873. évi Fizetési meghagyásos eljárásról szóló törvény (Mahngesetz)^[12] fektette le. A szabályozás „a fizetési meghagyásos eljárás dualizmusát valósította meg”, és 1983-ig, a Polgári perrendtartás novelláris módosításáig meg is őrizte.

Az osztrák jogalkotó visszanyúlhatott volna a német megoldás szerinti önálló fizetési meghagyásos eljárás gazdag szabályozási előzményeihez, ő azonban más utat választott: Kísérletet tett a peres eljárás és a fizetési meghagyásos eljárás egységes rendszerben történő összeolvasztására. Azaz a járásbíróóságok hatáskörébe tartozó ügyekben egy megosztás vezetett be: a rendes polgári peres eljárás mellett megnyitotta az igényérvényesítés útjaként az önálló, és az ún. Mahnklageverfahren lehetőségét is. Ezáltal a kérelmező kettős választási lehetőséget kapott. Választhatott a rendes polgári per keresettel történő megindítása és a fizetési meghagyásos eljárás kérelmezése között, valamint a fizetési meghagyásos eljáráson belül is eldönthette, hogy annak önálló vagy Mahnklage – azaz a perrel szorosan összefüggő – modelljét veszi igénybe. Ezt nevezzük „dualista fizetési meghagyásos eljárási rendszernek”.^[13]

1. Egyszerű önálló fizetési meghagyásos eljárás^[14]

Az osztrák jogalkotó a fizetési meghagyásos eljárás bevezetésével elsődlegesen azt a célt tűzte ki, hogy a nem vitatott követelések esetében egy költségtakarékos és gyorsabb kikényszerítési jogcímet biztosítson a hitelezők számára, és ezáltal a bíróságokat tehermentesítse.^[15] A bevezetett eljárást nem kívánták a polgári perrel azonos módon, párhuzamosan szabályozni, ezért az eljárást egyfokú rendszerben építették ki^[16], és a polgári peres eljárás garanciális elemei sem jelentek meg az eljárásban. A kötelezett eljárási jogait érintő gyengébb szabályozást a jogalkotó azzal kívánta kompenzálni, hogy a járásbíróósági hatáskörre jellemző értékhatárt vezette be az eljárásban, mint igényérvényesítési maximumot.^[17]

Az önálló fizetési meghagyásos eljárás jogi természetét tekintve tehát egy peren kívüli egyszerűsített eljárás volt. Érdekesség az osztrák polgári eljárásjogi

[11] Helmreich, 1995, 127.

[12] 1873. április 27-i törvény, RGBl Nr. 67.

[13] Helmreich, 1995, 128.

[14] Das einfache eigenständige Mahnverfahren.

[15] Fasching, 1962, Kommentár a Mahngesetz 1. §-ához.

[16] Lásd erről: Röher, 1934, 4.

[17] Pollak kifejti, hogy az eljárás legfőbb jellemzője a hitelező és az adós közötti vita kizárása/kizárt-sága. (Pollak, 1932, 759.)

szabályozásban, hogy az eljárás ezen önálló, peren kívüli jellege ellenére viszonylag hamar, már 1895-ben a Polgári perrendtartásba került, megszüntetve az önálló törvényi szabályozását.^[18]

Az eljárásban a hitelező pénzkövetelést és egyéb igényeket is érvényesíthetett, ha a további eljárási feltételek teljesültek. A követelésnek lejártnak kellett lennie, és peres úton érvényesíthetőnek. Tehát kizárták azokat az igényeket az eljárásból, melyek időelőttiség okán még nem, vagy egyáltalán nem érvényesíthetők polgári perben. A jogalkotó továbbá értékhatár bevezetésével is korlátozta az eljárásban érvényesíthető igények körét, és a járásbíróságok hatáskörébe tartozó pénz és egyéb követelések értékhatárát határozta meg felső küszöbként az eljárás számára is. Az érvényesített igény emellett nem függhetett fennálló ellenszolgáltatástól, és a hirdetményi kézbesítés szükségessége is kizárta az eljárás igénybe vételét.^[19]

Az eljárást a hitelező kérelme indította meg, melyet szóban és írásban is előterjeszthetett.^[20] A kérelem tartalmát tekintve megállapítható, hogy az általános tartalmi követelményeken kívül (kérelmező, adós adatai) a követelés összegét és jogalapját kellett benne megjelölni. A jogalap tekintetében elvárás volt egy rövid és egyértelmű leírása a jogi alapot képező tényállásnak.^[21] Jogi szakmai közreműködést nem kívánt meg a szabályozás a kérelem előterjesztéséhez, maga a kérelem a keresetlevélhez képest kevesebb elemet tartalmazott, egyszerűbb volt. Azt sem kívánta meg a kérelmezőtől, hogy az igényének nem vitatott voltát valószínűsítse.^[22]

A fizetési meghagyás kibocsátására a járásbíróságoknak volt hatásköre, az eljárásban érvényesíthető igények felső értékhatárának alkalmazásával a hatáskör kizárólag a járásbíróságokon jelenhetett meg. Az illetékesség tekintetében a polgári peres eljárásban érvényesülő általános és különös illetékességi szabályokat kellett alkalmazni.^[23] A kibocsátást megelőző eljárásában a bíró megvizsgálta a hatáskörének és illetékességének fennállását, és a kérelem megalapozottságát. Ez egy okozatossági vizsgálatot jelentett. A kérelmezőnek a kérelmében röviden és lényegre törően meg kellett jelölnie a kérelem jogi alapját, a tényállást. Ezt vizsgálta meg a bíró, és ha fennállt a kérelem és az előadott tényállás között az okozati összefüggés, a kötelezett meghallgatását mellőzve döntött a fizetési meghagyás kibocsátásáról. Amennyiben a kérelem nem felelt meg a kibocsátás feltételeinek, a bíró visszautasította azt. Ilyen esetben 8 napon belül újra előterjeszthető volt a kérelem, azaz a kérelem jogi hatályait fenn lehetett tartani szabályszerű, határidőn belül történő benyújtással.^[24] A kibocsátott fizetési meghagyásban a kötelezett megkapta azon kötelező tájékoztatást, hogy a meghagyás kézhezvételétől számított 14 napon belül teljesítheti a meghagyásban foglalt kötelezettséget, vagy ugyanezen határidőn belül ellentmondással támadhatja meg a fizetési

[18] Mothes, 1908, 4.

[19] Helmreich, 1995, 129–130.

[20] Mahngesetz 4. §.

[21] Helmreich, 1995, 130.

[22] Fasching, 1962, Kommentár a Mahngesetz 2. §-ához.

[23] Mahngesetz 2. §.

[24] Mahngesetz 5. §.

meghagyást, és ezáltal elháríthatja annak joghatását, azaz a kötelezettség jogerőre emelkedését és kikényszeríthetőségét.^[25]

A fizetési meghagyás jogi természete lényegében egy bírósági határozat (végzés) természetét követi, ez azonban sem a Mahngesetzből, sem a jogirodalomból nem állapítható meg. A joggyakorlatban azonban ez semmilyen problémát sem idézett elő, az eljárás rendszerét a mulasztási ítéletekre vezették vissza. Tehát a bíróság a kötelezettet a fizetési meghagyással felszólítja a kötelezettség teljesítésére, és ha nem reagál egyik fenti módon sem, akkor mulasztást követ el, ami megalapozza a kötelezettségének kikényszeríthetőségét, a meghagyás jogerős lesz, és végrehajtható.^[26]

Egy probléma azonban mégis kimutatható, bár ez inkább a jogirodalomban vetődött fel: Nem okoz-e problémát a fizetési meghagyásos eljárásban, ha a kötelezett nem mulasztást követ el, hanem hallgatólagosan ismeri el a meghagyásban foglalt követelést?^[27] Az elismerés mellett azonban a kötelezettnek teljesítenie is kellene, vagy legalább részletekben történő teljesítés iránt a bírósághoz vagy a kérelmezőhöz kellene fordulnia. Így ha ellentmondást, vagy egyéb kérelmet nem terjeszt elő, és nem is teljesít, a meghagyás mint mulasztási ítélet működőképese eljárási megoldásnak tekinthető.

A kötelezett rendelkezésére álló ellentmondás egyszerű védekezési eszköz volt, indokolni sem kellett, hatása azonban erős volt, ugyanis a határidőben előterjesztett ellentmondás nyomán a fizetési meghagyás elveszítette „erejét”.^[28] A kötelezettség egy részének a vitatása is elégséges volt az egész meghagyás negligálásához, mivel maga az igény vitatottá válása a fizetési meghagyásos eljárás befejezését jelentette. Az eljárást nem követte automatikusan polgári peres eljárás, így ha a kérelmező a követelését továbbiakban is érvényesíteni kívánta az adósával szemben, polgári peres eljárást kellett indítania keresetlevél előterjesztésével.^[29]

Így az egyszerű önálló fizetési meghagyásos eljárás valóban egyszerűsített eljárás volt, alkalmas arra, hogy az igény érvényesítésével az elévülést megszakítsa,^[30] ellentmondás hiányában jogerős bírósági határozatként a követelés tekintetében végrehajtást biztosított, azonban ellentmondás esetén már nem eredményezett polgári peres átmenetet, a pert külön kellett megindítani a kérelmezőnek.

2. Mahnklageverfahren

Az önálló fizetési meghagyásos eljárás azon hiányosságára tekintettel, hogy ellentmondás esetén nincsen automatikus polgári peres folytatása az igény érvényesítésének, alakították ki ezt a speciális fizetési meghagyásos eljárást, melynek

[25] Mahngesetz 6. §.

[26] Helmreich, 1995, 131.

[27] Helmreich, 1995, 131-132.

[28] Mahngesetz 9. §.

[29] Helmreich, 1995, 132.

[30] Mahngesetz 13. §.

legfőbb megkülönböztető eleme az ún. Mahnklage. Ekkor a bíróság a jogvitát ugyancsak fizetési meghagyásos eljárásban kívánta elintézni, de nem egy önálló egyszerűsített eljárásban, hanem magában a rendes peres eljárásban. Az így alkalmazott fizetési meghagyásos eljárásokra is vonatkoztak a Mahngesetz 1–18. §-ai, tehát a fizetési meghagyásos eljárási sajátosságok jelen voltak, az alkalmazás keretét azonban a polgári peres eljárás adta. A Mahnklageverfahren legfőbb sajátossága így abban mutatható ki, hogy a kérelmező a fizetési meghagyás kibocsátását a keresetlevelében kérelmezte a bíróságtól.^[31]

Az osztrák Mahngesetz alapján a fizetési meghagyásos eljárás ezen típusa szabadon választható volt.^[32] Az eljárás fakultatív voltáról mégsem beszélhetünk, ugyanis a fizetési meghagyás kibocsáthatóságára vonatkozó feltételeknek nem csupán egy önálló egyszerűsített eljárásban, hanem magában a polgári perben kellett teljesülniük.^[33] Mielőtt a bíróság döntött volna arról, hogy fizetési meghagyást bocsát ki, megvizsgálta a kibocsátás formai és tartalmi feltételeinek teljesülését, és ha ezek fennálltak, kibocsátotta a felperes kérelmére a fizetési meghagyást azzal a záradékkal, hogy „ellentmondás esetén a további eljárásra a polgári peres eljárás szabályai vonatkoznak”.^[34] Amennyiben a bíróság nem látta teljesülni a fizetési meghagyásos eljárás feltételeit, a meghagyás kibocsátására irányuló felperesi kérelmet visszautasította, és a rendes polgári per szabályai szerint tárgyalást tűzött és lefolytatta a peres eljárást.^[35] A keresetlevelet és benne a fizetési meghagyás kibocsátására irányuló kérelmet az alperesnek mindkét esetben kézbesítették.^[36]

A fizetési meghagyással szemben az alperes ugyanúgy megkapta az azonali védekezés lehetőségét, mint az önálló eljárásban: ellentmondással támadhatta meg a meghagyást. A határidőn belül előterjesztett ellentmondás – melyet szóban és írásban is előterjeszthetett – hatályon kívül helyezte a fizetési meghagyást.^[37] A Mahnklageverfahren azonban ekkor nem ért véget, hanem azonnal megkezdődött a rendes polgári peres eljárás, és annak a perfelvételre vonatkozó eljárása.^[38]

Ellentmondás hiányában a fizetési meghagyás jogerőre emelkedett. Olyannak minősült, mint a jogerős mulasztási ítélet, bár erre kifejezett utalást nem tartalmazott a szabályozás.^[39] Az ún. hallgatóságos elismerés fikcióra ebben a fizetési meghagyásos eljárásban nem volt szükséges visszautalni, mivel a felperes által állított tényeket az alperes mulasztása nyomán fogadták el valósnak, tehát tiszta mulasztás alapú határozat született. Az egyszerű önálló fizetési meghagyásos eljárás kapcsán is találkozhat-

[31] Helmreich, 1995, 133.

[32] Mahngesetz 19. §.

[33] Helmreich, 1995, 133–134.

[34] Mahngesetz 19. §.

[35] Mahngesetz 19. §.

[36] A kézbesítéssel beállt az alperes perfüggősége. Lásd ehhez: Fasching, 1962, Kommentár a Mahngesetz 19. §-ához.

[37] Pollak, 1932, 762.

[38] Mahngesetz 19. §.

[39] Mothes nézete szerint a Mahnklageverfahren olyan, mint a fizetési meghagyásos eljárás és a mulasztási eljárások egyesülése. Lásd erről: Mothes, 1908, 23.

tunk a mulasztáson alapuló marasztalás indokolással, azonban abban az eljárásban nagyobb hangsúlyt kapott a tényállás részletes feltárása a kérelem elemei körében, és elutasította a bíróság a kérelmet az okozatossági vizsgálat nyomán, ha a kérelmező által megjelölt tényállás és a követelés nem állt egymással összefüggésben.^[40]

A Mahnklage-modell előnye egyértelmű az önálló fizetési meghagyásos eljárás-szal szemben: gyorsabbá tette a kérelmezők végrehajtási jogcímhez jutását. A kötele-zett ellentmondása nem ez eljárás megszüntetését, hanem az igény polgári perben történő elbírálását indította el. A nagyszámú igénybe vétel nyomán az 1983-as ZPO Novella egyedüli fizetési meghagyásos megoldásként nevesítette, megszüntetve az osztrák fizetési meghagyásos eljárások dualizmusát.^[41]

3. Az 1983-as ZPO Novella és az osztrák fizetési meghagyásos eljárás

Az 1895-ös ZPO a polgári eljárások tekintetében a szóbeliség érvényre juttatását tartotta alapelvnek. Az írásbeli vitarendezésre a járásbíróságokon egyáltalán nem adott lehetőséget, a törvényszékeken is kizárólag a szóbeli perelőkészítő tárgyalást követően lehetett írásbeli eljárást lefolytatni. A tiszta szóbeliség elve azonban azzal a kötelezettséggel, hogy a bíróság előtt meg kell jelenni, az 1980-as évekre már nem volt hatékony, nem szolgálta a jogkeresők érdekeit. Mivel a jogalkotó a '80-as évek elejétől a polgári peres eljárások gyorsításának és egyszerűsítésnek lehetőségeit is vizsgálta, kifejezetten a járásbírósági eljárások felépítésében kereste azon megoldásokat, melyek a fenti célokat képesek megvalósítani.^[42] Így vetődött fel a járásbírósági eljárásokban a perelőkészítő tárgyalás megszüntetésének lehetősége, és ezzel együtt választás elé került a jogalkotás: vagy kidolgoznak egy új perrendet a járásbíróságok számára, új eljárási szabá-lyozást vezetve be, vagy eleve elvetik a szóbeli peres eljárásokat, és a már működő Mahnklageverfahren megoldást erősítik meg, szélesítik ki. Az 1983-as Novella a második utat választotta.^[43]

Mit jelentett mindez a fizetési meghagyásos eljárások számára? A járásbíróság hatáskörébe tartozó jogvitákban minden olyan keresetlevél esetében, amelyben pénzkövetelést érvényesítettek, a keresetlevél megvizsgálását követően – perfel-vételi tárgyalás kitűzése helyett – fizetési meghagyást kellett kibocsátani.^[44] Csak a fizetési meghagyás ellen előterjesztett alperesi védekezés (panasz) esetén lehetett a szóbeli tárgyalást kitűzni, a rendes peres eljárást megkezdeni. Az osztrák jogalkotó a fizetési meghagyásos eljárás reformjától várta a bírósági munkateher és a költségek csökkentését.^[45]

[40] Helmreich, 1995, 134–135.

[41] Helmreich, 1995, 135.

[42] Kalmus, 1986, 6.

[43] Helmreich, 1995, 135–136.

[44] Ballon, 1999, 23.

[45] Helmreich, 1995, 136.

Ekkor jelent meg egy további új eleme is az eljárásnak, ugyanis megvalósulhatott a fizetési meghagyások automatizált rendszerben történő kibocsátása. 1986. január 1-jétől vezették be Ausztriában a kötelező és automatizált fizetési meghagyásos eljárást, mely az Innere Stadt Wien kerületi bíróságon kezdte meg működését. A végleges és teljesen automatizált adatfeldolgozáson alapuló rendszer 1955-ben valósult meg és kezdett működni.^[46]

Az egyfokú és kötelező fizetési meghagyásos eljárás 1983-as bevezetése nyomán a járásbíróságok előtti jogviták két részre bonthatók: egyik részükben egyéb, azaz nem pénzkövetelések érvényesítése történik. Itt a rendes polgári peres eljárást szabályait követve a perfelvételi tárgyalás kitűzésével indul meg az eljárás.^[47] Az eljárások másik részében, ahol kizárólag pénzkövetelést érvényesít a felperes, a bíróság köteles fizetési meghagyást kibocsátani, azaz Mahnklageverfahren valósul meg, de nem a felperes kérelmére, hanem hivatalból.^[48]

Amennyiben önálló egyszerűsített eljárási modellben szabályozzák a fizetési meghagyásos eljárásokat, akkor a kötelező igénybevétel előírása a kérelmezőre telepíti a feladatot. Megállapíthatjuk a változások eredményeképpen, hogy az osztrák megoldás a hivatalbóli és kötelező fizetési meghagyásos eljárásával a bíróságot tekinti a kötelezettség címzettjének, a bíróságnak kell a hozzá érkező keresetlevelek közül a fizetési meghagyás kibocsátási feltételeinek megfelelőt kiválasztani és hivatalból alkalmazni a meghagyás kibocsátását.^[49]

Az 1983. évi ZPO Novella nyomán a felperes által előterjesztett igény akkor felelt meg a fizetési meghagyás kibocsátás feltételeinek, ha az kizárólag pénzkövetelés érvényesítésére vonatkozott, a követelés nem haladhatta meg a meghatározott értékhatárt, polgári peres úton érvényesíthető és esedékes volt. A kötelezett ismeretlen helyen léte, valamint a követelés ellenszolgáltatástól való függése kizárta az eljárás alkalmazását.^[50] Az eljárásban érvényesíthető igények körét ténylegesen az értékhatár szabályozás határolta be, ezáltal lehetett pontosabban meghatározni a fizetési meghagyásos eljárás alkalmazási körét.^[51]

4. Az osztrák fizetési meghagyásos eljárás és az értékhatárok

Az eljárásban szabályozott értékhatár folyamatosan változott a strukturális változások előtt és mellett is, azonban mindig felső értékhatárként, tehát az eljárásban történő igényérvényesítés felső korlátjaként volt jelen. Az alkalmazott értékhatárt meghaladó pénzkövetelések esetében fizetési meghagyás kibocsátásának nem volt helye, rendes polgári peres eljárást folytatott le a bíróság.

[46] Lásd erről részletesen: Lechner, 1991.; Gottwald-Veifhues, 2004, 792.; Molnár, 2014, 79–80.

[47] Ballon, 1999, 23.

[48] ZPO 448. §.

[49] Helmreich, 1995, 137.

[50] Osztrák ZPO 448. §.

[51] Helmreich, 1995, 139.

1983-ig a járásbíróvági hatáskörbe tartozó igények képezték az eljárás alkalmazhatósági korlátját, így a járásbíróvági hatáskörébe tartozó pénzkövetelések értékhatára egyben a fizetési meghagyásos eljárások alkalmazásának felső értékhatárát is jelentette.^[52] Ezen értékhatáron azonban folyamatosan és gyakran változtattak pozitív irányban.^[53] 1976-ban már 30 ezer Schillingről beszélhetünk, mely ekkor is egyben a járásbíróvági hatáskör felső határa volt. Az 1986-os ZPO Novella (az 1989-es Novellával együtt) két lépcsőben 50 ezer, majd 75 ezer Schillingben határozta meg a járásbíróvági hatáskörét, és így a fizetési meghagyásos eljárás igénybe vételének értékhatárát.^[54] 1993. július 1-től 100 ezer Schillingről beszélhetünk.^[55]

2002-re 130 ezer Schilling lett az értékhatár, amelyet a 2002-es ZPO Novella már Európában jelenített meg (ez 10 ezer Eurónak felelt volna meg), és meg is emelte 30 ezer Euróra. Ezzel ki is lépett az osztrák szabályozás a járásbíróvági hatáskör és a fizetési meghagyásos eljárás alkalmazásnak összekapcsolásából. A megemelt értékhatár már a törvényszéki perrendbe tartozó pénzköveteléseket is érintette, és ezáltal megvalósította a kötelező fizetési meghagyásos eljárást mind a járásbíróvágiak, mind a bírósági szervezet második szintjén álló törvényszékek előtt is.

2009-től 75 ezer Euró Ausztriában a fizetési meghagyásos eljárás felső értékhatára.^[56] 2013. január 1-jétől a járásbíróvági hatáskör is kiszélesedett, amely annyiban hatott ki az ekkor már 75 ezer Euróig kötelező fizetési meghagyásos eljárásokra, hogy 15 ezer Eurót meg nem haladóan a járásbíróvági hatáskörébe, e fölött a törvényszékek hatáskörébe tartozik a fizetési meghagyás kibocsátása.

Az alkalmazott felső értékhatár és az eljárás igénybe vételének szabadsága tekintetében az 1983. évi ZPO Novella jelentette a változást. 1983-ig az eljárás szabadon választható eszközként – a dualista modell alapján két eljárási megoldást is kínálva – állt az igényérvényesítő rendelkezésére. 1983 óta az eljárás a rendes polgári peres eljárás részeként kötelezően lefolytatásra kerül, ha a felperes által érvényesített igény teljesíti a fizetési meghagyás kibocsátásának feltételeit. A bíróság hivatalból, kötelezően meghagyás kibocsátásával reagál a felperes kérelmére.

III. A MAGYAR FIZETÉSI MEGHAGYÁSOS ELJÁRÁS – AZ ELJÁRÁS TÖRTÉNETE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÉRTÉKHATÁROKRA ÉS AZ IGÉNYBEVÉTELRE

A fizetési meghagyásos eljárást bírósági nemperes eljárásként az 1893. évi XIX. törvénycikk honosította meg Magyarországon. A jogintézmény alapvető célja az előreláthatóan nem vitatott pénzkövetelések gyors nemperes eljárás útján való

[52] Mind az 1873. évi Mahngesetz, mind az 1895. évi ZPO ekként szabályozta az eljárást.

[53] Mayr, 1995, 321.

[54] Mayr, 1995, 323.

[55] Helmreich, 1995, 138-139.

[56] https://e-justice.europa.eu/content_order_for_payment_procedures-296-at-hu.do?member=1 (2018. 04. 20.)

érvényesítése volt. Az önként nem, de csekélyebb hatósági kényszer hatására teljesítő adóssal szemben a jogrendnek biztosítania kellett egy olyan eljárást, amelyben a hitelező gyorsan és a lehető legkevesebb költséggel res iudicatahoz jut.^[57]

Az eljárás alkalmazási körét pénzösszeg fizetésére, határozott mennyiségű helyettesíthető dolgok és értékpapírok szolgáltatása irányuló követelések képezték. A követeléseknek egyben rendelkezni kellett a bíróság előtt érvényesíthetőség feltételével is, ugyanis per esetén vagy sommás eljárás alá tartoztak, vagy közösségi bíróság elé utalhatók voltak.^[58]

Az eljárásban a hitelező kérelmet intéz a bírósághoz, amelyben mindössze a követelés szabatos meghatározásához szükséges adatokat kell előterjesztenie. A bíróság – az ellenfél meghallgatásának mellőzésével – fizetési meghagyást bocsát ki, melyben az (állítólagos) adóst a követelés kielégítésére utasítja. Az adósnak lehetősége van záros határidő alatt a fizetési meghagyásnak ellentmondani anélkül, hogy ellentmondását indokolnia kellene. Ellentmondás hiányában a meghagyás előlegesen végrehajtható bírói határozattá, majd jogerős bírói ítéletté válik. Ellentmondás esetén a fizetési meghagyás erejét veszti, az ügy a peres eljárás szabályai szerint bírálendő el.^[59]

A fizetési meghagyás kibocsátása kizárólag a királyi járásbíróságok hatáskörébe tartozott,^[60] emellett értékhatár alkalmazásával is behatárolták az igénybe vételét: 1000 koronát meg nem haladó pénzösszeg fizetésére, 1000 korona értéket meg nem haladó határozott mennyiségű helyettesíthető dolog vagy értékpapír szolgáltatására irányulhatott.^[61] Az 1000 korona alkalmazása speciális volt a tekintetben, hogy a járásbíróság előtt érvényesíthető igények felső határa is volt egyben, így a peres és a fizetési meghagyásos eljárásban is ugyanazon felső értékhatárral kellett számolni.

Az 1911. évi I. törvénycikkben szabályozott Polgári perrendtartásunk nyomán a fizetési meghagyásos eljárás elveszítette önálló törvényi szabályozását, a perrendtartás Nyolczadik Czímében került elhelyezésre. A szabályozás tartalmát tekintve is következtek be változások, ugyanis a jogirodalomban rámutattak arra, hogy az 1893. évi XIX. törvénycikk szerinti eljárást csekély mértékben vették igénybe. Ennek legfőbb okát az ellentmondás egyszerű voltában látták. Az adós részére megkönynyített ellentmondás, mint jogorvoslat nyomán a fizetési meghagyásos eljárás nem teljesíthette perelhárító szerepét.^[62]

Az eljárás alapvető szabályai azonban tovább éltek a polgári perrendtartásban is. Szembetűnő változás az eljárás alkalmazási körének meghatározása kapcsán, hogy eltűnik a kifejezett felső küszöbértékre vonatkozó rendelkezés, melynek nyomán arra a következtetésre juthatnánk, hogy az eljárást minden esetben választható igény-

[57] Szécsényi-Nagy, 2013, 785.; Harsági, 2012b, 223–224.

[58] 1893. évi XIX. tc. 1. §.

[59] 1893. évi XIX. tc. Általános indokolása.

[60] 1893. évi XIX. tc. 2. §.

[61] 1893. évi XIX. tc. 1. §.

[62] Térty, 1927, 183–184.

érvényesítési eszköznek tekinthetjük. Az 588. §-ban található rendelkezés azonban továbbra is alkalmaz egy korlátozást, ugyanis kizárólag járásbírói hatáskörben engedi meg a meghagyások kibocsátását.^[63] Ezáltal a szabályozás elve változatlan, a járásbírói hatáskör és annak felső értékhatára képezi a fizetési meghagyásos eljárásban érvényesíthető igények értékhatárát is, csupán az 1893. évi törvénycikk 1. §-a által alkalmazott kettősség (1000 korona és járásbírói hatáskör) szűnt meg. Itt utalnunk kell arra, hogy a járásbírói hatáskör esetében a hatáskör felső értékhatára is emelkedett, 2500, majd 3000 korona értékben került meghatározásra.^[64]

1. Az első változás: az 1930. évi XXXIV. törvénycikk és a fizetési meghagyásos eljárás értékhatárai

Az eljárás szerkezetét és alkalmazhatóságát érintő következő mérföldkő a törvénykezes egyszerűsítéséről szóló 1930. évi XXXIV. törvénycikk volt, mely részben eltörölte az eljárás alternatív jellegét, és pert megelőző, perpótló eljárássá változtatta.^[65] A megújult fizetési meghagyásos eljárás igénybe vétele 400 pengőt meg nem haladó pénzkövetelések tekintetében kötelező lett.^[66] Az 1930. évi szabályozás a járásbírói hatáskör tehermentesítését tekintette legfőbb céljának, és ehhez eszközként a fizetési meghagyásos eljárások igénybe vételére vonatkozó szabályokat használta fel: kiemelte a pénzköveteléseket az érvényesíthető igények köréből, és itt 400 pengőt meg nem haladóan kötelezővé vált az eljárás, 400 pengőt meghaladó, de még járásbírói hatáskörbe tartozó pénzkövetelések tekintetében a hitelező választása határozta meg az eljárás lefolytatását. A helyettesíthető dolgok és értékpapírok esetében nem kívántak külön értékhatárt alkotni és az eljárást kötelezővé tenni, így ezek körében tovább élt az eljárás választhatósága és a járásbírói hatáskör, mint felső értékhatár.^[67]

Az 1952. évi III. törvény fenntartotta az eljárás perrendtartásbeli szabályozását (XIX. fejezet), és az 1930. évi törvénycikket követő változásokat. Így élt tovább az 5000/1946. (VIII. 1.) IM rendelet által meghatározott új kötelező igénybevételei értékhatár (1000 Ft), és 5000 Ft-ra emelkedett a helyi bíróság hatáskörébe tartozó ügyek felső értékhatára is, amely változatlanul a fizetési meghagyásos eljárások felső értékhatáraként volt jelen.^[68]

[63] „Fizetési meghagyás útján érvényesíthetők azok a követelések, a melyek készpénzfizetésre vagy helyettesíthető dolgok avagy értékpapírosok szolgáltatására irányulnak, ha per esetére a járásbírói hatáskörébe tartoznak.” Lásd 1911. évi I. tc. 588. §.

[64] Szécsényi-Nagy, 2013, 786.; Harsági, 2012b, 229.

[65] Szécsényi-Nagy, 2013, 786.

[66] 1930. évi XXXIV. tc. 49. §; A koronában való értékszámítás helyett 1927. január 1.-től a pengő értékben történő számítás lépett, melynek során 12.500 koronát egy pengőnek kellett számítani. Lásd erről: 1925. évi XXXV. törvénycikk 17. §.

[67] Részletes indokolás az 1930. évi XXXIV. törvénycikk 49. §-ához.

[68] 5000/1946. (VIII. 1.) IM rendelet 1. § és 1952. évi Pp. 313. §.; 1952. évi II. törvény 23. § b. pont (Közlönyállapot).

Kisebbségi módosítások azonban jellemezték az eljárást, így egyszerűbb lett az alkalmazási köre (pénz fizetése vagy ingó dolog kiadása), a járásbírói hatáskörbe tartozó követelések (pozitív meghatározás) helyett negatív került megfogalmazásra a hatásköri korlátozás: a megyei bíróság hatáskörébe tartozó követelések fizetési meghagyás útján nem érvényesíthetők.^[69] A szabályozás tartalma azonban változatlan volt, jellemezte egy kötelező igénybevitelre vonatkozó és egy felső értékhatár is.

Az I. Pp. Novella jelentős változást hozott a fizetési meghagyás kibocsátása iránti kérelmek bíróság általi elintézése tekintetében, ugyanis felhatalmazta az eljáró bírót arra, hogy a kérelem tartalmának mérlegelése mellett eldöntse, valóban fizetési meghagyást bocsát-e ki, vagy keresetlevélként értékeli a fél kérelmét és peres eljárásban bírálja el az igényt.^[70] Mind a kötelező, mind a választható eljárási körben érvényesült a bíróság ezen jogosultsága, azaz az egyszerűsített eljárást hivatalból mellőzhették, ha nyilvánvalóan számítani kellett az ellentmondás előterjesztésre és a peres folytatásra.^[71]

A III. Pp. Novella 1973-tól újabb emelkedést idézett elő az eljárás kötelező igénybevitelét meghatározó értékhatár tekintetében, azt 5000 Ft-ban határozta meg.^[72] Az értékhatárok folyamatos emelkedése mutatható ki a rendszerváltást követően is: az 1992. évi LXVIII. törvény nyomán 50 ezer Ft^[73], az 1995. évi LX. törvénnyel 100 ezer Ft^[74], és 1998. január 1-től 200 ezer Ft.^[75]

2. A második változás: A felső értékhatár eltűnése 1993-tól

A kötelező értékhatár emelkedése mellett azonban változás következett be a felső értékhatár alkalmazása kapcsán, ugyanis 1993-tól megszűnt a járásbírói hatáskörbe tartozó ügyekre történő korlátozás, így mind a helyi, mind a megyei bíróságokon, és 1995-től a munkaügyi bíróságok hatáskörébe tartozó pénzkövetelések

[69] 1952. évi Pp. 313. §.

[70] 1954. évi VI. törvény 81. §.

[71] Szécsényi-Nagy, 2013, 786.

[72] 1972. évi 26. törvényerejű rendelet 54. §.; Ekkor a helyi bíróságok hatáskörét már a vagyoni jogi ügyek tekintetében 300.000 Ft-os felső igényérvényesítési érték határozta meg. 1954. 08. 01. és 1979. 12.31. között 10 ezer Ft-ról emelkedett meg ezen érték 300 ezer Ft-ra. Az 1979. évi 31. tvr. 2. §-a vezette be a Pp. 23. § (1) bekezdés a) pontjába a helyi bíróság és a megyei bíróság hatáskörének határáként az 1 millió Ft-os értéket.

[73] 1992. évi LXVIII. törvény (V. Pp. Novella) 16. § (1) bek.

[74] 1995. évi LX. törvény 26. §.

[75] 1997. évi LXXII. törvény 33. § (2) bek.; A helyi bíróság hatáskörébe tartozó vagyoni jogi igények felső értékhatára tekintetében is kimutatható az emelkedés: 1989. 12. 11-től már 3 millió Ft. (1989. évi XLII. törvény 17. § (1) bek.), 1993. január 1-től 10 millió Ft. (1992. évi LXVIII. törvény 4. § (2) bek.), 2003. 07.01-től 5 (1999. évi CX. törvény 7. §), majd 2011. 03. 01.-től 10 millió Ft (2010. évi CLXXXIII. törvény 101. §). 2012. 08. 01.-től él a jelenleg is érvényesülő 30 millió Ft-os értékhatár. (2012. évi CXVII. törvény 16. § a) pont.

és ingó dolgok kiadása körében is^[76] alkalmazhatóvá vált a fizetési meghagyásos eljárás.

1995-től tehát fizetési meghagyásos eljárásunkat egy értékhatár jellemezte, mely a kötelező igénybevétel körét határozta meg. Ezen értéket meghaladó pénzkövetelések és ingó dolog kiadása iránti igények felső értékhatárra és hatásköri szabályokra tekintet nélkül voltak igénybe vehetők. Tehát mind tárgyát, mind értékét tekintve korlátlaná vált a vagyoni jogi igények nemperes úton történő érvényesíthetősége.^[77]

A 2008. évi XXX. törvény több ponton is lényeges változást hozott az eljárás szabályozásában. Kizárta a bíróság I. Pp. Novella által 1954-ben megteremtett mérlegelési lehetőségét a kérelmek tekintetében, megszüntette a bíróság hivatalbóli perré alakítási jogosultságát. Jelentősen megemelkedett (egymillió forintra) e törvény nyomán az eljárás kötelező igénybevételének értékhatára. 2010. június 1-től az eljárás szabályozási helyében, szerkezetében és az eljáró hatóság tekintetében is eddigi legjelentősebb módosításán esett át: visszanyerte önálló törvényi szabályozását, elektronikus eljárási elemek megjelenésével lehetővé vált a kérelmek elektronikus úton történő előterjesztése és elintézése, az eljárás a közjegyző hatáskörébe került, és az érvényesíthető igények köre a pénzkövetelésekre szűkült le.^[78]

Az eljárás igénybe vétele tekintetében ekkor kimutatható, hogy az egymillió forintot meg nem haladó pénzkövetelések esetében kizárólag fizetési meghagyásos eljárás, illetve a törvény 3. §-ában meghatározott alternatívaként szolgáló eljárások álltak rendelkezésre, és felső értékhatár továbbra sem jellemezte.

3. változás: A felső értékhatár visszatérése

2011-ben azonban az Fmhtv. módosítása nyomán a jogalkotó egy felső küszöbérték szabályozása mellett tette le a voksát. A törvény 3. § (4a) bekezdésében helyezte el azon rendelkezést, miszerint nem érvényesíthető fizetési meghagyásos eljárás útján az a pénzkövetelés, melynek összege a 400 millió Ft-ot meghaladja.^[79] Ezáltal 2011-től eljárásunkat újra két értékhatár jellemezte: kötelező egymillió forint értékű, valamint egy felső értékhatár (400 millió Ft).

Az új polgári perrendtartás nyomán a fizetési meghagyásos eljárás kötelező értékhatárának növelése iránti igény hamarabb jelentkezett a jogalkotási folyamatban, mint a peres és nemperes eljárás szabályainak átgondolása iránti igény. Így már 2014-ben tanulmány vetette fel az értékhatár emelés témáját,^[80] majd a 2016 szeptemberében nyilvánossá váló T/11900 számú törvényjavaslat 254. § (1) bekezdésé-

[76] 1995. évi LX. törvény.

[77] Szécsényi-Nagy, 2013, 787.

[78] 2009. évi L. törvény (Fmhtv.) a fizetési meghagyásos eljárásról; Harsági, 2012b, 234.

[79] 2011. évi CLXXX. törvény a bírósági végrehajtással kapcsolatos és egyéb igazságügyi tárgyú törvények módosításáról 80–83. §.

[80] Reviczky – Szécsényi-Nagy, 2014, 620–622.

ben megjelent egy 3 millió Ft-os értékhatár.^[81] Az Fmhtv.-t megelőzve, az új polgári perrendtartás vetítette előre a 2018 januárjával bekövetkező változást. Ekkor azonban módosult a fizetési meghagyásos eljárásban 2011 óta érvényesülő felső határ is, 400 millió Ft helyett 30 millió Ft-ban határozták meg az eljárás igénybe vételének felső értékhatárát.^[82] Tekintettel arra, hogy 2012 óta a járásbíróóságok és törvényszékek közötti hatásköri megosztás alapja ugyancsak 30 millió Ft a vagyoni jogi ügyek esetében, megállapíthatjuk, hogy a fizetési meghagyásos eljárás szabályozási rendszere visszatért az 1993 előtti elvhez: a járásbíróóság hatáskörébe tartozó igények esetében van helye fizetési meghagyás kibocsátásának.

IV. ZÁRÓGONDOLATOK – A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A kutatás során kimutattuk, hogy mindkét ország polgári eljárásjogában az eljárás bevezetését hatékonysági, egyszerűsítési és költségtakarékossági indokok vezérelték.

Az eljárás szerkezetében Magyarországon nem következett be alapvető változás. Az osztrák szabályozásban elsőként egy dualista rendszer (kettős alternatívát kínáló eljárások) volt jelen, majd 1983-tól a hatékonyabb modell – szabályainak változatlan-sága mellett – élt tovább.

Mindkét eljárás szabályozási helyét tekintve közös úton indul el, külön törvényi szabályozást nyertek, és meglehetősen hamar (az osztrák eljárás már 1895-től, a magyar 1911-től) a polgári perrendtartásban került elhelyezésre. Az osztrák fizetési meghagyásos eljárás jelenleg is a perrendtartás része, Magyarországon 2010-től újra külön törvény szabályozza az eljárást. Ennek háttere azonban nem az eljárás perhez kapcsolódó kevésbé szoros viszonya, hanem a nemperes eljárásban megjelenő közjegyzői hatáskörnek tudható be.

Kiindulópontunknak tekintettük az eljárásokban az értékhatár alkalmazását. Ennek kapcsán megállapíthatjuk az értékhatár folyamatos emelkedését. Az értékhatár alkalmazás lényege – Európai Uniói kitekintésünk alapján is – az, hogy a szabályozott érték az eljárás igénybe vételének felső határaként van jelen, az azt meghaladó követelések tekintetében kizárt az eljárás. Ausztria esetében konzekvensen érvényesül ezen elv. A magyar eljárás esetében a felső értékhatár alkalmazása kisebb megszakítással ugyancsak kimutatható, így 1893 és 1993 között, valamint 2011-től napjainkban is jelen van. E felső értékbeli korlátozás 1993–2011 között tűnik el teljesen, és bármely elsőfokú eljárásban (helyi bíróság, megyei bíróság és munkaügyi bíróság előtt is) kibocsátható a fizetési meghagyás.

Az eljárás igénybe vételének fakultatív vagy kötelező jellege kapcsán megállapíthatjuk, hogy Ausztriában 1893 és 1983 között az eljárás fakultatív volt, majd 1983-tól

[81] <http://www.parlament.hu/irom40/11900/11900.pdf> (2018. 04. 26.)

[82] Az Fmhtv. 3. § (3) bekezdésébe a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvény hatálybalépésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2017. évi CXXX. törvény 74. § (2) bekezdése vezette be ezt a szabályozást.

jelenleg is kötelezően alkalmazandó eszköz a felső értékhatárt meg nem haladó pénzkövetelések esetében. A magyar eljárás igénybe vétele 1893–1930 között fakultatív, majd – az osztrák változásra tekintettel meglehetősen korán – 1930-ban bevezetésre kerül egy olyan értékhatár, mely jelenleg is megkülönböztető sajátossága fizetési meghagyásos eljárásunknak. Ekkortól elválik egymástól a felső értékhatár mint igénybevételi korlát és a kötelező alkalmazás értékhatára. Ezt követően a felső érték mellett, majd 1993–2011 között felső érték nélkül is, folyamatosan emelkedik az igénybevétel kötelező voltát megjelenítő értékhatár.

Mindkét vizsgált eljárás tekintetében megállapítható, hogy – eltérő időpontokban ugyan – mind a felső értéken belül, mind egy meghatározott köztes értékig kötelező eljárás bevezetésével a polgári peres eljárások kiváltását tűzte céljául a jogalkotás, a fizetési meghagyásos eljárás perpótló jellegét kívánta érvényre juttatni.

A fentiek nyomán legfontosabb kérdésünk továbbra is az, hogy eltörölhető-e az értékhatár, vagy legalább részben szabadon választható eszközzé alakítható-e az osztrák fizetési meghagyásos eljárás. Az osztrák szabályozásban a fizetési meghagyásos eljárás a rendes peres eljárás kereteiben, integráltan jelenik meg,^[83] meghatározott összeghatárt meg nem haladó pénzkövetelések iránti polgári peres keresetindítások szükségszerű első lépése, és – függetlenül a kérelmező akaratától, valamint a kötelezett ellentmondás benyújtásának valószínűségétől –, az igényt kötelező első lépésben fizetési meghagyásos eljárásban érvényesíteni. Az eljárást azonban már érte támadás erre tekintettel. Peter Mayr azon véleményét fejezte ki, hogy a 2009. évi ZPO Novella, mely már 75 ezer Euróban határozta meg az eljárás felső kötelező értékhatárát, nagyon meglepőnek tekinthető. Két tényező alapján jutott a szerző erre a következtetésre: egyrészt az európai fizetési meghagyásos eljárást létrehozó 1896/2006/EK rendelet értékhatár nélkülsége és az osztrák eljárás összhangjának hiányára hívta fel a figyelmet; másrészt az osztrák és európai polgári eljárásjog fejlődésére tekintettel értékelte önkényes megoldásnak az értékhatár meghatározást. További eljárási összefüggésre is rámutatott e körben, amikor kiemelte, hogy Ausztriában a folyamatosan emelkedő értékhatárokon belül nem bíró, hanem ún. Rechtspfleger bocsátja ki a fizetési meghagyásokat.^[84] Elbizonytalanítóan értékelte az értékhatárt emelő Novella jogalkotói indokolását is, ugyanis az a magasabb értékhatárra akként tekintett, hogy „nagyobb játéktere lesz a fizetési meghagyások kibocsáthatóságának”, miközben „játéktérről” csak akkor beszélhetnénk, ha az eljárás legalább valamely értékhatáron belül fakultatív igénybevételi szabályozást kapna.^[85]

A magyar eljárással kapcsolatban a szabadon választhatóság kérdése csak részben áll fenn, mivel eljárásunk a kötelező értékhatárt meghaladó pénzkövetelések tekintetében – a felső értékhatárig terjedően – szabadon választható. Nálunk a teljes fakultatív kérdés vethető fel. Az eljárás nem integrálódik a polgári peres eljárás

[83] Kormann, 2007, 35–36.

[84] Lásd erről részletesen: Habscheid, 2002, 210.; Molnár, 2014, 56–57.

[85] Mayr, 2009.

rendszerébe, nem a bíróság hatáskörébe tartozik 2010. június 1. óta. Ezáltal eljárási akadály nem lenne a teljesen fakultatív eljárás bevezetésének. Továbbá az eljárás mutatja azon hatékonysági elemeket, amelyek kötelező igénybevételi értékhatár nélkül is meggyőznék a jogosultakat a fizetési meghagyásos eljárás és a polgári per közötti választás során. Továbbá a Mayr által hivatkozott európai fizetési meghagyásos eljárásról szóló rendelettel való összhangra, és az európai polgári eljárásjog fejlődésére tekintettel a magyar eljárásban is indokolt lenne – a felső értékhatár megőrzése mellett – megszüntetni az eljárás kötelező jellegét.

IRODALOM

- Ballon, Oskar (1999): *Einführung in das österreichische Zivilprozessrecht, Streitiges Verfahren*. 9. Auflage. Graz, Leykam Buchverlagsgesellschaft mbH.
- Fasching, Hans (1962): *Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen, 2 Band*. Wien.
- Gáspárdy László (2011): A fizetési meghagyásos eljárás. In: Gáspárdy László (szerk.): *Polgári nemperes eljárások*. Miskolc, Novotni Kiadó, 125–139.
- Gottwald, Thomas-Veifhues, Wolfram (2004): Elektronischer Rechtsverkehr in Österreich. In: *MultiMedia und Recht* 12, 792–797.
- Habscheid, Walter (2002): Der Rechtspfleger in der Gerichtsorganisation. In: Schütze, Rolf A. (Hrsg.): *Einheit und Vielfalt des Rechts. Festschrift für Reinhold Geimer zum 65. Geburtstag*. München, C. H. Beck Verlag, 206–213.
- Harsági Viktória (2012a): A fizetési meghagyásos eljárások hasonlóságai és különbözőségei Európában. *Jogtudományi Közlöny* 1. szám, 1–11.
- Harsági Viktória (2012b): A magyar fizetési meghagyásos eljárás fejlődéstörténetének áttekintése 1893-tól napjainkig. In: *Iustum Aequum Salutare* 3–4. szám, 223–237.
- Helmreich, Heinz (1995): *Erscheinungsformen des Mahnverfahrens im deutschsprachigen Rechtskreis unter besondere Berücksichtigung des Mahnverfahrens in der Zivilprozessordnung und seiner Vorgängemodelle*. Köln-Berlin-Bonn-München, Carl Heymanns Verlag KG.
- Kalmus, Gerhard (1986): *Das obligatorische Mahnverfahren ab 1. Jänner 1986 mit automationsunterstützter Datenverarbeitung*. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- Kormann, Johannes Maximilian (2007): *Das neue Europäische Mahnverfahren im Vergleich zu den Mahnverfahren in Deutschland und Österreich*. Jenaer Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft (JWV).
- Lechner, Herbert (1991): *Das gerichtliche Mahnverfahren in der Bundesrepublik Deutschland und in der Republik Österreich: unter besonderer Berücksichtigung der Verfahrensautomation durch Computereinsatz*. Dissertation. Augsburg.
- Mayr G., Peter (1995): *Rechtsschutzalternativen in der österreichischen Rechtsentwicklung unter besondere Berücksichtigung der Gemeindevermittlungsämter und Friedensgerichte sowie des gerichtlichen Vergleichsversuches und des vollstreckbaren Notariatsakten*. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- Mayr, Peter G (2009): Die zivilverfahrensrechtlichen Neuerungen des Budgetbegleitgesetzes, <https://rdb.manz.at/document/rdb.tso.LIecolex20090704>

- Molnár Judit (2014): *A magyar fizetési meghagyásos eljárás az európai megoldások tükrében*. Budapest, Közjegyzői Akadémia Kiadó.
- Mothes, Rudolf (1908): *Die Mängel des Mahnverfahrens*. Leipzig.
- Pollak, Rudolf (1932): *System des Österreichischen Zivilprozessrechtes mit Einschluss des Exekutionsrechtes*. 2. Auflage, Wien.
- Rák Viktor (2016): *Kommentár az európai fizetési meghagyásos eljárásról szóló rendelethez*. Budapest, Wolters Kluwer Lap- és Könyvkiadó.
- Rechberger, Walter H.-Kodek, Georg E. (2001): *Das Mahnverfahren in den Mitgliedstaaten der EU – Generalbericht*. In: Rechberger, Walter H.-Kodek, Georg E. (szerk.): *Orders for payment in the European Union*. Civil Procedure in Europe 4., Kluwer Law International. 1-16.
- Reviczky Renáta – Szécsényi-Nagy Kristóf (2014): *A közjegyzői eljárások és a közvetítői tevékenység mint alternatív vitarendezési módok, valamint ezek viszonya a polgári perhez*. In: Németh János – Varga István (szerk.): *Egy új polgári perrendtartás alapjai*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, 618-636.
- Röher, Wilhelm (1934): *Das Mahnverfahren im deutschen Recht, im österreichischen Recht und im Entwurf einer Zivilprozessordnung von 1931*. Dissertation, Jena.
- Szécsényi-Nagy Kristóf (2013): *A fizetési meghagyásos eljárás*. In: Varga István (szerk.): *Polgári nemperes eljárások joga*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 785-795.
- Térfy Gyula (1927): *A Polgári Perrendtartás törvénye és Joggyakorlata*. II. kötet, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

Kalandozások egy régi fiákeren (írta és szerk.: Verő László, Fekete Sas kiadó)
Utazások Rezeda Kázmérral című fejezetének illusztrációja

Populizmus és demokráciák: A kortárs demokrácia válsága és a klasszikus alapú politikai gondolkodás lehetőségei

I. A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA ÉS A POPULIZMUS^[1]

A demokrácia válságáról szóló diskurzus viszonylag hosszú időre nyúlik vissza, de legalábbis nem új. Bizonyos értelemben *válság és demokrácia* összetartozik, mert a demokrácia nem a végérvényes megoldások világa, hanem a folyamatos útkeresés intézményes módja.^[2] Ehhez képest a demokrácia válságdiskurzusa specifikusabb, általában véve valamilyen legitimitáshiányra reflektál, mint különösen a polgári támogatás és bizalom elolvadására.

A demokrácia válságáról legalább az 1970-es évek óta hallani, ami akkor átfogó legitimitációs válságként bukkant fel. Érdekes, hogy a válságdiskurzus legismertebb szövegében, a trilaterális bizottság által kiadott elemzésben a válság a kormányozhatatlanságra vonatkozott.^[3]

A probléma oka ott végső soron a „túl sok demokrácia” volt, mint a civil társadalom megerősödése vagy a média befolyásának növekedése a politikára.^[4] Ezzel szemben napjainkban a válság nem a polgároktól intakt kormányzást érinti, hanem a második világháború után, illetve a 90-es évektől megszilárdult rezsimeket, megfogalmazásaiban pedig a polgárok jelentősége, a „több demokrácia” jól kitapintható, elsősorban hiányként. A demokrácia válságával foglalkozó tudományos szövegekben a demokrácia válsága a következőket fedi le, vagy a következők az okai: a kormányzás instrumentalizálódása; a (szak)politikai ügyek depolitizálódása és szakértői kérdéssé válása; a nem ideológiavezérelt, hanem témavezéreltté váló politika; a köz- és politikai élet minimalista felfogásán alapuló neoliberalizmus megerősödése.^[5]

[1] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást meg-
alapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Egyed
István Posztdoktori Program keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére ké-
szült. - A tanulmány kizárólag a szerző saját nézeteit tükrözi.

[2] Vö. Ercan – Gagnon, 2014.

[3] Crozier, Huntington, and Watanuki, 1975.

[4] Ercan – Gagnon, 2014, 4.

[5] Ercan – Gagnon, 2014, 3.

A válság mögött lényegében átfogó depolitizálódás áll (ezen magyarázatok szerint): az állampolgárok kiábrándulása a politikából, a politikai műveltség hiánya, komoly bizalomhiány az intézményekben és általában a politikában, a párttagok számának csökkenése, a nem hatékony vagy sikeres képviselő, olyan aktorok feltűnése, akik egyre kevésbé elszámoltathatók, egyre kevésbé átlátható kormányzati-adminisztratív (governance) működés, köszönhetően a feladatok összetettségének.^[6] Mindezek a nyugati demokráciák, és nem a posztoszocialista új és törékeny demokráciák kontextusában kerülnek elő, így amikor a „demokrácia válságáról” van szó általában, vélhetően nem ugyanarra a helyzetre reflektálnak a kifejezéssel. Mindazonáltal a demokrácia kortárs válsága – már amennyiben létezik, és már amennyiben a fentebbiek formájában van megfogalmazva akár a köz- akár a tudományos diskurzusban – rendelkezik egy olyan kifutással, amely mindkét történelmi politikai út számára közös, pontosabban a tradicionális és az új demokráciák közti különbségre nem tűnik érzékenynek: ez a populizmus, pontosabban annak egyes fajtái.

Kétségtelen, hogy mind a „demokrácia válsága”, mind a „populizmus” olyan fogalom, melynek politikai értéke van vagy lehet, ezek a politikai közbeszéd részei is. De ezek analitikus fogalmak is, melyeket a politikatudomány és a politikaelmélet használ jelenségek megragadására és összefüggések leírására.^[7] Maga a válságdiskurzus is árulkodó: akár igazolható, hogy a demokratikusság bizonyos paraméterei szerint van válság vagy nincs, maga a közérzet valóságos, vagyis a válságdiskurzus a problémaérezkelést meghatározó tényező vagy komplex perspektíva. Bár a „populizmus” hasonlóan ilyenfajta értelmezési keret is, melynek megismerési értékét okkal kíséri kritika, mert mint perspektíva, ez is csak bizonyos látószögből engedni láttatni a dolgokat. Használható persze a közbeszédben politikai furkósbotként, teoretikus eszközként viszont talán az egyik legfontosabb megismerési-értékelési korlátja az, hogy nem tudjuk, mikor beszélhetünk még demokráciáról, mikor autokráciáról: pontosabban, a de-demokratizációs jelenségeket talán jobban le lehet írni egy más perspektívából.

Mégis, a populizmus segíthet megérteni helyzeteket, mivel fókuszáltan irányítja rá a figyelmet egy ideológiává nem (vagy még nem) rendeződő politikai praxisra és annak diszkurzív megnyilatkozásaira, egy sajátos konglomerátumot analizálva. A politika kettéosztása barátokra és ellenségekre; a nép javára, érdekére való hivatkozás és az ehhez kapcsolódó kizárólagosságigény; a különféle formájú elitellenesség együttesen olyan szempontrendszer alkotnak, amellyel a jelen politika látható a maga plasztikusságában.^[8] A populizmus elmélete olyan

[6] Ercan - Cagnon, 2014, 1, 3.

[7] A populizmus „lényegileg vitatott fogalom”. (Mudde - Rovira Kaltwasser, 2017, 2.)

[8] A tanulmányban három populizmusmodellre alapozok. Az első Mudde és Rovira Kaltwasser leíró, a populizmusban egyfajta „szűk” ideológiát látó modellje, ami szerint a populizmusnak van tartalma, kulcsfogalma, még ha nem is sok. (Mudde - Rovira Kaltwasser, 2017) A második Müller kritikai megközelítése, ami a populizmusban a demokráciára veszélyt jelentő tendenciákat lát, mint különösen a pluralizmusellenesség, aminek lehetséges az autokratikus kifutása. (Müller, 2017) A harmadik

fogalmi hálót nyújt, amellyel a politikáról realisabb képet kaphatunk, mint egyéb fogalmi hálók használatával, de ennek megvannak a maga határai is, melyekre alkalomadtán maguk a populizmuskutatók hívják fel a figyelmet. Kérdéses például, hogy a helyzet, amelyet a „populizmus” fogalma megragad, a demokráciák egy belső, hol jó, hol rossz, de a demokrácia keretei között korrigálható fejleménye, vagy valami más ad plauzibilisabb leírást a vizsgált rezsimekről és folyamatokról, hogy valójában hasonló jelenségek égisze alatt mégsem populizmusról, hanem autokratikus fordulatról lenne szó.^[9]

Mindezekre a problémákra a fogalmi és elméleti tisztázás adhat valamelyest megnyugtató választ, keretet nyújtva mind az elemzéshez, mind pedig egy politikaelméleti olvasathoz. A demokrácia válsága kapcsán differenciálni lehet demokráciafelfogások alapján, melynek eredménye arra mutat rá, hogy a minimalisták szerint kevésbé, az átfogóbb – és mondjuk a participációt normának tekintő – variációk szerint megalapozottabban lehet válságról beszélni a nyugati politikai rendszerek esetén.^[10] Ez nem meglepő, hiszen erősebb kritériumnak nehezebb megfelelni, mint a gyengébbnek. Ugyanakkor a válságdiskurzus mégsem negligálható arra alapozva, hogy az elemzők helytelenül választottak kritériumot, hiszen egy demokráciában sosem csak egyetlen értékelési kritérium létezik (ezért is lehet az demokrácia), és ez igaz a tudományra éppúgy, mint a politikára, amit az vizsgál. Továbbá mind a tudományra, mind a politikára igaz az, hogy többféle értékelési kritériuma lehet *egyszerre* ugyanazon dolgoknak és jelenségeknek, vagyis ezek a kijelentések, elemzések és értékelések nem igazak a szónak az abszolút és kizáró értelmében vett jelentésében, hanem lokálisan és kontextuálisan érvényesek.

Amit populizmusként írunk le, a válság egy jellemző formája, kettős értelemben is. Egyrésztől, a populista politika *maga is válasz* a válságra, méghozzá főleg a politikától való elidegenedés jelentette kihívásra. Másrésztől a populista politika maga is a demokrácia válságának *generálója*; praktikusán is, különösen, hogy egy sor esetben (noha nem mindig) nem egyszerűen a belpolitika karakterét változtatja meg, de alkalomadtán a „liberális demokráciának” nevezett, az elmúlt körülbelül két évszázadban kialakult politikai intézmény- és hozzá kapcsolódó értékrendszert kívánja lebontani. Elméletileg viszont úgy, hogy világossá teszi: egyrésztől előbb-utóbb választ kell adni a demokratikus/nem-demokratikus közti demarkációs dilemmára. Nem pártpolitikai logika alapján, hanem két kritériumnak megfelelően: a demokrácia nem lehet zsarnokság; de a zsarnokság léte állandó

* Laclau megengedő olvasata, amely a populizmusban a nép megkonstruálásának politikai igényét látja, a populizmus lényegének pedig a közösség határainak megkonstruálását, ami viszont a politikának is jellemző működésmódja. (Laclau, 2011) Ezek egymással is konfrontálódó nézetek. Az itt következők logikája az, hogy a populizmus a politika működésmódja, de lehetséges tragikus kifutása, amely romba dönti a demokráciát. Meg kellene néznünk, hogy mi a különbség, és hogy mondhatunk-e valami érdemlegeset a klasszikus közvetlen demokrácia (az i. e. 5. és 4. századi Athén) példájából kiindulva.

[9] Lásd Müller, 2017.

[10] Merkel, 2014.

eshetőség s ekként minden demokrácia elgondolásának mindenkori (határ)feltétele. Másrészt a populistá válság mindenekelőtt, pontosabban jelenleg legáltalánosabban arra figyelmeztet, hogy nem létezhet demokratikus politika *démosz* nélkül. Minden demokrácia megkonstruálja a démoszt, mert enélkül nem létezhet legitim módon demokráciaként. Ebbe a konstrukcióba beletartozik a démosz hatalomhoz való viszonyának elgondolása éppúgy, mint az annak racionális és érzelmi képességéről alkotott fikciók, amelyek azért különösen fontosak, mert politikai-intézményi következményekkel járnak.

1. A populizmus arcai

Mindez azt sugallja, hogy a populizmus, riasztó tendenciái mellett is, értékét illetően nem egyértelműen negatív vagy pozitív.^[11] Nehéz volna tagadni, hogy a démosznak jelentősége van a modern politikában, pontosabban, hogy a demokratikus politika feltétele a démosz léte. A tapasztalat azonban az, hogy ez a démosz nem feltétlenül létezik, és nincs szoros kapcsolat egy politikai közösség és az annak alapját jelentő démosz között. Például azért nem, mert létezhetnek olyan helyzetek, hogy nemcsak egy démosz van, vagy mert a démosz végső soron nem fedi le a politikai közösséget, annak csak egy része. Hogy ez mit jelent, arról Arisztotelész egy implicit megkülönböztetésén keresztül is beszélhetünk.^[12] Noha Arisztotelész valamelyest pejoratív tónussal használja a *sokaság* kifejezést a politikai démoszra, mégis fontos különbségre utal ezzel a választással. Utal egyrészt egy társadalmilag létező entitásra, vagy másképpen szólva egy entitásra, amelynek társadalmi tulajdonságai vannak (egy entitásra, amelyről úgy beszélünk, mint aminek csak ilyen tulajdonságai lehetnek), és egy másik entitásra, amelynek politikai tulajdonságai vannak vagy politikailag létezik (itt olyan módon beszélünk erről az entitásról, mint ami politikailag létezik). Az egyik, ha nem is teljesen amorf, de politikailag nem egész (pontosabban Arisztotelész nem ekként értelmezi *ugyanazt*), míg a másik a politika alanya és cselekvője, aktora és megtestesítője egy alakban.

Az itt felbukkanó különbség a politikailag létező vagy nem létező démosz között húzódik. Számunkra a probléma egy kicsit komplikáltabb, hiszen a kortárs viszonyok között, és erre éppen a populizmus-demokráciaválság mutathat rá, a démosz konstruálásának az igénye továbbra is fennáll. Másként szólva, nem

[11] Jelen szakaszt illetően sokat köszönhetek az Emilia Palonennel folytatott tartalmas beszélgetéseknek. Írásom e része kiegészítése és néha talán vitatása is annak a populizmuselméletnek, amelyen jelenleg dolgozik. Lásd a részben e témában (azóta) megjelent cikkét: Palonen, 2018

[12] Noha nem tisztán Arisztotelész nyelvhasználatáról szól, e megkülönböztetés bukkan fel pl. itt: Waldron, 1995. Kétségtelen, hogy ezt a megkülönböztetést leginkább a kortárs politika perspektívájából vettem, s ez azt jelenti, hogy e keretben is fontos volna vizsgálni. Ezt egyrészt jelen projekt korlátai miatt nem teszem meg, Arisztotelész pedig, relatíve alacsony magyarázóértéke miatt azért kerül itt mégis képbe, mert az érvelésnek fontos rétegét és részét képezi a görög politikatapasztalat és gondolkodás, legalább mint szellemi kiindulópont kortárs elméleti problémák kezeléséhez.

annyira az a helyzet, hogy a démosz kétarcú, és nem is az, hogy minden nehézség nélkül áthidalható volna a pusztán társadalmilag létező és a politikailag is létező démosz közti törés. Ami valószínűleg csak egy olyan helyzetben lehetséges, amelyben a politikai démosz léte elég erős ahhoz, hogy a törést és az alkalmmilag előálló figyelemre méltó eltávolodásokat lényegében gond nélkül orvosolja. Tehát a politikai démosz elég erős és hatékony fikció ahhoz, hogy a politika realitásai által előálló alkalmi válságokat át lehessen hidalni. A mostani helyzet nem ilyen, bár elgondolkodtató, hogy ez vajon a különböző demokráciarezsimek történeti sajátossága vagy a kortárs demokráciákban kivételes helyzet. Vagyis hogy vajon strukturális logikák és intézményes feltételek miatt hatékonyabb fikció-e a démosz a klasszikus demokráciában, mint a modernben, vagy nem tudunk értelmesen meghatározni egy ilyen különbséget. A feltevés az, hogy hatékonyabb fikció, de – néhány fontos, a populizmust és a demokráciát érintő kortárs kitérő után – a következő szakaszokban foglalkozom ezzel, bár csak egy-két szerintem releváns aspektust nézek át.

Annyi viszont világosan látszik a fentebbiek alapján a kortárs politikát illetően, hogy a démoszt folyamatosan meg kell teremteni. Ez nemcsak a válság és a szétesés állapotára igaz, hanem, úgy tűnik, általában is a modern politikára. A képviselők és a képviseltek egyszerűen nem azonosak, és e törés állandó. És e törésviszony sokkal erőteljesebb és áthatóbb, mint az Arisztotelész-féle (jó) polgárdefiníció sugallta szétválás, amely szerint (jó) polgár az, aki egyszerre vezet és vezetett. Noha ez váltakozó formában valósul meg. Az arisztotelészi megfogalmazás mögötti logika a periodicitást is átfogó, de attól különböző elv: a szukcesszív szupremácia, amely a hegemon pozíciók időben korlátozott váltakozását jelenti.^[13] Ennek az elvnek a gyökere a preszókratikus filozófiát átható egalitarizmus, annak gyakorlati megtestesülése egy rend keretén belül értelmezve.

Amit a képviselet alaplogikájában szétválásként látunk, mást sugall. Ez a hegemon pozíciók tartós váltakozásához képest eltérő, mert nem a váltakozásra fókuszál, és nem is az az előfeltevése, hogy a rend fenntartásához szükséges reláció a hatalom és a hegemonia. Ez jelen van a modern politikában, legalábbis abban a tézisben, hogy a hatalom helye üres. Ezt a kérdést kezelhetné ugyan, de a képviselő-képviselet szétválásban mégis másról van szó, mert az nemcsak az uralom váltakozását képes megalapozni, hanem rögzíteni azt a különbséget, ami az említett szétválást tartóssá teszi. Így pedig, végső soron egy egyenlőtlenséget tesz strukturális sajátossággá, és ezzel tartóssá teszi a tényleges cselekvésre jogosultak és a felhatalmazóik vagy megbízóik helyzetének a szétválását.

Laclau úgy érvel, hogy a képviselők és a képviseltek identitásának a szétválása egyrészt állandó jellemző, másrészt hamis az elvárás a különbségek megszűntetésére. (Később amellet is érvelhetünk, hogy veszélyes is.) A képviselet folyamatosan hat a képviseltek identitására, lényegében kölcsönösen határozzák meg

[13] Vlastos, 1953, 1947. További irodalom: Horváth, 2018.

egymást.^[14] A képviselet ígérete szerint a képviseltek identitása mintegy teljesen tükröződik a képviselet során a képviselők identitásában, szavaiban és tetteiben. Ehhez képest, mondja Laclau, a logikai viszony egészen más. Hiba a tökéletes képviseletet elvárunk a demokratikus politikától, noha a jobb képviselet iránti polgári igény jogos és természetes lehet. De a képviseleti demokrácia identitást illető alapviszonya más: a képviselet nem tükröz, nem jelent és nem teremthet tökéletes identitást. A képviselt identitására a képviselő is formálón hat, és megfordítva. Azt mondhatnánk, visszatérve az indító gondolathoz, hogy a képviseletben a démosz teremtése is folyik, illetve hogy a képviselet egyik funkciója a démosz teremtése. Összességében, hogy a démosz nem adott, nem egy tárgy, nem valami, amit tükrözni kellene a politikában, hanem inkább valami, amit mindig meg kell teremteni. A képviselet, a politikai vezetők (cselekvők) retorikája ilyen funkciót is hordoz (tehát hogy identitást teremt), legalábbis ezt mondhatjuk a képviselő-képviselt törés kapcsán. Hozzáteve, hogy a démosz empirikus létező is, maga is aktor, még hozzá komplex cselekvő.

Így valószínűleg helyes az a megközelítés, ami szerint a populizmus mögött a képviselet válsága áll. A populista politika nem akarja felszámolni a demokrácia képviseleti jellegét, inkább kihasználja annak tökéletlenségét.^[15] Mindenekelőtt azzal, hogy bár nem lehetséges megvalósítani a tökéletes képviseletet, azaz felszámolni a képviselő-képviselt közti távolságot, a populista politika mégis erre tesz kísérletet. Pontosabban, az lehet a benyomásunk, hogy a nép/elit különbség, amely a populizmus egyik jellemző határvonásának számít, kezdi kitölteni a képviselő és képviselt közti különbséget, azaz így olvassák és értelmezik a populisták a politikai helyzetet. Akármilyen választ is adjanak erre a helyzetre, mindig az áll logikájuk középpontjában, hogy csak az ő válaszuk jelenthet megoldást a politika problémájára.

A populista politika tipikusan határvonásokon keresztül konstruálja meg a politikának azt a rendjét, amelyben a populisták jelentik az egyetlen érvényes választ. Egyszerűen szólva, a populista politika alapja a határvonás és a megkülönböztetés. Ez azonban, ahogyan Laclau érvel, a politika sajátossága is általában véve, vagyis a populizmus és a politika közös abban, hogy határvonásokkal és megkülönböztetésekkel operál.^[16] A populizmus, így értve, a politika működés-módja, vagyis a populista *mozzanat* valamilyen lényegit ragad meg a politikából, a demokratikus politika természetéből. Ez zavarba ejtő. Demokratikus politikára szükségünk van, a populizmus azonban szemlátomást veszélyes jelenség, úgy fogalmazhatnánk, hogy a demokráciát mint rendet annak lebontásával fenyegető jelenség. E dilemmát talán úgy lehetne feloldani, ha a populizmusra úgy tekintenénk, mint olyan mozzanatra a demokratikus politikán belül, amely egyszerre annak a rendnek a lehetősége, de egy pont után lehetetlensége is. E ponton,

[14] Torfing értelmezését követem: Torfing, 1999.

[15] Müller, 2017.

[16] Laclau, 2011.

legalábbis az érvelésnek ezen az egyszerű szintjén, pedig viszonylag könnyen meg tudjuk határozni, kifejezetten csak a határvonásokra fókuszálva. Ami a populizmust és a demokráciát megkülönbözteti egymástól, az a határvonás és a megkülönböztetés minősége.

Ha tisztán az empirikus politika eseteiből indulunk ki, azt látjuk, hogy e határvonások közelebb állnak a schmitti politikai felső intenzitáshatáraihoz, mint az alsóhoz. Ez utóbbit inkább Mouffe kapcsán értelmezhetjük, noha jelen van Schmittnél is; egyszerűen azt jelenti, hogy a demokrácia tartalmas működéséhez szükség van a konfliktusok bizonyos minimális szintjére és azok megmutatkozására, vagyis arra, hogy a releváns problémák valóban jelen legyenek a politikai láthatáron. Másként fogalmazva, a jó demokráciához szükség van újrapolitizálódásokra, illetve a politikai jelleg megőrzésére.

A politikai működésmód és a konfliktusok felső intenzitáshatára a politikai rendet felbomlással fenyegeti. Ilyen működésmód a sztasziszé, viszályé, ami a klasszikus demokrácia egyik megalapozó tapasztalata, és ami ellenségeskedést jelent a másik eltiprásával (így például Athén esetében a demokrácia megdöntését egy elit hatalomátvételel).^[17] Ez azt jelenti, hogy a demokrácia válasz arra fenyegetésre, amely a konfliktusok radikalizálódásából fakad, és ami a belső politikai élet eshetősége. Vélelmezhetjük, hogy ez a válasz tekintélyes részt a démosz megkonstruálásából és érvényes megfogalmazásából származik. Az viszont kérdés, hogy miképpen lehetséges működőképes egységet létrehozni egy szükségszerű heterogenitásból. Ha szükség van kizárásra, mi alapján konstruálódik az meg; ha pedig a valamelyest egymással vitaképes, s az ellenségeskedést kizáró politikai közösség megeremtéséről van szó, akkor az milyen, a démoszra és erre a közösségre irányuló stratégiákból és praxisokból áll. Mint például közös versengés, közösségi életre nevelés, a politikát illető viszonylag általános műveltségi minta, hagyományok, egyéb praxisok.

A megkülönböztetéseknek van egy sajátossága, nevezetesen, hogy a határvonások és megkülönböztetések intenzitása egyben a határvonások és megkülönböztetések természetét is meghatározza. Egyszerűen szólva, van különbség szövetséges és ellenség között, és e kettő nem két egymással ellentétes pólus, hanem egy intenzitás-skála két végső pontja. Mindegyik pozíció, a két szélső és az összes többi köztes, eltérő minőségeket takarnak.^[18] Mouffe szerint a politikai megkülönböztetések közti megkülönböztetés alapja az, hogy a megkülönböztetés logikája a politikai másiktól ellenséget teremt vagy ellenfelet.^[19] Azaz ellenség- vagy ellenfélkonstrukcióról van-e szó. Végső soron a populizmus kérdését megközelíthetjük innen is. Ha a kérdésünk az, hogy valami populizmus-e vagy csak a démosz politikai konstruálása, akkor a megkülönböztetések intenzitása és természete viszonyában az biztosan populizmus, ha a megkülönböztetések logikája az ellenségteremtés, a határvonásoké pedig a kizárás.

[17] Hansen, 2004; vö. Horváth, 2015.

[18] Ezt mutatta meg Szabó, 2006.

[19] Lásd egyebek mellett Mouffe, 2000, 2005.

2. A megkülönböztetések természete

Ezek nem kizárólag a populizmus kapcsán értelmezhetők, hanem a demokriatikuság kritériumaként is. A politikai közösségnek a fennmaradáshoz szüksége van valamiféle minimális egyetértésre olyan alapkérdéseket illetően, mint maga a rend. Egyszerűen fogalmazva, nem számíthatunk arra, hogy egy közösség megmarad demokráciának, ha nincs legalább hallgatólagos egyetértés azt illetően, hogy annak a közösségnek a politikai formája a demokrácia. Ezt nevezhetjük konszenzusunak, illetve, a történelmi fogantatás pillanatában, valamint a válság generálta kihívás pillanataiban adott válaszok esetében kompromisszumnak is.^[20] Erre, a konszenzusra és a kompromisszumra érdemes kitérni, mintegy megalapozásként a demokriatikus/nem demokriatikus kritériumának értelmezéséhez, majd annak a populizmusra vonatkoztatása előtt.

A konszenzus teljes egyetértést vagy egyetértésre jutást jelent, és olyan politika képét vázolja fel, ahol a különböző álláspontok kizárásmentesen képesek érvényesülni. A politika eme ideális állapota azonban többnyire nem reális elvárás.^[21] Ez különösen igaz megosztott politikai kultúrákban, ahol az eltérő álláspontok közti távolság áthidalhatatlanul nagy. Egy ilyen helyzetben konszenzus lehetséges ugyan, de az nem politikai: valójában csak olyan kérdésekben lehetséges, amely a szembenálló felek számára nem releváns. Politikailag érdektelen kérdésekben nagy valószínűséggel lehetséges konszenzusra jutni.

Az ehhez hasonló helyzetek konszenzusigényének vagy konszenzustörekvésének gyakorlati formája a kompromisszum.^[22] Bár fogalmilag problémás ezen esetben konszenzusigényről beszélni, de annyiban mégis érvényes, hogy a valamilyen megoldásra jutás igényét illetően egyetértés van a szereplők között. A kompromisszum azt követeli meg a szereplőktől, hogy adjanak fel valamit vagy valamennyit az egyetértésre jutás érdekében, de ez kettős kötésben érvényesül. Egyrészt, az nem kompromisszum, amikor valamilyen félnek valamilyen lényegiről, számára fundamentálisról kell lemondania, ez leginkább önfeladás.^[23] Nem kétséges, hogy a kompromisszumban a felek valami számukra fontosról mondanak le, de egyrészt nem várhatóak el irreális dolgok, másrészt éppen egy ilyen irreális elvárás lehet képes romba dönteni a kompromisszumos szándékot. Ezt a felek akár okkal is a másik nyakába varrhatják, azt állítva, hogy ellenfeleik lehetlent követelnek tőlük, sőt hogy – ezzel – kifejezetten ők akarják feladni a kompromisszumra irányuló szándékot. Azaz felrúgják az eredeti, a kompromisszumra irányuló eredeti konszenzust. Másodrészt tehát, mindegyik félnek elkötelezettnek kell lennie azt illetően, hogy megoldásra akarnak jutni. Vagyis a kompromisszumra és a kompromisszum tárgyra irányuló elkötelezettségüket nem adhatják

[20] Erre a példa F. R. Ankersmit tézise a képviselői demokráciák kialakulásáról (Ankersmit, 2002).

[21] Többek közt Mouffe, 1993.

[22] Ebben az érvelésben alapozok Gutmann és Thomson tanulmányára (2010).

[23] Lásd Gutmann – Thomson, 2010, 1130, 1134.

fel. A lehetetlen követelése mint érv, ami egyben felmondja a kompromisszumos helyzetet, valószínűleg nem pusztán stratégia az érintett fél számára, hanem valóban úgy gondolja, a másik a kerékkötője a kompromisszumnak; a másik az eredeti egyezség elárulója. Olyan helyzetek, amelyek mindegyik féltől azt követelik meg, hogy ne az eredeti szándékát, sőt értékeit kövesse, minden, valamelyest morálisan is elkötelezett politikai szereplő számára különleges érzelmi értékkel bírnak, ahogyan jó eséllyel azok számára is, akiket képviselnek. Mindazonáltal a kompromisszum a politikai életben lehetséges dolog, reális elvárás. Ugyanezt a konszenzusról maximum a legalapvetőbb és a politikai rend szempontjából legfundamentálisabb esetekben mondhatjuk el, illetve azon, a politikát jellemző esetekben, amelyek ilyen módon nem fundamentálisak, de valamilyen értelemben a politizálás kereteire vonatkoznak, mint ahogyan azt a kompromisszumra jutás igényében is láthattuk.

E szerepet töltheti be a demokrácia és a demokratikus alapértékek. Ez evidensnek tűnik, bár gyakorlati szempontból nem az, és politikaelméleti szempontból is tanulságos az ebben rejlő kényszerítő erő. Lehet ugyanis azt állítani, hogy éppen a demokratikus rendet támogató elköteleződések érzelmi ereje miatt van szükség egy olyan politikára, amelyben a megkülönböztetések és a konfliktusok jelen vannak.^[24] Ugyanakkor azt nem lehet tagadni, hogy e konfliktusoknak van, kell lennie keretének, vagyis a konfliktusigényt egy konszenzus alapozza meg. Másként szólva, egyfajta „konfliktusos konszenzusról”^[25] van ebben a helyzetben szó, akármennyire különösen is hangozzék ez. Ez Mouffe érvelése. De ehhez érdemes hozzátenni, hogy a konszenzus nem törli el a politika konfliktusos természetét és az arra irányuló igényt. Ez utóbbira a demokratikus rend fennmaradása miatt van szükség, mert – érvel Mouffe – ez elsősorban olyan elköteleződés, amely nem velünk születik, hanem viszonylag világos megkülönböztetések mentén alakul ki. Nem létezik identitás konstitutív külső nélkül; minden identitás relációs, amely az önmaga számára releváns másik vonatkozásában alakul ki.^[26] Ha nincsenek az identifikációt lehetővé tevő világos határvonások és megkülönböztetések, attól még az igény ez iránt létezik. Így inkább arra számíthatunk, hogy ezek a határok áthelyeződnek, nem pedig arra, hogy eltűnnek. A politikai szélsőségek megerősödésében ennek az áthelyeződésnek (új, világos határvonásnak) a következményeit láthatjuk.

Mi a helyzet a demokrácia identitásteremtő határvonásaival? Eltűnhetnek-e egy – morális-politikai – konszenzusban? Mouffe logikája szerint nem; a politika kellemetlen ténye, miszerint abban vannak kizárások, az megmarad, csak máshová helyeződik. Nem konszenzusról van szó, legalábbis a politikai

[24] Amire nem biztos, hogy képes a konszenzusra alapozó politika, lásd Mouffe, 1993, 54.; Mouffe, 2000, 104–105 stb.

[25] Mouffe, 2005, 121.

[26] Lásd az említettek mellett Laclau műveit, illetve Howarth – Stavrakakis – Norval eds., 2000, vagy Torfing, 1999.

egyet-nem-értések felszámolása értelmében, hanem a demokratikus rendet megalapozó határvonás kívülre helyeződéséről. Mouffe érvelése szerint a demokrácia alapvető sajátossága, hogy az ellenfél nem ellenség, vagyis nem megsemmisítendő másik, mivel léte legitim és elismert. Ez azt jelenti, hogy az „ellenség kategóriája nem eltűnik, hanem áthelyeződik” és azokra fog immár vonatkozni, akik „nem fogadják el a demokrácia ’játékszabályait’”.^[27] Ez kétségkívül nem hangzik jól, mármint hogy a demokráciának nem egyszerűen ellenfelei, hanem ellenségei vannak, de érdemes így olvasni és ezt észben is tartani. Ugyanis ebből az érvelésből az is következik, hogy a demokrácia politikai lévén, politikailag tartható csak fenn. Ez érthető, hiszen nem természeti adottság, mégis hajlamosak vagyunk elfeledkezni róla. Nemcsak Mouffe sugallja azt, hogy ezzel tisztában kell lenni, de az alapító atyák is bizonyosan tisztában voltak a demokrácia történeti esetlegességével. Talán a legplasztikusabb kifejeződése ennek Jefferson egyik levele: a szabadság fáját időről időre hazafiak és zsarnokok vérével kell öntözni.^[28]

Bizonyos értelemben ebben a logikában is ott van a konszenzus mozzanata. Ez a rendre és annak a természetére vonatkozik: ez a rend a demokrácia, sajátossága pedig az, hogy mint renden belül a politikai ellenfelek nem megsemmisítendő szereplők, hanem a létezésük legitim és elismert. Ennek a megkülönböztetésnek a tétje különösen nagy, hiszen az ellenfelek fizikai megsemmisítését is jelentheti. Ez önmagában is tragikus, hiszen bármely polgárt érintheti, lehetőség-szinten. Másrésztől azonban van, ami a polgárokat mindenképpen érinti, a ténylegesség szintjén, ez pedig a rend természetének a megváltozása, ahol is a pluralitást – és az azzal kéz a kézben járó ellentmondást (*dissent voices*) – felváltja a politikai egyhangzatúság specifikus módja. Vagyis hogy a politikai egyhangzatúság nemcsak a politika kikényszerített ténye, hanem kivételes értéke. A politikai egyhangzatúság az egyetlen legitim megnyilatkozási mód, a megnyilatkozás jogával kikiáltott és felkent pedig az egyetlen legitim politikai cselekvő.

3. Egylényegűség és a politika át-moralizálása

E ponton el is értük a kortárs populizmusig, a populista diskurzus egy sajátos, szembeötlő jegyéig. Míg a politika természetéhez hozzátartoznak a határvonások, addig néhány határvonás jellegét illetően nem demokratikus, illetve egyértelműen a rend felbomlásához vezet. A populizmust megpróbálhatjuk elhelyezni az alapján, hogy a fentebbi demokráciakritérium alapján demokratikus-e vagy sem, vagyis milyen minőségű kizárásokat (határvonásokat) alkalmaz. Nem vagyok benne biztos, hogy ez az egyetlen osztályozási kritérium, amely alapján egy populista politika elfogadható vagy sem. De az általam itt feltett kérdés háttérfeltevése

[27] Mouffe, 2000, 4.; Mouffe, 1995.

[28] Jefferson levele William Smithnek (1787. november 13.), Library of Congress, <https://www.loc.gov/exhibits/jefferson/105.html>.

az, hogy a populizmus nem önmagában rossz és elítélendő politikai jelenség, vagyis nem ítélnünk elhamarkodottan. Pontosabban a populizmusban van valami, ami megkerülhetetlenül jelen van minden politikában (és itt elfogadjuk Laclau nézetét a politikáról). Lényegében a populizmus konstans kísérlet a démosz megkonstruálására egy olyan eszközrendszeren keresztül, ami sosem lesz száműzhető a politikából.

Van azonban a populizmusnak olyan vonása, amely elfogadhatatlan demokratikus keretek között. Kérdés azonban, hogy ez a populizmus sajátosságaihoz tartozik, vagy máshonnan kölcsönzött vonás. Tegyük félre ezt a kérdést most, és fókuszáljunk arra, ami jellemző, de autokratikus tendencia a populista politikában. Mudde és Rovira Kaltwasser olvasata szerint a populizmus ideológia, vagyis van valamilyen megfogható tartalma, de ez egyrészt meglehetősen szűk, másrészt nem is érdemes megkísérelni tágabban értelmezni módszertani okokból. Három (üres) kulcsfogalma a nép, az elit és az általános akarat. Az utolsó a populizmus „monista” jellegét fedi le.^[29] Utóbbi, szoros összefüggésben az előző kettővel, a populizmust kizárólagos jellegűvé teszi, ahol a vezér testesíti meg a *nép teljes egészét*.^[30] A zavarba ejtő vonás, mellyel foglalkozni kívánok a következőkben, a populizmus monista és antipluralista jellege.^[31]

Amennyiben a határvonások radikalizálódása történik meg, vagyis a barát/ellenfél megkülönböztetést felváltja a barát/ellenség (Mouffe érvelését idézve), akkor ez nem meglepő fejlemény, hiszen az erőteljes határvonás, ami egyben kizárás is, a belsőre nézve homogenizáló hatással jár. Egyrészt leválaszt identitásokat, másrészt egy jóval egységesebb belső identitás lehetőségét nyújtja, mintegy megerősíti azt. A populista politikai praxisban azonban mást is láthatunk, nemcsak ennek az egyszerű logikának az érvényesülését. Egyrészt a pluralitás csökkentése nem az identitáskonstruálódás automatikus következménye, hanem a politikai cselekvők intencionált tevékenységének az eredménye. Vagyis a populizmus, egyes formáiban, együtt jár a politikai verseny csökkenésével.^[32] Másrészt az antipluralizmus megvalósulása vagy megvalósítása bizonyos sajátosságokkal jár. Azt látjuk, hogy a populisták a képviselői demokrácia minimalista felfogása alapján követelnek maguknak legitimitást, vagyis abból építkeznek, ami végső soron éppen a válság alapja: hogy a demokrácia lényege nem több mint többségi döntés. Kérdés persze, hogy ez elegendő legitimitást ad-e, de a populisták másra is építenek, még ha ebből származtathatóan is (legalább részben). A többségi döntésből származó mandátumot nem megbízásaként értelmezik, hanem felhatalmazásaként általában véve a cselekvésre. Sőt, leginkább akklamációról van szó, aminek a háttere az a feltevés, hogy a populisták, és csakis ők alkalmasak a nemzet, nép,

[29] Mudde – Rovira Kaltwasser, 2017.

[30] Müller 2017; illetve vö. Abromeit, 2017, 182–183.

[31] Ez a populista politika rendkívüli veszélye, lásd e ponton (politika átmoralizálása és antipluralizmus) Müller „nem megengedő” olvasatát. (Müller, 2017, 19-től és több helyen a műben.)

[32] Mudde – Rovira Kaltwasser, 2017, 82.

kollektív cselekvő megtestesítésére a politikában, és ők erre már eleve képesek, azt megelőzően, hogy a választási aktus őket a demokratikus képviselőre felhatalmazná és a kormányzat élére emelné.^[33] Vagyis ez egy a politikai tevékenységet megelőző morális felhatalmazás a vezetésre és a nemzet megtestesítésére vagy képviselőre. Ebben a logikában a választás nem is konstituáló, hanem megerősítő aktus, azaz akkor is a populistáknak kellene hatalmon lenniük, ha a választáson nem kerülnének többségbe. Mivel a választás hatalmat és felhatalmazást konstituáló képessége másodlagos, így maga a választások tisztasága is az. A lényeg, hogy az egyetlen igazságot tudó cselekvőket hatalomba emelje, és azok ténylegesen cselekvőképessé válva ebben a földi világban valóságossá tehessek az általuk, és csak általuk tudott és hordozott igazságot.

Ez a populista politika sötét arca és veszélyes lehetősége. A populizmus minimális ígérete az, hogy képes megteremteni a népet, ami mélyebb és eredetibb, mint ami a képviselői demokráciában lehetséges. De egyúttal azt is láthatjuk, hogy ez lehetőséget teremt olyan kizárások és politikai logikák működtetésére, amelyeket – ha a tényleges hatalom birtokában egy rendszert mozgásban tartva alkalmaznak – nem tarthatunk demokráciának. A populizmusról gondolkodók dilemmája, hogy itt egyrésztől valamilyen lényegi politikairól van szó, másrésztől autokratikus folyamatok is ugyanúgy kisarjadhatnak belőle, a teória szintjén egy, a demokrácia iránt elkötelezett normatív igényből kiindulva lehet csak megválaszolható. A következőkben az eredeti athéni demokrácia eszméi és praxisa felől, azt intellektuális ugródeszkaként alkalmazva vázolok fel egy válaszkísérletet. Ami egyrészt nem lehet teljes, de nem is ez a célja. Másrészt azért lehet figyelemre méltó, mert onnan támadja a populisták autokrata politikai igényeit, ahonnan azt ők vélelmünk szerint alátámasztani kívánnák: a demokrácia eredeti, közvetítésmentes démoszának fiktív egysége felől.

II. NÉGY VÁLASZ

Kétségtelen, hogy valamilyen szempontból beszélhetünk a démosz egységességéről: hogy a klasszikus athéni démoszt is megteremtették valahogy politikailag, méghozzá kizárásokon keresztül (a perzsákkal való harcban, és mint demokratikus közösséget a Peiszisztratidákkal és követőkkel szemben). Továbbá, hogy a démosz, pontosabban a polisz ideája valóban létezett morális alapon univerzális, az egyedi igények felett álló politikai vonatkoztatási keretként. Ez a keret azonban nem más, mint a közjó, ami a politizálás minden polgár számára rendelkezésre álló terét jelöli ki. Bár ez is értelmezésre és továbbgondolásra volna érdemes (mind a populista, mind a képviselői demokrácia lehetséges önrétegzési elmé-

[33] Vö. Müller, 2017, 52., aki Schmittet idézi. (vö. még Mudde – Rovira Kaltwasser, 2017, 18.) Érvélszemben a közvetlen demokrácia értelemszerűen nem akklamatív, és nem antipluralista.

leti mintáival), itt most a démosz pluralitásának feltárására hagyatkozom, és arra, hogy mit jelent valójában, és itt számunkra, a részvételi jelleg és a démosz empirikus léte mint beavatkozó lét.

1. A politikához való hozzáférés általános, nem korlátozott. A politizálás joga mindenkié, intézményi szabályok mellett teljes. Lényegében a jelenlétről van szó, annak a lehetőségéről, hogy időben folyamatosan bárkinek hozzáférése legyen a politikai térhez.^[34] Ez teljességgel legitím, és egyáltalán nem kivételes. E praxissal összevetve a modern demokrácia persze oligarchia,^[35] ugyanakkor a modern demokrácia is a politizálás általánosságára építette fel magát, bár jogként határozott meg valamit, ami eredetileg, antik görög szempontból, életforma.^[36]

Ez a helyzet azonban nem törli el a problémát, amire a populizmus választ ad, a démosz konstruálásának kényszerét. A politizáláshoz továbbra is szükség van a démosz megcímezhetőségére, megnevezhetőségére. Azaz, aki beszél, a néphez beszél, és azt mindig a maga aktualitásában kell megnevezni.^[37] Ebben az értelemben a közvetlen demokrácia sem jelent közvetítésmentességet. Ugyanakkor ezt a szerepet bárki eljátszhatja, nem kell hozzá egy kitüntetett vezér. Ráadásul, és e ponton létezhet valóságos különbség, a megnevezés csak megcímzés, nem megtestesítés. Nincs szükség arra, hogy valaki megtestesítse a démoszt, hiszen az a maga empirikus jelenvalóságában létezik. Mindazonáltal valamilyen értelemben mindenki képvisel, képes és köteles képviselni az egész démoszt, pontosabban, az egész poliszt.

2. A nép nem egyszerűen a hivatkozások alapja, a demokrácia a polgári beavatkozás lehetősége.^[38] A nép egy-egy döntéssel bármikor képes beavatkozni. Miközben nem szükségszerű a vélemények homogenitása vagy egy adott döntés, választási irány állandósága. Az ebben az értelemben vett démosz egyidejűleg is lehet plurális, de időben is, azaz változhat a véleménye. Utóbbi különösen fontos, hiszen a döntések utólagos visszavonhatóságának és módosíthatóságának lehetőségét jelenti. De facto a nép a szuverén, nem a választott képviselők többsége, a kormány, a kormányfő vagy egy vezér a háttérben. Mindez még egy populista igénynek is megfelelne, és helyesnek is tarthatnánk, ha az nem lenne restriktív és monista. A beavatkozás ugyanis nemcsak a démoszt mint egészet, hanem az individuumot is megilleti, tehát a mindenkori kisebbséget is. A gyakorlatban azonban, úgy tűnik, a mainstream populizmus éppolyan elitista, kirekesztő, moralizáló, mint aminek esetleges tagadásából felépült, és ez különösen veszélyes, ha együtt jár a hatalmat kontrolláló intézmények és praxisok felszámolásával.

[34] E ponton Arendtre hivatkozhatunk, athéni demokráciafelfogása érvényes és átvihető a kortárs politikaelméleti viszonyokra.

[35] Pl. Cartledge, 2016.

[36] Ez terminológiaiilag is világos. Lásd Hornblower, 1991, 298.; vö. Horváth, 2017.

[37] Ez az athéni retorikában is pontosan nyomon követhető. A szónokok tipikusan mindig megcímzik az „athéniakat”; Periklész temetési beszédében a címzés téjje egyáltalán nem mellékes, az athéni démosz tulajdonságai és a demokratikus rend áll a középpontjában.

[38] Ennél sokkalta izgalmasabb érvet fejtett ki Ober (2017).

Utóbbi persze trivialis, de érdemes látni, hogy nemcsak a liberális, hanem liberalizmus előtti demokráciára is igaz: hatalmi kontrollintézmények nélkül nem létezhet, mert egyszerűen nem maradhat fenn demokrácia. Végül, mindez itt úgy valósul meg, hogy a démosz nincs kirekesztve a politikából. Tehát a demokrácia fenntartása sem nem depolitizálás útján, sem nem a démosz névleges és alkalmi bevonásával, ámde de facto a hatalomból való kirekesztése útján valósul meg.^[39]

3. A politikai cselekvés legfőbb formája a nyilvános beszéd, ami a pluralitást hordozza és megmutatja. Ez különösen hangozhat, legalábbis abban az ellenszélben, amely szerint a cselekvés az első és a fontos, hiszen ezzel mintha egy különösen gyenge álláspontot foglalnánk el. Mindazonáltal tény, hogy a különbségek kifejezhetők e módon, illetve ha a politikának feltétlenül része a döntés, ami pedig definíció szerint lehetőségek közti választás olyan módon, hogy az egy érvényes lehetőségen kívül a többi ki van zárva az adott pillanatban, akkor ez különösen felértékeli a döntést megelőző, de egyben meg is alapozó pluralitást.

A politikai beszéd pluralitáshordozó képességében, teoretikus szempontból legalábbis, van egy csavar. Arisztotelész számára a logosz az emberi lét kifejezője, s mint ilyen, a sokfélesége is. A beszéd lehetővé teszi azt, hogy egy közösség eldönthesse, mi a jó, mi a rossz, hogy mi a hasznos, és mi a haszontalan; mi az igazságos és mi az igazságtalan. A beszéd ezért mindig közösségi és mindig cselekvés is.^[40] Az ezekre vonatkozó nézetek viszont szükségszerűen sokfélék. Mindez viszont nem azt jelenti, hogy egy adott helyzetben ne lehetne döntést hozni, csak azt, hogy a döntés, pontosabban a politikai életnek az a folyamata, amelyben a döntést hozzák, végérvényesen soha nem vihető nyugvópontra; a helyesre, jóra, igazságosra vonatkozó döntések végső soron soha nem zárhatók le.^[41]

4. Ahol a hatalom, ott a kontroll. Bár a populisták szkeptikusak azokkal a nem-többségi intézményekkel szemben, amelyek a hatalmi ellensúly szerepét hivatottak betölteni egy demokráciában. Nem igaz az, hogy bármiféle „igazi demokrácia” egyenlő lehetne a többségi döntéssel, főleg nem a többségi döntés korlátozás nélküliségével. Az igaz, hogy a démosz nem korlátozható, de a démoszt egyének (polgárok) alkotják, akikből létrejön a polisz hatalma. Amennyiben az egalitárius alapon elosztott hatalomból valaki több-ben részesül, ami nem kivételes helyzet, hiszen ilyenre sok lehetőség van, akkor ahhoz feltétlenül járul kontroll is. Hatalom ugyanis bárhol lehet, és tudjuk, bárhol kumulálódhat is. A kontrollnak nem egy-egy intézményhez kell kötődnie, hanem egy rendszer egészében kell érvényesülnie. A kontroll alaplogikája az egyensúly és az így értett harmónia iránti igény: a kontroll tehát nem más, mint ellentétes erők harmonikus rendje.

[39] A komplex athéni intézményrendszerhez lásd Hansen, 2001; az elszámoltathatóságról (és annak feltételezett hatáiról) Landauer, 2013.

[40] Trott, 2014.

[41] Vö. Trott, 2014, 98–99.

A kontroll a többi polgárral és a polgárok egy részével szemben is érvényesíthető; nemcsak intézmények akadályozhatják meg a hatalmi egyensúlytalanság kialakulását, hanem polgárok is a politikai intézményrendszerben. Az a veszély ugyanis mindig fennáll, hogy az erősebb és a gyengébb közti viszony, illetve a vezető és vezetett közti viszony tartóssá válik. De a demokrácia ennek ellenében jön létre. Azt mondhatjuk, hogy a modern politikai gondolkodásban meglehetősen tisztán megfogalmazódott ez, mint a lefort-i formulában, hogy a hatalom helye üres hely. Lényegében ezt lehetne ellene szegezni bármely populista kísérletnek, ami több kíván lenni, mint az a vállalás, hogy a népnek helye van a demokráciában, ezért azt meg kell teremteni. Ellenkező esetben, bár a populisták ugyan az igazi képviselőre és a nép valódi megtestesítésére apellálnak, de ugyanolyan oligarchikus kisebbséget alkotnak, mint amit a görögök el akartak kerülni, és amivel per definitionem szembeállították a demokráciájukat.^[42] Ez nem egy konkrét, rögzített csoport, elit vagy egyén ellen irányul, hanem bárki ellen, és nem egyszer, hanem állandó eshetőségként. A politikai ellenfél az, aki nem tartozik a démoszba ezen szempontból, és ugyanúgy nem állandó, mint ahogyan a démosz és a polisz meghatározása sem. A politika logoszhoz kötöttsége azt jelenti, hogy plurális és nyitott, nem determinált folyamatokról van szó. Az igazság nem adott, hanem vitatható és vitatják is. Hogy a démosz mibenléte éppúgy nem eleve elrendelt, megtestesülésre várva egy vezérben, mint ahogyan az ellenfél sem örök, és mint ahogyan a politikai döntések sem szükségszerűek. Ez hozzátartozik a politika szabadságához, és ehhez a szabadsághoz nemcsak egy szűk elitnek van hozzáférése. A démosz hatalma, a demokrácia fogalma tükröz ebből az igényből és eszményből valamennyit.

Mindezek ismertek a modern politikából is, bár talán nem mindig mutatják magukat ennyire egységben. Néhány kardinális kérdésben, mint a politikai kisebbség védelme vagy az ellenfél legitim léte, kifinomultabb érveléssel is találkozunk. A démosz, és az azt alkotó szabad egyének közössége, akik egyenlően alkotják a politikai közösséget, tényleges hatalommal bíróként való elgondolása azonban az egyik válasz lehet a demokrácia válságára.

[42] Ez evidenciaként jelenik meg Arisztotelész városállamfelfogásában is, lásd pl. *Politika* 1279a.

IRODALOM

- Abromeit, John (2017): A critical review of recent literature on populism. *Politics and Governance*. Vol. 5. No. 4, 177–186.
- Ankersmit, Franklin R. (2002): *Political Representation*. Stanford, Stanford University Press.
- Cartledge, Paul (2016): Ancient Greeks would not recognize our 'democracy': they'd see an 'oligarchy'. *The Conversation*, June 3, 2016. <http://theconversation.com/ancient-greeks-would-not-recognise-our-democracy-theyd-see-an-oligarchy-60277>.
- Crozier, Michael J. – Huntington, Samuel – Watanuki, Joji (1975): *The Crisis of Democracy*. New York University Press. http://trilateral.org/download/doc/crisis_of_democracy.pdf
- Ercan, Selen A. - Gagnon, Jean-Paul (2014): The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy? *Democratic Theory* Vol. 1, No. 2, (Winter 2014) 1–10.
- Gutmann, Amy – Thompson, Dennis (2010): The mindset of political compromise. In: *Perspectives on Politics*. Vol. 8. No. 4, 1125–1143.
- Hansen, Mogens Herman (2001): *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology*. Ford. J. A. Crook. London, Bristol Classical Press.
- Hansen, Mogens Herman (2004): Introduction. In: Mogens Herman Hansen – Thomas Heine Nielsen (szerk.): *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford–New York, Oxford University Press, 1–153.
- Hornblower, Simon (1991): *A Commentary on Thucydides, Vol. I. Books I–III*. Oxford, Clarendon Press.
- Horváth Szilvia (2015): Viszály. In: Ekert Mária, Molnár Attila Károly (szerk.): *Teremtés - politika és művészet*. Budapest, Nemzeti Közszerkesztési Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, 39–54.
- Horváth Szilvia (2017): Demokrácia: Lehetőségek és korlátok. *Politikatudományi Szemle*, 26. évfolyam, 2. szám, 91–108.
- Horváth Szilvia (2018): The community of equals: rereading an early democratic concept. In: Attila Károly Molnár, Milán Pap (eds.): *State and Equality*. Budapest, Dialóg-Campus, 21–44.
- Howarth, David – Norval, Aletta J. – Stavrakakis, Yannis (eds.) (2000): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester, New York, Manchester University Press.
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Fordította Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro.
- Landauer, Matthew (2013): The idiot and the tyrant: Two faces of unaccountability in democratic Athens. *Political Theory*, Vol 42, Issue 2, 139–166.
- Merkel, Wolfgang (2014): Is there a crisis of democracy? *Democratic Theory*. Vol. 1, No. 2, (Winter 2014) 11–25.
- Mouffe, Chantal (1993): *The Return of the Political*. London, New York, Verso.
- Mouffe, Chantal (2000): *The Paradox of Democracy*. London, New York, Verso.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. New York, London, Routledge.
- Mouffe, Chantal (2008): Democratic politics and the dynamics of passions. In: Kari Palonen, Tuija Pulkkinen, José María Rosales (eds.): *The Ashgate Research Companion to the Politics of Democratization in Europe*. Farnham, Burlington, Ashgate, 89–100.
- Mouffe, Chantal (2016): Left populism and taking back democracy: A conversation with Chantal Mouffe. Készítette Andrea Celli, Alejandro Mantilla. *Verso Blog*, 21. March 2016. Letöltés (2018. január): <https://www.versobooks.com/blogs/2566-left-populism-and-taking-back-democracy-a-conversation-with-chantal-mouffe>.

- Mudde, Cas – Rovira Kaltwasser, Cristóbal (2017): *Populism: A very short introduction*. New York, Oxford University Press.
- Müller, Jan-Werner (2017): *What is Populism?* London, Penguin.
- Ober, Josiah (2017): *Demopolis: Democracy before liberalism in theory and practice*. Cambridge University Press.
- Palonen, Emilia (2018): Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 26, No. 3, 308-321.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen*. Budapest, L'Harmattan.
- Torfing, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford-Malden, Blackwell.
- Trott, Adriel M. (2014): *Aristotle on the Nature of Community*. New York, Cambridge University Press.
- Vlastos, Gregory (1947): Equality and justice in early Greek cosmologies. *Classical Philology*. Vol. 42, No. 3, 156-178. pp.
- Vlastos, Gregory (1953): Isonomia. *The American Journal of Philology*. Vol. 74, No. 4, 337-366.
- Waldron, Jeremy (1995): The wisdom of the multitude: Some reflections on Book 3, Chapter 11 of Aristotle's Politics. *Political Theory*. Vol. 23, No. 4, 563-584.

Krúdy Gyula Az emlékek szakácskönyve című könyvének egy illusztrációja

A politika és barátság fogalmainak elméleti összefüggései egykor és ma*

„Nyilván az államot is a barátság érzése tartja össze, s ezért a törvényhozó nagyobb becsben tartja, mint az igazságosságot; mert az egyetértés kétségkívül mutat némi hasonlóságot a barátsággal, márpedig a törvényhozó legelső sorban egyetértést igyekszik megteremteni, míg a viszályt, mi alapjában véve gyűlölködés, minden erővel kirekeszteni iparkodik.”^[1]

„A népek valójában még mindig barát és ellenség szerint csoportosulnak.”^[2]

„Us and them/And after all We're only ordinary men./[...]/
With, without/And who denies it's what the fightings all about?”^[3]

I. BARÁTSÁG, TESTVÉRISÉG ÉS POLITIKA

A barátság fogalma a politikai filozófia egyik legnagyobb nyíltszíni rejtőzködője. Tanulmányom megírásának elsődleges motivációja egy mind kínzóbb kérdés: mégis kik vagyunk „mi”? Kik a mi barátaink? Nyilvánvaló, hogy ha az egyén perspektívájából vizsgáljuk ezt a kérdést, akkor itt talán nem látszanak ezek problémának: viszonylag jól meg lehet határozni, hogy kik az ember barátai (és még a közösségi oldalak ismerőslistáit sem kell hozzá átfutni, sőt talán az a lehető legrosszabb tere egy ilyen felmérésnek). Azonban ez a kérdés sokkal bonyolultabbá és nehezebbé válik, amint megpróbáljuk a barátság fogalmát átvinni a politikába, vagy mihelyt a „barát” a politikai szféra egyik konstitutív elemeként jelenik meg, miként azt Carl Schmitt esetében is olvashattuk.

* A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett *Ludovika Kiemelt Kutatóműhely* keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

The work was created in commission of the National University of Public Service under the priority project KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 titled „Public Service Development Establishing Good Governance” in the *Ludovika Workshop Program*.

Das Werk wurde im Rahmen des Prioritätsprogramms mit Identifikationsnummer KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 mit dem Titel „Entwicklung des Öffentlichen Dienstes gerichtet auf Gute Regierungsführung” in der *Ludovika Forschungswerkstatt* im Auftrag von Nationale Universität für Öffentlichen Dienst fertiggestellt.

[1] Arisztotelész, 1997, 258. 1155a.

[2] Schmitt, 2002, 20.

[3] Pink Floyd: *Us and Them*.

A polgári forradalmak hármasszója (szabadság, egyenlőség, testvériség) közül a testvériség valami másra is felhívja a figyelmet: a felemelkedő polgári társadalmat nem csupán a jog köti össze, nem a társadalmi szintű egyenlőség és az egyéni szabadság megvalósítására van szükség, hanem a polgárok egységére, amely a testvéri szereteten alapul. Habár ez a hármasszó kezdetben egy volt a sok közül, ám később ezek lettek retrospektív módon a francia forradalom jelszavai, és egyben a XIX. század politikai ideológiáinak vezérfonalai is. Hagymányosan úgy gondoljuk, ezek kezdetben összetartozó értékek voltak, amelyek aztán a liberalizmus, a szocializmus és a nacionalizmus párhuzamos monológjai mentén határozták meg a XIX–XX. század politikai diskurzusát. Kétségtől mentesen erős érvek szólnak amellett, hogy egyik érték sem valósulhat meg a másik nélkül, még ha helyenként antagonisztikus viszonyban állnak is. De talán leegyszerűsítő lenne azt állítani, hogy az állampolgárok egymás iránti baráti szeretete (*philia*) önmagában magyarázza a politikai közösség létét, vagy hogy ebben nem rejlenek feloldandó ellentmondások.

Arisztotelész a barátság (*philia*) viszonya alatt tárgyalja a polgártársi, törzsi és családi viszonyokban meglévő szeretetkapcsolatokat, de az általa felvázolt tökéletes barátság a testvéri viszonyokkal rokonítható, ti. egyenlő személyek viszonyáról van szó, amelyet áthat a közös leszármazás és a megközelítő hasonlóság tudata.^[4] A poliszt több együtt lakó emberek tömegénél, a polgárok célja a boldog élet és az *autarkheia* (önmagában elegendőség) elérése. Mivel az egyén képtelen egyedül elérni az *autarkheiat*, ezért másokkal él együtt, amelynek csak egy rétege az igazságos viszonyok léte, azonban ugyanilyen fontos a baráti érzelmek léte, amelyet minden törvényhozó igyekszik megteremteni. A családokat, a testvériségeket és általában a poliszt a baráti érzelmek hozzák létre arra, hogy a közösségben az erényes és boldog életet megvalósítsák.^[5]

A barátság és a politika összekapcsolása nagyon rég jelen van az európai politikai filozófiában, még akkor is, ha a modernitásban az állam és a politika diskurzusa elsősorban a hatalom kérdése körül forgott. A barátság és a politika közös történetének áttekintésére az 1990-es évek elején maga Jacques Derrida tett kísérletet a *Politics of Friendship* című művében, amely lényegében tíz előadásnak az anyagát foglalja össze, amelyeknek közös mottóját Michel de Montaigne-től idézte: „Ő barátom, nincsenek nekem barátaim.”^[6] A XVI. századi francia esszéíró anekdotikusan idézi Arisztotelészt mint az idézet forrását. Az idézetben rejlik ellentmondások és a kísérteties diskurzus Arisztotelésztől kezdve Cicerón, Montaigne-en át Nietzscheig ível (hogy aztán Schmittnél nyerjen egészen konkrét és koncepcionális formát); meghatározza a barátságról, a politikáról és

[4] Arisztotelész, 1997, 285. 1161b.

[5] Arisztotelész, 1969, 171–172. 1280b–1281a.

[6] Montaigne, 1957, 90. A mondást Diogenész Laertiosztól szokás eredeztetni, az utóbbi művének fordításában az idézett szöveg így szerepel: „Akinek barátai vannak, annak nincs barátja.” (Diogenész Laertiosz, 2005, 214.)

a közösségről szóló vizsgálódásainkat. Derrida ezt a diskurzust veszi görcső alá, és próbálja meg kimutatni, hogy a barátságra épülő politikai gondolkodás a barátot mindig az ellenségre tekintettel határozta meg; a barát, aki nem ellenség, vagy nem tud úgy ellenség lenni, mint aki a politikai közösségen kívül áll (közelség kontra magánellenség). A barát így mindig áttűnhet és át is tűnik az ellenségbe és fordítva, sőt a *polémos* és *stasis* (háború és viszály platóni megkülönböztetése) olyan áttűnéseket hozott létre, amely alapján a magán barátom a politikai ellenségem lehet egyszerre.

II. ÉRZELMEK ÉS ERÉNYEK: BARÁTSÁG

A magyar nyelv a szeretet szóval rengeteg dolgot tud egyszerre kifejezni: szeretjük a szerelemünket, a szüleinket, a gyerekeinket, a családunkat, a hazánkat, ételeket, tárgyakat, helyeket és így tovább. Ez a jelentéssűrítés komoly erőt jelenthet az irodalomban, azonban problémákat jelent egy tudományos, analitikus diskurzusban, igazából csak jelzőkkel tudjuk specifikálni, hogy miként szeressük a másik embert: testvéri, szerelmes, odaadó, feltételes, baráti. Azt mondani, hogy az állampolgárok szeressék egymást, igazából nagyon más követelményt támaszthat az emberrel szemben. Tudni kell jól szeretni. A görög nyelv négy szót ismert, amellyel szeretni lehet valamit vagy valakit: *sztorgé* (az ösztönös kötődés valamihez vagy valakihez, például a szülő szeretete a gyermeke iránt), *phileo* (baráti szeretet, egyenlő személyek közötti szeretet), *erosz* (vágy-szeretet) és *agapé* („önmagunkon túllépő, éltető és egyesítő szabad cselekvés, magatartás”).^[7] Ha a szeretet helyét keressük a politikában, akkor a görög források közül a legfontosabb Arisztotelész lehet, aki szerint „az államot a barátság érzése (*phileo*) tartja össze”.^[8] Tehát, amennyiben a politikai barátok fogalmának meghatározását keressük, nem is az érzések, hanem az erények terrénumába kell belépnünk, még akkor is, ha az erényeknek vannak fontos érzelmi dimenziói.

1. Szeretet, barátság és vágy Platónnál

Platón hosszasan értekezik az *erosz*ról a *Lakoma*^[9] című művében, de a barátság fogalmának meghatározási kísérletére a *Lüszisz* című dialógusában tesz kísérletet. Mivel a dialógus résztvevői a végén önreflexív módon bevallják a meghatározás

[7] *Teológiai kulcsfogalmak szótára*, 2001, 164. Az *agapé* és a *phileo* különös játéka figyelhető meg a Bibliában is: János 21:17. „Majd [Jézus] harmadszor megkérdezte tőle: »Simon, János fia, szeretsz engem?« Péter elszomorodott, hogy harmadszor is megkérdezte: »Szeretsz [agapo] engem?« S így válaszolt: »Uram, te mindent tudsz, azt is tudod, hogy szeretlek [phileo].« Jézus ismét azt mondta: »Legeltesd juhaimat!«” (Biblia, 2016, 1216.)

[8] Arisztotelész, 1997, 258. 1155a.

[9] Platón, 2005.

kudarcos voltát,^[10] ezért csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy milyen elvek és meghatározási kísérletekre kerül sor:

Az első megközelítési kör (212a8-213d5) a szeretet irányai szerint próbálja megragadni a barátság természetét.^[11] A második megközelítési kör (213d216-6b9) a felek tulajdonságai szerint próbálja megragadni a barátság fogalmát. A kérdés az, hogy a hasonlóság vagy a különbözőség képes-e a barátságokat megalapozni? Platón válasza zavarba ejtő, de az egész görög barátságra és erényekre irányuló diskurzust meghatározza: „Akkor tehát hogyan lehetnének a jók a jónak barátai, hiszen sem távollétükben nem vágyódnak egymásra, tekintve hogy egymagukban is elegendőek önmaguk számára, sem ha együtt vannak, nem látják egymásnak hasznát? Lehetséges-e az hogy ilyen emberek fontosnak tartják egymást? / – Nem lehetséges. / – Barátok sem lehetnek, ha egyszer nem fontosak egymásnak.”^[12] A jó ember a másik jó embernek nem tud olyat adni a jóból, amiből ő hiányt szenvedne, a rosszak pedig nem tudnak semmit sem adni egymásnak. Platón Szókratészre a *Lüszisz* című dialógusban, amikor nem *endoxákból* kiindulva keveredik szómágiába, a barátság és az emberi kapcsolatok egy nagyon is jellegzetes megközelítési módját bontakoztatja ki: a barátság haszonlevű szemléletét. A barátság ott lehetséges, ahol valamiféle jó jelenik meg az emberi kapcsolat egyik vagy mindkét oldalán. Ez a gondolat Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* is megjelenik, de nem ennyire hangsúlyosan.

A harmadik megközelítési kör esetében (216c1-220e6) a dolgok közötti viszony köt össze, egyrészt a szeretett dolog szeretetre méltósága, másrészt a vágyakozás a dolog/személy iránt. A dolog vagy személy szeretetre méltósága szintén tükrözi a barátság haszonelvűségét. A jó barátságot ébreszt abban, ami se nem jó, se nem rossz (hiszen sem a jó, sem a rossz nem lehet egymásnak a barátja semmilyen konfigurációban), Platón példája a betegség-orvos-test-egészség négyese körül forog. A betegség rosszja miatt az ember az orvossal „barátkozik”, hogy a teste (semleges) egészséges (jó, előny, haszon) legyen.^[13] Ha a jó a szeretetre méltóval azonosítható, és minden valami más jóra tekintettel szerethető, akkor felvetődik a dialógus szereplőiben, hogy valahol kell lennie egy „első barátnak” [*to proton philon*], akit már nem valamire való tekintettel szeretünk.^[14]

A fenti érvelés különösen rezonál Carl Schmitt gondolataival. Ha a barátsághoz szükség van a rossz (ellenség) jelenlétére, akkor az következik a platóni gondolatmenetből, hogy „Tehát az a bizonyos barátunk, amelyben az összes többi baráti érzelmünk célt ér – ezek a barátságaink mindig ez másik barátság kedvéért vannak, ugyebár –, egyáltalában nem hasonlít ezekre. Emezeket ugyanis csak

[10] Platón, 2003, 161. 223b.

[11] Ha valaki szeret valakit, a szeretett személy a barátja; a kölcsönös szeretet tesz barátokká; akit szeretnek az a barát.

[12] Platón, 2003, 148. 215b-c.

[13] Platón, 2003, 154-155. 219a-d

[14] Platón, 2003, 155. 219d.

egy másik barát végett nevezzük barátunk, a valódi barát viszont a jelek szerint éppen ellenkező természetű: valami ellenségnek köszönheti, hogy a barátunk. Ha az ellenség eltávozik, többé, úgy látszik, nem a barátunk.”^[15]

A negyedik megközelítési kör (220e6-) a vágyra irányul. A kulcs, a vágyakozás, tehát összefüggésben van a hiánnyal, ami hiányzik, az hozzánk tartozik és szeretjük. A barátok rokon természetűek, az érzések kölcsönösek. A rokon természet nem egyenlő a hasonlóval. A jó mindennel rokon, a rossz mindentől idegen. Ez körbevezet minket, mert már korábban megcáfoltuk, hogy a jó nem lehet barátja a jónak és a rossz sem a rossznak; továbbá nem a szerető a barát, és nem is a szeretett lény.

Platón minden egyes meghatározási kísérletet megcáfol, így nehéz platóni barátság-fogalomról beszélni, azonban a megközelítési lehetőségek és a mögöttes szemlélet árulkodó, és egy sor csapdát feltárhat számunkra: 1.) bármit is teszünk, a barátság és a szeretet fogalmai sokrétegűek és a kettőt el kell valami módon választani egymástól; 2.) a barátságról való teoretikus diskurzusnak számot kell adnia arról, hogy mi célból keressük a barátaink és barátság meghatározását. A *Lüsziszben* inkább tűnik intellektuális-nyelvi játéknak a meghatározás kalandja, mintsem valódi igazságkeresésnek. 3.) A barátság, ami összeköti az embereket, nem tisztán tett és nem tisztán viszony, talán nem is főnév, hanem egy főnevesült minősége az emberi kapcsolatoknak. De ki állítja fel a mércét? Ki dönt arról, hogy mostantól ez a kapcsolat barátsággént határozható meg? Talán hasonló ez ahhoz, amikor a nemzet fogalmát kívánjuk meghatározni. Önmagában az objektív tényezők (adott földrajzi területen való együttélés, közös nyelv, vallási nézetek, bőrszín stb.) hasonlósága vagy vérszerinti rokonság nem alapozzák meg a nemzethez tartozást, és ugyanígy a szubjektív tényezők sem: az, hogy a társadalom egy része egyoldalúan honfitársának tekint másokat, szintén nem teremti meg a két csoport tényleges nemzeti létét.

Talán a kölcsönösségnek kell a politikai értelemben vett barátság kulcsának lenni, annak a közösen osztott tudata, hogy közös sorsunk van, amelyet ápolni kell és minden időpillanatban fent kell tartani. Amint ez megszűnik, az érdekek vagy a közös ellenség egyben tarthat miket, de ennek hiányában a tömegek szövetsége felbomlik, és akár meg is szűnik a közös állam; vagy csak a megszokás, vagy a nemzetközi hatalmi viszonyok konzerváló ereje tartja egyben az adott országot.

2. Barátság mint erény

Arisztotelész a *Nikomakhoszi etika* nyolcadik és kilencedik könyvében foglalkozik részletesen a barátsággal. Beszédese, hogy a barátságról erényként beszél, vagy legalább is olyan dologról, amely „szoros kapcsolatban áll az erénnyel”.^[16] A nyolcadik könyv elején tisztázni is kívánja azokat a problémákat, amelyeket Platón

[15] Platón, 2003, 157. 220e.

[16] Arisztotelész, 1997, 257. 1155a.

a *Lüsziszben* is felvetett: mi a barátság lényege és kik lesznek, illetve lehetnek barátok? Arisztotelész a kérdés érzelmi és erkölcsi vonatkozásaira koncentrálna és három motívumot mutat fel, amelyek rokonszenvet kelthetnek bennünk (tehát érzelmi viszonyulást): egy dolog rokonszenves lehet számunkra, ha az jó, kellemes vagy hasznos. A hasznos és a kellemes mindig valami más jóra tekintettel rokonszenves számunkra. A görög filozófus leszögezi, hogy a barátság fogalmát nem lehet tárgyakhoz való érzelmi viszonyunkra alkalmazni, ugyanis hiányzik belőle a kölcsönösség és az, hogy az érzelmünk tárgyának javát keressük.^[17]

Mivel a rokonszenv kiinduló okai (érzelmei, motívumai) különbözőek, ezért a barátságnak is három formája lehetséges: *hasznosságon*, *kellemesen* és *jón* alapuló barátság. A barátság lényeges eleme, hogy a szeretetük kölcsönös legyen és nyilvános („a két fél között nem marad titokban”).^[18] A hasznosság alapján álló barátságnál a felek azért szeretik egymást, mert a kapcsolat által egymástól valami jót várnak, a jó, amire tekintettel a kötelék létrejön kinek-kinek a saját java. Ezekről még Arisztotelész is azt mondja, hogy nehezen lehet valódi barátságnak nevezni, mert hiányzik belőle az érzelmi állhatatosság és az erényes lelkület mozzanata. Míg a hasznosságot a hideg kalkuláció jellemzi, a kellemességen alapuló barátság a szertelen érzelmektől fűtött ifjúság sajátja, azonban az érzelmek illékonyága miatt ez sem tud igazán tartós lenni.

Valójában a „tökéletes” barátság az erényes és erkölcsileg jó emberek között jöhet létre,^[19] akik a másik javát szolgálják. Az erényen alapuló barátság bemutatásakor Arisztotelész arra figyelmeztet, hogy itt az érzelmek nem valami járulékos dologra irányulnak (mit ad nekem a másik, vagy milyen szenvedély fűt a másik iránt), hanem a személyt magát, a másikban megtestesülő erényt szeretjük, amely állandó. Az erényes emberek között valamilyen mély lelki rokonság és hasonlóság él, amely miatt a felek azt tudják adni a másiknak, ami a másiknak hasznos és kellemes, de mégsem elválasztható a személytől.

Fontos megjegyezni, hogy a barátság nem fellángolás, sőt ennek kialakulásához időre van szükség: „közmondás szerint az emberek nem ismerhetik meg egymást előbb, míg azt a bizonyos mennyiségű sót együtt el nem fogyasztják; és előbb nem fogadhatják egymást bizalmukba, s nem is lehetnek jó barátok, míg egyik a másik szemében nem lesz szeretetre méltó, s míg ennek bizonyosságát nem adja”.^[20]

A barátság szorosan kötődik az egyenlőséghez a *Nikomakhoszi etikában*: a barátság nehezen elképzelhető, ha a felek között hatalmi eltolódás áll fent, hiszen nem tudják ugyanazt nyújtani a másiknak: például az apa-fiú viszonylatban az apa és a fiú nem csupán hatalom, hanem az érzelmeik minőségének tekintetében is különböznek egymástól: „Mert hiszen e személyek mindegyikének más és más az erénye, s más a tevékenységi köre, sőt más az az ok is ami őket szere-

[17] Arisztotelész, 1997, 261. 1155b.

[18] Arisztotelész, 1997, 261. 1156a.

[19] Arisztotelész, 1997, 269. 1157b.

[20] Arisztotelész, 1997, 264-265. 1156b.

tetre indítja, másféle tehát a szeretetük, s másféle a barátságuk is.”^[21] A barátság annyiban is rokonítható az igazságossággal, hogy mindig egy másik személylyel nexusban képes megnyilvánulni,^[22] azonban az igazságossággal szemben a barátságban nem az érdek, hanem a mennyiség szerinti egyenlőség uralkodik.^[23]

A barátság egyesít embereket és közösségeket hoz létre, hiszen a barátoknak vannak olyan közös javai, amelyeket védelmezni kívánnak. A barátság tehát nem a sors szeszélye folytán jön létre, a barátság létrejöttéhez szükség van döntésre, arra, hogy időt töltsünk együtt és próbára tegyük az érzelmeinket. Arisztotelész „tökéletes barátsága” olyan viszony, amelyben az erényes jó emberek egymás javát akarják, de ez igen ritka állapot. A kérdés az, hogy a politikai barátságnak milyennek kell lennie? Egy nép tagjai képesek-e így viszonyulni egymáshoz? Nyilvánvalóan nem, de mégis, az állampolgároktól elvárunk valami érzelmi kötődést, a kérdés az, hogy ez min alapul. Arisztotelész szerint az állam léte a hasznosságon alapul, de a törvényhozónak elő kell segíteni, hogy mégis barátságban tudjanak az emberek együtt élni, tehát ne csupán az igazságos rend, a hideg kalkuláció, hanem az egymás iránti barátság (szeretet) is összekösse a polgárokat.^[24] *Politika* című művében úgy fogalmaz, hogy a barátság a városállam legfőbb java, amely megelőzheti a viszályokat és biztosíthatja annak egységét.^[25]

Az állami és társadalmi felelősségvállalás létének miertjét keresve könnyebb azt válaszolni, hogy szolidárisnak kell lennünk honfitársainkkal, akiket segíteni kell. Azonban egy szellemileg (mert az egyének nem kötődnek érzelmileg-tudatilag a saját közösségükhöz) és fizikailag (mert az internet által létrejövő virtuális közösségek és az infrastruktúra fejlődésével a lakóhely közössége is esetleges) dezintegrálódott politikai közösségben nehéz ezt az érzést megteremteni, ha még a kellemesség vagy a hasznosság érzelmei sem képesek a társadalmat egyben tartani.

A barátságon és a hasznon alapuló közösség koncepcióját Arisztotelész összeköti etikájában a politikai filozófiájával és a különböző alkotmányokat a szeretet/önzés különböző formáival azonosítja. A türannisz azért is lehet a legrosszabb forma, mert a türannosz csak a saját javát keresi,^[26] így nem lehetnek barátai és őt magát sem szeretheti senki, ezzel szemben a királyságban mint legjobb államformában a király jótéteményeiben túltesz az alattvalóin. Persze ezt az állítást lehet vitatni, mert a királyi uralom nem az egyenlők uralma, sokkal inkább a „jó apa” szeretetéhez hasonlít.^[27]

Az állampolgári egyenlőség eszméjéhez legközelebb a timokratikus államforma jut, ahol az állampolgárok egyenlők egymáshoz képest. Arisztotelész

[21] Arisztotelész, 1997, 273. 1158b.

[22] Arisztotelész, 1997, 277. 1159b.

[23] Arisztotelész, 1997, 273. 1158b.

[24] Arisztotelész, 1997, 278. 1160a.

[25] Arisztotelész, 1969, 114. 1262b.

[26] Arisztotelész, 1997, 280. 1160a.

[27] Arisztotelész, 1997, 282. 1160a.

szerint az ilyen államformában az uralom olyan, mint a testvéreké egymás között, és annál diszfunkcionálisabb, minél nagyobbak a vagyoni vagy más jellegű egyenlőtlenségek.^[28] A barátság és az igazságosság ott lehetséges, ahol az emberek egyenlők és hasonlóak, éppen ezért Arisztotelész szerint a demokráciákban nagyobb fokban érvényesülhet a barátság, mert a polisz polgárai között nincs nagy különbség.^[29]

Az embernek nem lehet egyszerre túl sok barátja, sőt a barátság valódi természetével ez kifejezetten ellentétes gondolat. Az ember sok emberrel kénytelen és képes együtt élni, azonban igazi bensőséges barátság csak kevés emberrel lehetséges. Arisztotelész így fogalmaz: „az olyan barátságok, amelyeknek forrása az erény és a személyes tulajdonságok, sok emberrel nem köthetők, sőt örülnünk kell, ha sikerül csak néhány ilyen embert is találjunk.”^[30]

Ahogy fent utaltam rá, a zsarnoknak nincsenek barátai, és a zsarnokságban nem virágzik a barátság, a barátságot a felek közötti közösség tudata alapozza meg, éppen ezért az úr és szolga, a rabszolga és rabszolgatartó, ember és állat között nem lehet barátság.^[31] A rabszolga esetében a filozófus disztinívál: szerinte a rabszolga mint lélekkel bíró eszköz, nem lehet szolgálai minőségében barát, de elképzelhető a barátság vele emberi minőségében. A fenti koncepció alapján egyértelműen látszik, hogy a hatalmi viszonyok ellehetetlenítik a barátság tökéletes formájának létrejöttét. A fenti dichotóm viszonyok kijelölik a barátság érvényességi körét, és alapvetően meghatározzák az Arisztotelész által megkezdett barátság-diskurzust: a barát partner, velem egyenlő, szeretetviszonyom van vele, és legfőképpen ember. A barátság és a politikai viszonya azért vált problematikusá, mert a kezdet kezdetétől a diskurzus premisszája szerint ez egy partikuláris, magánjellegű és egyenlőséget feltételező viszony volt.

3. Cicero egyensúlya erény és érzelem között

Jelen tanulmány keretei között sajnos nem tudom hosszasan elemezni, de Cicero a *Laelius vagy a barátságról* című művében szintén az erényekre alapozta a barátság fogalmát. A római szónok és jogász inkább a barátságot [*amicia*] dicsőítő írásnak tekintet, de az érzelem és az erény közötti határmezsgyén egyensúlyozva kifejezetten pragmatikusan közelíti meg a kérdést. Csak a jó (erényes) emberek között lehet barátság Cicero dialógusának központi alakja szerint: „nekem az a véleményem, hogy barátság csak jó emberek között lehetséges. Nem gondolok tökéletes jóságra, mint azok, akik ezt szigorúbb értelemben veszik, s talán igazuk is van, de gyakorlati szempontból már aligha: azt állítják ugyanis,

[28] Arisztotelész, 1997, 283. 1160a.

[29] Arisztotelész, 1997, 284. 1161b.

[30] Arisztotelész, 1997, 325. 1171a.

[31] Arisztotelész, 1997, 238. 1161b.

hogy egyetlen ember sem jó, csak a bölcs.”^[32] És hogy mi a barátság? „Nem más ugyanis a barátság, mint jó szándékú és szerető egyetértés az égvilágon mindenben.”^[33] Az emberek természetes módon közösségben élnek és szükségük van másokra, a barátság és a rokonság fő megkülönböztető formája, hogy az előbbi választás, utóbbi viszont nem választás kérdése, a rokonság természetből adódó kapcsolat két ember között, de a barátság elképzelhetetlen jóakarattal nélkül.

Az erényeken túl a szeretet a közösség másik kötőanyaga, hiszen „Ha mármost megszüntetnénk a természetben a szeretet kötelességét, egyetlen ház, egyetlen város se maradhatna fenn; még a földművelés sem maradhatna fenn tovább. Ha ezt nem látjuk be magunktól, akkor a viszálykodás és az egyenletlenség teszi érthetővé, micsoda erő a barátság és az egyetértés. Mert hol van olyan szilárd épület, hol van olyan erős állam, amelyet a gyűlölködés és a széthúzás ne tudna földig rombolni? Ebből meg lehet ítélni, hogy mekkora jó rejlik a barátságban.”^[34]

Cicero azonban nem abszolutizálja a baráti kapcsolatokat, sok történelmi példával (némi római aktuálpolitikával) érvel amellet, hogy még a baráti érzés sem elég indok arra, hogy bűnt kövessünk el. A hűség és a barátság nem elégséges indok az államrend elleni vétkekre, mert azok már nem erényes cselekedetek.^[35] Ez is azt bizonyítja, hogy a barátság csak erényekre alapozható, a haszon és az élvezet nem lehet a barátság alapja.

Valójában a barátok egymásban nem is a személyt, hanem a rokonlelket szeretik, nem a személyiség, hanem a személy mint az erény megtestesülése, a másikban felfedezett önmagam (saját erényem) vezet az embereket arra, hogy barátságra lépjenek.^[36]

Ahogy később Derrida is rekonstruálja a barátság nagy, korokon átívelő diskurzusát, ez a mű is a halott barát gyászbeszédeként pozicionálja magát már a mű elején, hogy példázat legyen, emlékeztető és tanúságtétel az igazi barátságról.^[37] Azonban felmerülhet a kérdés, miszerint ha ennyire az erényt szeretjük (az erény személyesülését), akkor hol marad az igaz és őszinte emberi szeretet?

4. Barát vagy ellenség: a politikai szféra genezise és megközelítési lehetőségei

Hagyományosan a politikának két megközelítési lehetőségét szoktuk megjelölni: a politika vagy integrál a barátság, illetve az ellenség fogalmán keresztül; vagy magából a barát–ellenség viszonyfogalmaiból eredő konfliktusok hozzák létre a politikai közösséget. Arisztotelész megközelítése szerint a polis (politikai közösség) a barátság érzésére épül: a barátság és az egymás iránti szeretet az, ami egyes embereket csoportba szervez az emberi természet alapvető céljainak megfelelően. Ezzel

[32] Cicero, 1987, 386–387.

[33] Cicero, 1987, 388.

[34] Cicero, 1987, 389.

[35] Cicero, 1987, 395–396.

[36] Cicero, 1987, 399.

[37] Cicero, 1987, 381.

szemben a politika agonisztikus felfogása szerint a politikát és a poliszt a konfliktusok és az ezekből eredő közös cselekvés és dialógus teremti meg.^[38]

A barátságon alapuló politika Körösenyi András szerint „a morális közösség és a csoporttagoltság primátusát feltételezi, és az erkölcsi kötelességen, a közös nézeteken, értékeken és célokon alapul. A barátság politikája tehát identitás politikát jelent.”^[39] Azonban a politika nem mentes a konfliktusoktól, a politika lényege e felfogás szerint éppen az, hogy nem vagyunk egyformák, „a politika mindig konfliktusos.”^[40] Az egyén önmagában nem létezik politikaiként, sőt más emberek pusztja jelenléte sem teremti meg a politikát, mert a politikához szükség van arra, hogy az egyén felett egy csoportidentitás, egy Mi jöhessen létre. Domenico Fisichella úgy fogalmaz, hogy „a politika összetart és integrál, másfelől kizár és tényleges vagy potenciális ellenségeskedést vált ki. Amikor az emberek azonosulnak egy nemzettel, osztállyal, párttal, klánnal, törzssel, egyúttal kizárják mindazokat, akik egy másik nemzethez, osztályhoz, párthoz, klánhoz, törzshöz tartoznak, vagy oda tartozónak tekintik őket.”^[41]

A politikai eredete a Másikkal való találkozás tehát, de szükségszerű-e, hogy ezt a konfliktus szóval írjuk le? A konfliktus egy kórság, amelyet ki kell zárni a közösségi koegzisztenciából, vagy éppen ez az, ami életet ad a közösségi létezésnek? Az erre adott válaszaink nagyban meghatározzák azt is, hogy mit várhatunk a barátság és a testvériség fogalmától, amelynek jelszavai a modern demokráciák alapjai, sőt az Európai Unió államaiban nem hivatalosan is mindig velünk van, ahogy Schiller versének szövege szól: „Egy-testvér lesz minden ember.”^[42]

Akárhonnán is közelítjük a kérdést a két tradíció (Arisztotelész és Schmitt) gondolati magja az, hogy nekünk, embereknek dolgunk van egymással, a kérdés csak az, hogy miként tekintünk egymásra. A klasszikus politikai filozófia többnyire azt a választ adja erre a kérdésre, miszerint az embereknek szüksége van egymásra, a rómaiak úgy fogalmaztak, hogy közös dolgaik vannak (*res publica*), amelyért összefognak, mert az ember nem lehet önmagában elegendő (Arisztotelész). Ehhez képest a modern politikai gondolkodás mindig felételezi a hiányt és a javak szűkösségét. A közös élet szűkös javak feletti versenyt feltételez: sem anyagi, sem szellemi javakból nincs elég, és ahhoz, hogy uralmat lehessen felettük gyakorolni, erőre van szükség, az erő pedig csakis küzdelem által mutatkozhat meg.

A politikai viszony kettős (kizáró-integráló) jellegéből adódóan az ember politikai létezésében kétféle interakció lehetséges: barát-barát mint belső, és barát-ellenség mint külső interakció. Azonban, miként fent írtam, egy ember nem tud politikailag létezni, ezért közösségre van szükség, a közösség pedig feltételezi, hogy volt egy előzetes viszony, amelyet a barátság hozott létre. Fisichella is így

[38] Horváth, 2012, 157.

[39] Körösenyi, 2005, 127.

[40] Uo.

[41] Fisichella, 2001, 44.

[42] Schiller, 1960, 5.

érvel a konfliktusok elsődleges (mindent megelőző) jellege ellen: „a szolidaritás eszméje (legalábbis logikailag) megelőzi a kirekesztés és a konfliktus lehetőségét, mivel ha előbb szolidaritási alapon nem alakulnak ki csoportok, akkor csoportok közötti harc sem lehetséges. [...] A konfliktus fogalma tehát nem meríti ki a politika fogalmát.”^[43]

A Carl Schmitt által felvázolt barát–ellenség dichotómia a politikai gondolkodás egyik igazi klasszikus és vitatott gondolata (talán ugyanolyan státusza van, mint a pszichológiában a freudi péniszirigységnek), szívesen hivatkoznak rá, vitatkozunk a koncepcióval, mert amennyire megvilágító erejű, annyira zavarba ejtő. Jelen tanulmányomban nem önmagában vizsgálom az elméletet (ezt sokan sokkal jobban megtették már előttem),^[44] hanem a korábban említett Jacques Derrida gondolatainak fénytörésében.

Schmitt a politikai szférát egy sajátos, a létezés más szféráitól különböző minőségű, és a saját játékszabályai szerint létező rétegeként tételezi. A barát és ellenség megkülönböztetés, amely politikai szférájának sajátos kvintesszenciája, nem alapulhat más területek (így gazdaság, erkölcs, esztétika stb.) sajátos játékszabályain. A politikai egy intenzitást kifejező fogalom, amely „az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát”^[45] jelöli meg. A barát és ellenség kijelölése, amely a schmitti decizionista politikai filozófiájában egy egyedi egzisztenciális helyzetként jelenik meg, amelyben dönteni kell a másik ember(csoport) státuszáról: „Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetőek el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem konfliktusban »részt nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik fél ítéletével.”^[46]

A schmitti elmélet koncepcionálisan féloldalas: habár barát–elleneségről beszél, valójában az ellenségről sokkal többet beszél és sokkal dominánsabb fogalom az értekezésben, uralja a schmitti politikai-koncepciót. A szélsőséges határhelyzet, amelyben szembekerülünk a Másikkal egyedi, korábbi szabályok által nem eldönthető, egyedi döntést kíván, a szabály felfüggesztését.

A barát és ellenség a Schmitt által felvázolt séma szerint mindig konkrét személyek konkrét szituációban potenciálisan harcoló (háborúzó) sokaságára vonatkozik. A politikaiban a közösség szubjektuma a nem-közülünk-való fogalmán át megragadható. Az emberiség nem tud politikai módon egzisztálni, mert nem lehet önmagán túl mutató ellenségre rámutatni. A globális embertársadalom nem létezik politikai módon, mert nem lehetnek ellenségei, de ez nem jelenti azt, hogy a szó politikai értelmében lennének barátai (tehát a globális társadalom nem

[43] Fisichella, 2001, 46.

[44] Vö. Cs. Kiss, 2004; Szabó, 2000.

[45] Schmitt, 2002, 19.

[46] Uo.

azt hozza el, hogy mindenki a barátunk, hanem ennek a fogalomnak a politikai értelmét számolja fel).^[47]

A politikai döntés az államon belül is a barát és az ellenség kijelöléséről szól, mint ennek a legtisztább formája, ehhez képest az oktatáspolitikai, valláspolitikai vagy kultúrpolitikai csupán ennek a tiszta politikainak a derivátumai, a konfliktus lehetőségére utalnak. Azonban ezek a származtatott politikák inkább tűnnek a tiszta politikai karikatúráinak, amelyek önmagukban nem hoznak olyan erős egzisztenciális ellentétet, amelyet ez a szféra valóban megkívánna.^[48]

A politikai Schmittnél elsősorban a konkrét egzisztenciális helyzetben megjelenő harcban nyer valódi formát. Aki ellenségként van kijelölve a szuverén döntése által, azzal mindig fennáll a háború lehetősége, a háború pedig egyet jelent a másik megölésével a saját létünk megőrzése érdekében: „A barát, ellenség és harc fogalmai azáltal nyerik el reális értelmüket, hogy kiváltképp a fizikai ölés reális lehetőségére vonatkoznak és e vonatkozást meg is őrzik.”^[49] A német jogász hangsúlyozza, hogy ne kezeljük ezeket a gondolatokat metaforikusan vagy pacifikáljuk; Jacques Derrida is hangsúlyozza, hogy aki eme paradigmában az ellenségem, az bármikor halott, a halotti státuszának lehetősége el van döntve, csak a helyzet és a lét kontingenciája miatt még él.^[50]

Schmitt többet beszél az ellenségről, mint a barátról, mert nem tudja, hogy mi is az, ami összeköt, vagy még inkább: bármi összeköthet minket, ha van valami, amivel szemben közösen kell megvédeni magunkat egy konkrét szituációban: a döntés nem kőbevésett, aki valamiért barátom volt a szó politikai értelmében, az később lehet az ellenségem, vagy fordítva.^[51] Azonban az államban mint mértékadó politikai egységben minden másik állampolgár politikai értelemben barátnak minősül egy ellenkező döntésig, és így is kell maradnia. Amint az államon belül az ellentétek elérik azt az intenzitási fokot, amikor egyik vagy másik csoport a másikat egzisztenciálisan veszélyezteti, és csak harccal lehet ezt feloldani, onnantól a politikai egység felbomlik és polgárháborúról beszélünk. Persze, az jó kérdés, hogy a polgárháború szó mégis miként értelmezhető? Politikai értelemben nincs polgár-háború csak háború, mert ilyen egzisztenciális szituációban az államhatár által „összezárt népesség” épphogy nem ismeri el a másikkban polgártársát, hanem ellenséget lát, így álláspontom szerint csak nemzetközi jogi értelemben (nemzetközi közösség által elismert államoknak vannak állampolgárai) létezik polgárháború, ti. olyan emberek harcolnak, amelyek nemzetközi (és szélsőségeses esteket leszámítva saját nemzeti) jogi értelemben ugyanakkor az államhoz kötődnek jogilag, de politikailag nincs közük egymáshoz, és talán az államhoz mint integráló intézményhez se, ők valódi háborút vívnak egymással jelző nélkül.

[47] Schmitt, 2002, 24.

[48] Schmitt, 2002, 21.

[49] Schmitt, 2002, 23.

[50] Derrida, 2005, 122.

[51] Schmitt, 2002, 23.

Az állam attól lehet mértékadó politikai egység, hogy képes megteremteni azon normális helyzetet, amelyben lehetővé válik az, hogy a polgárai számára előírja a készenlétet az ellenség megölésére. A politikai mindig előfeltételezi, hogy több állam van, az emberiség nem képes egyetlen globális politikai közösséggé válni.^[52]

5. Barátság és magány: (poszt)modern tapasztalatok

A politikai barátság megszűnt, a politikai gondolkodás szférájából kiesett a „barátság” gondolata, és a magánszférába került. Van közellenség és magánellenség, de nincs közbarát és magánbarát? A fenti dichotómia lehetőségét a testvériség gondolatának felfedezése hozta el. A testvéri viszony párhuzama az állampolgárok viszonyában már Arisztotelésznél is megjelent: pl. az *Eudémósi etikában* a testvérek viszonya ugyanaz, mint a politeiában a polgárok viszonya.^[53] Azonban a testvériség gondolata jól rezonált a nacionalizmus eszmekörével, hiszen a testvériség egyesíti magában a leszármazás (vér–test–biológia és a hagyomány–közös történelem (nép)szellem), az egyenlőség (mint a demokrácia fő értéke) és a szeretet érzéseit, ezzel pedig stabilizálja az államot, amely egyenlő lett a politikai közösséggel.

Azonban a 19. század eufóriája a kapitalista gazdasági renddel párosulva elsodorta a testvériség gondolatát, habár a nemzetállam erős érzelmeket támasztott az állam felé, de nem tudott választ adni a modern ember egyre szorongatóbb elmagányosodására. Nietzsche már a korát megelőzve jósolta meg egy új ember eljövételét, a végtelenül magányos emberét, akinek már ellenségei sincsenek. „– Barátaim, nincsenek barátaim! – kiáltott fel a haldokló bölcs./– Ellenségeim, nincsenek ellenségeim. – kiáltok én, az élő bolond.”^[54] A német filozófus Arisztotelészt parodizálja, és az antik barátságfogalmat, amely az erény – ész összetartozás és a találkozás élményén alapul. Azonban a barátság e szemlélete kiüresedik: az Arisztotelészhez köthető gondolatot (vagyis a Diogenész Laertiosz által ránk hagyományozódott arisztotelészi gondolatot) a német filozófus kifordította, a barátság nem az erényes emberek egymásra találása, nem a másikra irányuló szeretet terméke, hanem a tévedés és a hallgatás: „meg kellett tanulniuk hallgatni, hogy a barátaid maradjanak; mert az ilyen emberi kapcsolatok szinte mindig azon alapulnak, hogy néhány dolgot soha nem mondunk ki, sőt, még csak nem is érintünk; de ha elkezdene gurulni ezek a kövecskék, akkor követi őket a barátság is és összetörik.”^[55]

Derrida máshol a jogrend és az állam alapjait kutatva arra jutott, hogy mélységes hallgatás és csend lelhető fel minden alapokat érintő diskurzusban. Valójában az esetlegesség, az erőszak jogba fordulásának kontingenciája mindig lehetővé

[52] Schmitt, 2002, 36.

[53] Arisztotelész, 1975, 111. 1241a.

[54] Nietzsche, 2008, 161.

[55] Nietzsche, 2008, 161.

teszi a jelen, a jelenlévő állapotok dekonstrukcióját.^[56] Mivel az alapok nem alapok, a barátság is így működik Nietzsche szerint: amikor magyarázkodni kell a barátság miértjéről, azzal elpusztítjuk azt.

Jacques Derrida a *Túl jön és rosszon* című Nietzsche-mű bevezetőjét olvasva egy új társadalom előképét vélte felfedezni, ami akkor még a jövő volt, de számunkra már a valóság: „a magány született, felesküdt, féltékeny barátai vagyunk, magunk legmélyesebb, legéjfélibb, legdélibb magányáé: – efféle fajtából való emberek vagyunk mi, szabad szellemek! és talán *bennetek* is van valami ebből, ti eljövendők? ti új filozófusok?”^[57]

Térjünk vissza még egyszer Carl Schmitthez: a decizionizmus különösen rezonál Derrida olvasatában a *Force of Law* eldönthetetlenségével. Schmitt reális harcról beszél egy konkrét szituációban, a politikai szférája a döntések szférája, olyan döntéseké, amelyeket nem előzetes normák urálnak. Derrida egymás mellé teszi egyrésztől Montaigne Arisztotelészét, másrészt Nietzsche Arisztotelész-paródiáját így egy harmadik állítás jön létre: nincs barát és nincs ellenség. Schmitt állítása szerint nincs olyan, hogy nincs barát és nincs ellenség, az maga lenne a politikai vége. Derrida felteszi a kérdést, miszerint amikor azt mondja Schmitt, hogy az emberiségnek nincs ellensége, akkor a haldokló bölcs, vagy az élő bolond szavait kell ebből kihallanunk?^[58] Ahogy fent állítottam, az ellenség domináns ebben az elméletben, és Derrida e fogalmon keresztül dekonstruálja a német gondolkodót.

Schmitt így fogalmaz: „Az ellenség kizárólag *nyilvános* ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp egy egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá. Az ellenség hostis, nem inimicus a tágabb értelemben; πολέμιος [*polémiosz*] nem έχθρός [*ekhtorosz*].”^[59] Derrida felhívja a figyelmet, hogy Platón az *ekhtorosz* szót *Az állam* V. könyvében használja, amikor rokonok és idegenek közötti harcról beszél. „Szerintem, amint a háború és a viszály két különböző szó, úgy két külön lényeg is, két különböző tényre vonatkozik. Ez az úgynevezett „saját”-ra, vagy „rokon”-ra, az meg az „idegen”-re az „elütő”-re. Ha saját vérünkkel tusakodunk, e harc neve: viszály [*sztaszisz*], ha idegenekkel: háború [*polémosz*].”^[60] Minderre a párhuzamra maga Schmitt is felhívja a figyelmet egy lábjegyzetben: „Platón számára csak a hellének és a barbárok (»akik természetüknél fogva ellenségek«) közötti háború valódi háború, ezzel szemben a hellének egymás közötti harca στάσεις [*sztaszisz*].”^[61] Derrida szerint azonban a kérdés nem oldható fel ilyen egyszerűen.

A hellének mint természetes barátok, és a barbárok mint természetes ellenségek (minden előzetes döntés nélkül) pontosan a schmitti decizionizmust ássa alá, mint egy olyan ösképet, amely a barátról és ellenségről szóló döntés lehetőségé-

[56] Derrida, 2016, 19.

[57] Nietzsche, 2017, 40.

[58] Derrida, 2005, 84.

[59] Schmitt, 2002, 21.

[60] Platón, 2008, 207. 470b.

[61] Schmitt, 2002, 96. 5. jegyzet.

től megfosztja a közösséget. A *sztaszisz* nem döntés, hanem betegség: a polgárháború nem a szuverén, politikailag létező nép betegsége, hanem a természetes kötelékeken (értsd: leszármazás, közös kultúra és nyelv) alapuló közösségé.^[62]

A francia filozófus a *phüszisz* és a *nomosz* működését véli felfedezni, és Platón *Menexész* című dialógusára építve a demokráciát és az egyenlőséget problematizálja. A demokrácia egyenlőséget követel meg, de nagyon is jól tudjuk, hogy a görög politikai gondolkodásban nem hittek abban, hogy az emberek születésüktől fogva egyenlők lennének. Az egyenlőséget a törvény [*nomosz*] hozza létre. Azonban a testvérek a közös leszármazással megbontják az egyenlőség természet-ember alkotta dichotómiáját.^[63] A testvérek egyesítik magukban az *iszonomia* és az *isogenia* kettőségét, vagyis a törvény előtti egyenlőséget és a származás alapján történő egyenlőséget. A görögök, mint egy törzs, egyetlen misztikus atyától származó „gyermek” a természet és az ember alkotta rendszer szerint is barátai egymásnak.^[64] Nincs döntés, mert a létüket megelőzően már el lett rendelve a sorsuk.

Azonban Derrida szerint a magán-köz felosztás egyéb problémákat is okoz: a közellenség és a közbarát, a magánellenség és magánbarát fogalmi egymástól elkülönülő szférát hoznak létre, a köz a politikai, a magán pedig a nem politikai. Ahogy fent már felvázoltam a derridai gondolatmentet, a politikai módon egzisztáló nép tagjainak befelé természetes módon egymás barátainak kell lenniük. Azonban az államnak kitüntetett szerepe van: a barát-ellenség „paradisztikus formái” (pl.: valláspolitikai, iskolapolitika) „a hétköznapi értelemben”^[65] a polémia szoktak utalni, még inkább a pártpolitikára. Derrida itt fordítja feje tetejére a schmitti rendszert. Az elmélet államközpontúságából adódóan (és mert a politikai létezés az állami létezés előfeltétele) az igazi ellenség nem a politikai ellenség (őt jól felismerhetjük), hanem azon elméletek és nézetek, amelyek a politikai ellen vannak, amelyek depolitizálnák az emberiséget, amelyek megszüntetnék a politikát. A barát-ellenség fogalompár következetes dekonstrukciója szükségszerűen vezet az állam és egyben a politikai ellenségeihez.^[66] A politikai normális létezésének része az, hogy a népek „barát és ellenség szerint csoportosuljanak,”^[67] azonban az igazi egzisztenciális fenyegetést nem a politikai ellenség, hanem a depolitizáció jelenti (a pluralizmus elméletekkel szembeni kritika ehhez képest teljesen logikus és *normális* szembenállás). A francia filozófus olvasatában Schmitt elméletében az igazi ellenség az, aki a politikai ellensége, és az igazi veszedelem nem a háború (*polémosz*), hanem a polgárháború (*sztaszisz*).

[62] Derrida, 2005, 91–92.

[63] Derrida, 2005, 99.

[64] Derrida, 2005, 100.

[65] Schmitt, 2002, 21. Máshol így ír: „Az államon belüli napi viták kifejezőmódjában” vö. „Ausdruckweise der innerstaatlichen Tagespolemik”. (Schmitt, 2002, 22.)

[66] Derrida, 2005, 121.

[67] Schmitt, 2002, 20.

III. ZÁRSZÓ

Jacques Derrida a barátság évszázados diskurzusának rekonstrukciója során a barátság és a politika olyan közös diskurzusát véli felfedezni, amelynek a közös pontja az, hogy a barátság egy ígéret, a barátok egymásra találnak és megállapodnak egymással arról, hogy ha az egyikünk túléli a másikat, akkor örökösöm leszel, tanúságot teszel az erényeimről és politikai véleményem igazságát megőrzöd. A barátság erényes férfiak barátsága, amely összekapcsolódik a politikával és a politikán keresztül a testvériség fogalmával.^[68]

A francia filozófus, Michel de Montaigne *A barátságról* című esszéjében véli felfedezni a barátságról szóló európai diskurzusnak a foglatát: tökéletes példa (*exemplar*) és példázat a barátságra. Montaigne egy halott barátjának La Boëthie emlékének címzi, és beszél arról, hogy a társas érzés mennyire az ember része, miként azt Arisztotelész is írja. Montaigne tovább fejti a gondolatot, és a görög filozófus „ismert mondását” idézi: „Ó, barátom, nincs egy barátom!”^[69] A francia esszéíró azt állítja, hogy barátság túlhalad a férfi-női között elképzelhető szeretetviszonyon, sőt azt mondja: „az asszonyok nem képesek olyanfajta közlékenységre, amely a barátság szent kötelékét hozza létre. De lelkük sem elég szilárd egy sűrű és tartós kötés hordozására.”^[70] Derrida szerint a barátság mindig felülemelkedő volt: például Arisztotelész azt mondja, hogy az igazságosság fenntartásánál fontosabb a barátság, a pusztá szeretetnél fontosabb és tökéletesebb a baráti szeretet.^[71] A barátság érzésén alapul a politikai közösség és ezek az érzések összefonódnak a testvériség gondolatával, azonban Derrida szerint ezek a testvérek mindig fivérek és sosem nővérek: a barátság uralkodó diskurzusa kizárja a férfi-nő és a nő-nő barátságot.^[72]

Derrida azonban mégsem a barátság fogalmát kívánja elvetni, hanem dekonstruálni azt és rámutatni arra, hogy a barátság azon konfigurációja, amely a történelem során létrejött, amelyről az általa összegyűjtött szövegek beszélnek, habár fontos alapját képezik a modern demokráciáknak, de ez csak egyfajta demokrácia azzal az „eljövendő demokráciával” szemben, amelyben a barát és testvér fogalma sokkal tágabb kört szólíthat meg. Egy olyan barátságfogalom, amelyben meg van az a fajta új ember, aki képes nem csupán a szomszédjait szeretni, hanem azt is, aki a legtávolabb áll tőle.^[73]

[68] A legtömörebb derridai rekonstrukció összefoglalása: vö. *Politika és barátság. Beszélgetés Jacques Derridával. 2008, 37-39.*

[69] Montaigne, 1957, 214.

[70] Montaigne, 1957, 88.

[71] Derrida, 2005, 278.

[72] Derrida, 2005, 279.

[73] „Testvéreim, nem intlek hát titeket a felebaráti közelség szeretetére: a legidegenebb messzeség szeretetére intelek benneteket.” (Nietzsche, 2000, 78. I:1701)

Kik vagyunk mi? Kik a barátaink? Kérdeztem a tanulmányom elején. A barátság és a magány a történelem nagy diskurzusában talán nem tűnik annyira politikai kérdésnek, de abban bízom, hogy soraim mégis felvillanthatják egy olyan dialógus lehetőségét, amely sokkal inkább a kötelekekről és a közös dolgokról szólhat. A barátság és a testvériség fogalmai talán még nem szálltak végleg sírba a politikai küzdelmek mind szélsőségesebb és polarizáló világában. A zárszót ebben a reményben Cicerónak adnám meg: „Számomra Scipio, bár hirtelen elragadta őt a sors, él és élni fog: mert az erényt szerettem benne, és az nem enyészett el. Nemcsak egyedül az én szemem előtt lebeg, akinek a számára mindig elérhető volt; hanem az utókor előtt is tiszta fényben fog ragyogni. S akit csak barátsága, reménye valaha is nagy tettekre biztathat, az mind fel fogja idézni emlékét, alakját.”^[74]

IRODALOM

- Arisztotelész (1969): *Politika*. Ford: Szabó Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész (1975): *Eudemoszi etika*. Ford. Steiger Kornél. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Európa, Budapest.
- *Biblia* (2016). Szent István Társulat, Budapest.
- Cicero (1987): Laelius avagy a barátságról. In: *Cicero válogatott művei*. Ford: Maróti Egon. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2004): *Carl Schmitt jogtudománya*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Derrida, Jacques (2005): *The Politics of Friendship*. Ford. George Collins. Verso, London-New York.
- Derrida, Jacques (2016): *Törvényerő. „A tekintély misztikus alapja”* Ford: Kicsák Lóránt. L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest.
- Diogenész Laertiosz (2005): *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei 1*. Ford: Rokay Zoltán. Jel Kiadó, Budapest.
- Fisichella, Domenico (2001): *A politikatudomány alapvonalai*. Osiris, Budapest.
- Horváth Szilvia (2012): *Demokrácia és politikai közösség*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest.
- Körösnéyi András (2005): A barátság politikája versus az ellenségesség politikája. *Századvég*. 2005/4. (38.) szám. 127–146.
- Montaigne (1957): *Esszék*. Ford. Bajcsa András. Bibliotheca Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2000): *Így szólt Zarathustra*. Ford. Kurdi Imre. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2008): *Emberi, nagyon is emberi*. Ford. Horváth Géza. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2017): *Jón és gonoszon túl*. Ford. Óvári Csaba Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.
- Platón (2003): *A lakoma*. Ford. Telegdy Zsigmond. Atlantisz, Budapest.

[74] Cicero, 1987, 417.

- Platón (2003): Lüsziész. In: *Platón Össze művei kommentárokkal. Nagyobbik Hippiász, Kisebbik Hippiász, Lakhész, Lüsziész*. Ford. Steiger Kornél. Atlantisz, Budapest, 121–162.
- Platón (2008): *Az állam*. Ford. Jánosy István. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest.
- *Politika és barátság. Beszélgetés Jacques Derridával*. Ford. Lukács Anikó. *Replika*, 61. 2008. június, 35–48.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor.
- Szabó Márton (2000): Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Józsoveg Könyvek, Budapest, 24–50.
- *Teológiai kulcsfogalmak szótára* (2001) Kránitz Mihály-Szopkó Márk (szerk.). Szent István Társulat, Budapest.

Tabán, Árok köz 4.

Az erdélyi vallásszabadság és a 16–17. századi Európa

I. BEVEZETÉS

A 16–17. századi erdélyi és európai politikai és vallási viszonyok összehasonlításával hangsúlyozható és kimutatható, hogy a vallási türelmetlenségben izzó Európában Erdély a felekezeti béke szigete volt. Az 1568–1690 közötti időszakban az Erdélyi Fejedelemségben a tolerancia jegyében virágzott a művelődés és a vallási élet.

A vallásszabadság törvénybe iktatásával az Erdélyi Fejedelemség a 16. századi Európa legfelvilágosultabb államai közé emelkedett. A 16. századi Európa nem ismerte a vallási türelemnek semmilyen formáját. A korabeli római katolikus egyház eretnekségnek minősített minden olyan teológiai és vallási kérdést, amely eltért az övétől, és mint Isten elleni bűnt, halállal sújtotta a követőket. Eközben a 16. századi reformátorok Luther Márton,^[1] Kálvin János,^[2] Knox János azokat az eszközöket alkalmazták ellenfeleikre, amelyeket a Szent Szék^[3] és az Inkvizíció^[4] alkalmazott ellenük. A reformátorok kezdetben a vallásszabadság és a vallási tolerancia jegyében tevékenykedtek és nyilatkoztak. Ez az álláspontjuk idővel megváltozott, és a vallási toleranciát figyelmen kívül hagyva üldözték és büntették a reformátori elvek alapján eretnekeknek nyilvánított reformátorokat és vallási csoportokat.

János Zsigmond fejedelem az erdélyi rendekkel egyetemben a szabad gondolkodás és szabad igehirdetés elvét elfogadva a nyugat-európai országokkal szemben nem tűzzel és vassal irtotta a vallás-és lelkiismereti szabadságot, hanem hitvitákon tárgyalták meg

[1] Luther Márton (Eislebenben, 1483. november 10. – Lutherstadt Eislebenben mh., 1546. február 18.), a protestáns reformáció szellemi atyja, teológus, reformátor, a wittenbergi egyetem bibliatanára.

[2] Kálvin János (Noyon, 1509. július 10. – Genf, 1564. május 27.), francia származású svájci reformátor, keresztyén tudós, a Genfi Akadémia alapítója.

[3] A Szentszék vagy Apostoli Szentszék név magát a pápát és a Római Kúria szerveit jelenti, melyek az ő nevében járnak el. (V. ö. <http://lexikon.katolikus.hu/R/római%20kúria.html>)

[4] Az inkvizíció latin neve *'inquisitio haereticae pravitatis'*. Az elsődleges célja a tévelygő eretnekség kinyomozása volt, amelyet a katolikus egyház által működtetett sajátos jogi eljárás követett. Az inkvizíció által lefolytatott jogi eljárást, a katolikus dogmáknak ellenszegülő, azokat nem tisztelő személyek és eretnekek megbüntetése zárta. (V. ö. <http://lexikon.katolikus.hu/1/inkvizíció.html>)

a különböző hittételeket és vallási nézetkülönbségeket.^[5] Az 1568-as tordai vallásbéke kihirdetésével János Zsigmond erdélyi fejedelem és az erdélyi rendek a svájci és a szászországi reformáció türelmetlenségével szemben a kialakulóban lévő felekezetek közötti békét és toleranciát részesítették előnyben. A fejedelem igazi kegyúrként uralkodott és viszonyult a felekezeti vitákhoz. A keresztyén vallások védelmezőjeként lépett színre.^[6] Az elkövetkező évtizedekben a vallási tolerancia és szabadság szellemisége határozta meg az erdélyi valláspolitikát.^[7]

II. A VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSE A 16-17. SZÁZADI ERDÉLYBEN

Az 1568. január 6. és 13. között tartott tordai országgyűlésen fogalmazták meg a vallás- és lelkiismereti szabadságot.^[8] Nemzetközi jelentősége abban rejlett, hogy a világon először az Erdélyi Fejedelemségben, az 1568-ban tartott Tordai országgyűlésen mondták ki, mindenki azt a vallást gyakorolhatja, amely felfogásával megegyezik. Az országgyűlésen elfogadták, hogy a hit Isten adománya, amely a hallásból származik, Isten Igéjének hirdetése által. Az 1568-as tordai ediktum teológiai és vallásjogi értelmezésével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. A történészek és jogtudósok egy része az egyéni lelkiismereti szabadság kodifikációját látja, egy másik csoport pedig az ediktumot valós tartalom nélkülinek véli. A második csoport határozottan hirdeti, hogy a vallásszabadság és

[5] Az 1568. március 3-án, Gyulafehérváron tartott zsinaton a magyarországi és erdélyi lutheránusok, reformátusok és unitáriusok hitvitája zajlott le. Lásd Pokoly, 1904, 213-215.; Pásztori Kupán, 2009, 253.

[6] Borsos Sebestyén (1520-1584) történetíró így jellemezte a fejedelmet: „istenfélő és tökéletes igaz fejedelem volt, kinek drágalatosabb nem volt a keresztyének között, aki Isten igéjének olyan tudakozója lett volna. A tanítóknak nem rontója, de oltalmazója volt, noha az Antikrisztusnak az ő találmányát minden szerzetivel megvetette, s a próféták és apostolok írása szerint az egyedül való Atyaistenről és annak az Ő Fiáról igaz vallásban vala, mindazáltal egyik fél tanítóit is nem háborgatva, sőt inkább azok iskoláit és tanítóit táplálta, Krisztus tanítása szerint azoknak kigyomlálását az Isten igéjére hagyja vala.” (Lásd Borsos, 1855, 27-28.)

[7] Péter, 2006, 73-83.

[8] Az 1568. március 3-án, Gyulafehérváron tartott zsinaton a magyarországi és erdélyi lutheránusok, reformátusok és unitáriusok hitvitája zajlott le. (Pokoly, 1904, 213-215.) Az Erdélyországbéli három nemzetül magyarországbéli atyánkfiaival egyetembe való végezésink, melyeket végeztünk ez mostani rész szerént való gyűlésünkbe, kit urunk ő felsége elmúlt Vízkereszt napjára tétettet vala ide Tordára 1568. esztendőben. In: Szilágyi, 1876, 2. köt. 343. „Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezőtt, azonképen mostan és ez jelenvaló gyűlésébe azont erősíti, tudniillik, hogy midőn helyökön az predikátorok az evangyeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig, senki kényszerítéssel ne kényszeritse az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly predikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért pedig senki az superintendensök közül, se egyebek az predikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegezzön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon.”

a tolerancia Erdélyben soha sem erősödött meg a mai modern értelmezés alapján.^[9]

Az 1568-as tordai országgyűlésen társadalmi, egyházi és teológiai kérdésekről döntöttek. Az Erdélyi fejedelemségben a négy bevett vallás (katolikus, lutheránus, református és unitárius) törvénybe iktatása és szabad gyakorlásának biztosítása mögött politikai erők és érdekek húzódtak meg. Az erdélyi vallásszabadság „szükségyszerűsége” az 1438-as Kápolnai Unióban^[10] megszületett politikai egyezségben és toleranciában gyökerezett. Az erdélyi rendek, a három natio (magyar, székely és szász) képviselőjében korán felismerték az egymásra utaltság fontosságát, szükségességét, a kölcsönös tolerancia és tisztelet politikai jelentőségét. A 130 évre visszatekintő politikai tolerancia eredménye volt az 1568-ban kihirdetett vallási tolerancia, amely emberi jogként tisztelt minden olyan vallási meggyőződést, amely a Szent Írás alapján fogalmazta meg tanítását és az állam által elismert „bevett vallások”^[11] kategóriájába tartozott.

Az 1568-as Tordai országgyűlés a szabad vallásválasztás és gyakorlás mellett a különböző keresztyén/keresztény bevett és megtúrt vallások együttélését, gyakorlását törvényben biztosította. Ezt a törvényt, azaz a négybevett vallás közötti jogegyenlőséget az erdélyi alkotmány egyik alappillérévé tette. A *’recepta religio’* elve érvényesült a 16. századi Erdélyben. Az 1568-as Tordai országgyűlésen törvénybe iktatott és kihirdetett vallási tolerancia és vallásszabadság fontos vívmánya – a vallások együttélésének biztosítása mellett – az adott felekezeti vallási meggyőződésének szabad terjesztése volt.

Az 1568. március 8-án Gyulafehérváron, a fejedelmi palotában tartott, a Szentháromság tanáról szóló hitvitán a megjelent katolikusok, ev. lutheránusok, reformátusok és unitáriusok nem tudtak egyezsége jutni. János Zsigmond erdélyi fejedelem elrendelte, hogy az Erdélyi fejedelemség vallási szempontból a vallásszabadság országa maradjon, ahol továbbra is szabadon tarthassanak hitvitákat a tolerancia jegyében.^[12] A tíz napos gyulafehérvári hitvita után 1568. augusztus 22-én Nagyváradra^[13] és az 1568. november 14-én Tordára^[14] összehívott zsinatokon folytatták a gyulafehérvári hitvitát. A teológiai viták a magyarországi és

[9] Király, 1975, 199–221.

[10] Az 1437. szeptember 16-án megkötött szerződésben az erdélyi vajdaságban élő magyar, székely és szász nemzet előljárói feltétlen hűséget fogadtak a magyar királynak. Ezen felül kölcsönös politikai és katonai segítségnyújtási egyezményt kötöttek, valamint rendezték az egyházi és világi hatalom és a három nemzet közötti politikai konfliktusokat (Lásd http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1437_szeptember_16_a_kapolnai_unio_letrehozasa/)

[11] A bevett vallások vagy a *’recepta religio’* fogalom alatt az államilag elismert vallásokat értették a 16. századi Erdélyben. A bevett vallások közé tartoztak a katolikus, ev. lutheránus, református és unitárius vallások. Teljes mértékben megillette őket a vallásszabadság, az önkormányzati jog és az állami támogatás.

[12] Zsilinszky, 1881, 141–144.

[13] I. m. 144.

[14] Dávid Ferenc erdélyi reformátor meghívójának címe *Litterae Convocatoriae ad Seniores Ecclesiarum superioris et inferioris Pannoniae ad indictam Synodum Thordanam ad tertium Martii diem editis Thesisibus ibidem disputandis...* Albae Iuliae 1568. (V. ö. Zsilinszky, 1881, 144.)

erdélyi reformátorok között zajlottak. Az erdélyi fejedelem éberem őrködött a hitelvek szabadságának biztosítása fölött. Az 1569-es, Meggyesen tartott országgyűlés a vallásügyi kérdésekben az 1566-os szebeni és 1568-os tordai végzéseket újította meg: „A religio dolgából így szoltunk, hogy az minémű artikulusok először Szebenbe 1566. esztendőbe szent Andrásnap gyűlésbe és annak utána tavalyi esztendőbe Thordán az vízkeresztnap gyűlésbe végeztetének ez országbeli három nemzetül és magyarországbéli uraink atyánkfiától, azok épen minden cikkelyébe helyen maradjanak, kiket könyörgünk felségednek, hogy kegyelmesen mindenekkel megtartasson.”^[15] Az 1569. október 20-án Nagyváradon és a Meggyesen 1570. január havában tartott hitvitákon János Zsigmond erdélyi fejedelem az unitáriusokat vette pártfogásába. A több éves hitvitát a Marosvásárhelyen, 1571. január 6-án egybehívott országgyűlés zárta le. Kihirdette és törvénybe iktatta – a katolikus, ev. lutheránus, református vallások mellett – az unitárius vallás szabad vallásgyakorlatát. Az 1568. évi tordai országgyűlés vallásügyi határozatát ismételten megerősítették.^[16]

Az 1571–1690 között tartott erdélyi országgyűlések és a kiadott törvénykönyvek *Approbatæ Constitutiones*^[17] (1653) és a *Compilatæ Constitutiones*^[18] (1669)

[15] Az Erdélyországbeli három nemzetnek magyarországbéli nemességgel való végezések ez mostani purificatio Mariae napjára rész szerént való gyűlésekben, urunk új felsége parancsolatjából Meggyesbe szerzetetett Articulusok 1569. esztendőbe. (Szilágyi, 1876, 2. köt. 353.)

[16] Az országgyűlés határozata: „Felséges kegyelmes Urunk, megértettük az felséged kegyelmes izenetit és propositióit, kikben felséged az istenigének predikálását és az mi hazánknak szükségét előnkbe számlálja, hogy felséged ilyen kegyelmes gondot visel mi reánk, azt mi felségednek alázatos és hű szolgálatunkkal örökké meg igyekezzük szolgálni. Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy először az isten országát és annak igazságát keressük, az isten igéjének predicalása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országáival elvégezte, hogy az isten igéje mindenütt szabadon predikáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék, se predikátor, se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találatik, az superintendens megitélhesse, minden funkciójától priválhassa, azután az országból kiüzettessék.” Az Erdélyországbeli három nemzetnek magyarországbéli nemességgel való végezések ez mostani purificatio Mariae napjára rész szerént való gyűlésekben, urunk új felsége parancsolatjából Meggyesbe szerzetetett Articulusok 1569. esztendőbe. (Szilágyi, 1876, 2. köt. 374.)

[17] Az *Approbaták* a II. Rákóczi György fejedelemsége idején, az 1653. január 15-én országgyűlés által elfogadott törvénygyűjtemény neve volt. Az 1541–1653 közötti időszakban tartott országgyűlési végzéseket tartalmazta. Teljes címe: *Approbatæ constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, ex articulis ab anno millesimo quingentesimo quadragesimo ad praesentem huncusque millesimum sexcentessimum quinquagesimum tertium conclusæ, compilatæ; ac primum quidem per dominos consiliarios revisæ, tandemque in generali dominorum regnicolarum, ex edicto... principis... Georgii Rakoci... in civitatem Albam Juliam ad diem decimumquintum mensis Januarii anni praesentis congregatorum conventu publice relectæ, intermixtis etiam constitutionibus sub eadem diaeta editis.* Varadini: apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, MDCLIII [1653]. (V. ö. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_878/)

[18] A *Compilaták* I. Apafi Mihály fejedelemsége idején ülésező országgyűlés által elfogadott törvénygyűjtemény neve volt. Az 1653–1669 közötti időszakban tartott országgyűlési végzéseket tartalmazta. Teljes címe: *Compilatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum. Ex Articulis ab Anno Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Quarto, ad praesentem huncusque Millesimum Sexcentessimum Sexagesimum Nonum conclusis excerptæ.* Michaellem Szentely Veres-egyhazi, Claudiopoli. (V. ö. www.real-r.mtak.hu/473/)

megújították és érvényben tartották a „recepta religio” elvét és ezáltal jogi garanciát biztosítottak az erdélyi vallásszabadságnak. Az erdélyi fejedelmek megválasztási feltételei (conditioi) között és az esküjében ott szerepelt a négy bevett vallás vallásszabadságának biztosítása. A fejedelmek esküt tettek azok biztosítására és tiszteletben tartására.

Az erdélyi fejedelmek idején a négy bevett vallás szabadságára érzékenyen ügyeltek az erdélyi rendek. Az erdélyi államiság biztosítása szempontjából különösen fontos szerepet töltött be a 4 bevett vallás közötti béke és egyensúly, amely a három jogalkotó nemzet között oszlott meg. Az erdélyi államiság alapjaiban rendült volna meg, amennyiben sérült volna a négy vallás közötti jogegyenlőség.

III. VALLÁSSZABADSÁG ÉS VALLÁSI TOLERANCIA A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

A 16. század végére a királyi Magyarország lakosságának mintegy 90 %-a lett protestáns. A magyar katolikus főpapság a Habsburg udvarral karöltve elindította a rekatolizációt, amely a történettudományban az ellenreformáció nevet kapta. A magyarországi ellenreformáció I. Rudolf trónra lépésével kezdődött.^[19] A tizenöt éves háború során I. Rudolf főkegyúri jogával élve sok esetben a katolikusoknak adta át a protestánsok templomait a karhatalom segítségével. 1604. április 8-án I. Rudolf a pozsonyi országgyűlés végzéseire utólagosan hozzáillesztett egy XXII. pontot is, amelyben megerősítette a korábbi protestánsellenes törvényeket és az országgyűléseken megtiltotta a vallásügyi kérdések tárgyalását.^[20] Az intézkedés

[19] I. Rudolf magyar király (Bécs, 1552. július 18. – Prága, 1612. január 20.).

[20] [AZ ERDÉLYI VALLÁSSZABADSÁG ÉS A 16-17. SZÁZADI EURÓPA...](http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60400022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D16: „1604. évi XXII. törvénycikk, hogy a vallásügyet a köztanácskozásokban és az országgyűléseken vakmerően senki ne bolygassa. Végezetül: habár Ő császári és királyi felsége, mind a hitelt érdemlő jelentésből, mind pedig abból a két rendbeli kérésből, a melyeket azok, a kik magukat Magyarország karai és rendei többségének nevezik, a fennebb említett fenséges fejedelem: Mátyás, ausztriai főherceg, sat., az ő igen kedvelt testvére utján terjesztettek föl, mint eddigelő még szokatlan és épen új dolgot csodálkozással és kedvetlenül értette meg: 1. § Azt, a mit azok az ő vallásuk megháborításáról, templomaik és jövedelmeik elvételéről, papjaik vagy prédikátoraik elmozdításáról ő fenségének úgy írásban, mint szóval előterjesztettek és fölfejtettek: 2. § És ezenfölül ő fenségének a szentséges császári felség előtt való közbenjárását alázattal a végett sürgették, hogy Ő felsége mindazokat nekik visszaadja, hogy vallásuknak szabad gyakorlatában maradhassanak, avval élhessenek, s annak örvehdhessenek: 3. § De ő fenségének a megkeresésére és figyelmeztetésére, sem kérvényükre azok, a kik annak részesei lenni szándékoztak, saját nevüket aláírni nem akarták, sem azt, hogy melyik valláshoz tartoznak, be nem vallották, sem azt, hogy a miért panaszkodtak, hogy mely templomokat és jövedelmeket vettek el tőlük, előadni nem akarták: 4. § Hanem csak általánosságban maradván, a föltett szándékuktól magukat egykönnyen eltántoríttatni nem engedték, és ez által ezen országgyűlés közönséges tárgyalásait nem kevésbé hátráltatták, és az ország többi, hü rendeinek is botrányt okoztak és rossz példát szolgáltatottak. 5. § A mi ugyanis, a miképpen Ő császári és királyi felségének kedvére nem lehet, éppen úgy Ő felsége sem emlékezhetik arra, hogy Ő felsége nekik a felhozott vallásukra nézve valami méltatlanságot okozott volna, vagy valamely templomot, avagy ennek jövedelmét (főképpen a saját ősi fekvőjóságukból) elvette volna. 6. § Ő császári felsége ezeknek</p></div><div data-bbox=)

nagy felháborodást és tiltakozást váltott ki a magyar protestáns nemesség körében.

A Bocskai-szabadságharcot lezáró bécsi béke^[21] (1606) és a Bethlen Gábor hadjáratait (1621, 1624, 1626) lezáró nikolsburgi,^[22] valamint az I. Rákóczi György vezette hadjáratot lezáró linzi^[23] (1645) békék mind az erdélyi vallásszabadság szellemében születtek. Az 1670-es évek elején a Habsburg udvar abszolutista törekvéseit egy erős rekatolizációs egyházpolitika támogatta. I. Lipót^[24] császár- király államminisztere, Kollonich bíboros egyházpolitikai programjában fogalmazta meg a magyarországi

a homályos követelésére nézve semmiképpen magát el nem határozhatja, főképpen azért, mivel úgy hiszi, hogy azok az új vallás gyakorlatának az előtérbe tolásában, az ország szabad városaival (a melyek a szent koronának és Ő császári felségének, mint nemes Magyarország királyának a tulajdonai) némileg összejászanak. 7. § Minthogy pedig a császári és királyi szent felség, a boldog emlékü néhai felséges őseinek és elődeinek, úgy a római császároknak, mint a magyar királyoknak a példájára, a szentséges római katolikus hitet és vallást őszintén vallja és azt országaiban és tartományaiban is, főképpen e Magyarországon az annyi tévtanoktól és felekezetektől megtisztítva, a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére mindenütt felvirágoztatni és terjeszteni óhajta és uralkodói köteles tisztelnél fogva azt tehetségéhez képest megoltalmazni és megvédelmezni törekszik: 8. § Ezért Ő szent felsége önkéntes elhatározásából és királyi teljes hatalmánál fogva, úgy Szent István királynak, a magyar nemzet apostolának, valamint a többi összes néhai felséges magyar királyoknak, az Ő felsége elődeinek az említett szent római katolikus hitre és vallásra vonatkozólag, bármely időben dicsőségesen és kegyesen kiadott és kihirdetett decretumait, végzéseit és cikkelyeit, éppen úgy, mintha azok a jelen levelébe szóról-szóra beiktatva és beírva volnának, eme különös cikkelyével kegyelmesen helybenhagyja és megerősíti: 9. § És hogy ezutánra, főképpen az ország közönséges gyűlésein és ennek fontos tárgyalásain, senki a vallástügyet a közös tárgyalások késleltetésére és félbeszakítására, bármely szín és ürügy alatt büntetlenül napirendre ne hozhassa, kegyelmesen megállapította és komolyan elhatározta, hogy az ilyen nyugtalankodók és új dolgok után kapkodók ellenében, a felséges néhai magyar királyoknak decretumaiban és cikkelyeiben megszabott büntetés szerint azonnal eljárjanak és azokat másoknakvaló példaadás végett multhatatlanul megbüntessék.”

[21] Az 1606. június 23-án I. Rudolf magyar király (1552-1612) és Bocskai István erdélyi fejedelem (1557-1606) között megkötött bécsi béke biztosította a magyarországi protestánsok szabad vallásgyakorlatát. A béke érvénytelenítette a XXII. törvénycikket. (V. ö. www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1606_junius_23_a_becsi_beke/)

[22] II. Ferdinánd magyar király és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem között 1621. dec. 31-én megkötött nikolsburgi békében megerősítették a bécsi békében (1606) biztosított vallásszabadságot. Az 1622:2. tc. előírta, hogy sem a király, sem a földesurak vallásgyakorlatában senkit nem szabad akadályozni és befolyásolni. A továbbiakban kiemelendő az 1622. évi 2. törvénycikk 16. §-a, amely a magyar nemzet egységét kifejező Szent Korona őreinek vallási hovatartozásáról rendelkezett. A törvény értelmében a „mindkét vallást követők közül” kellett választani azokat. A koronaörök kötelesek voltak egymás vallási meggyőződését tiszteletben tartani: „Tizedik föltétel. Hogy a király ő felsége az ország koronáját, az 1608-ik évi koronázás előtt kelt 4-ik és koronázás után kelt 16-ik cikkelyhez, meg az Ulászló király decretumba foglalt feltételekhez és ugyanezen Ulászló király 1492. évi decretuma 3-ik cikkelyéhez képest semmi okból avagy keresett szín alatt, semmi törekvéssel és mesterkedéssel az országból ki nem viszi és ki nem viti, hanem az országglakók régi szokása és szabadságai értelmében, bizonyos, a maguk kebeléből, a két vallást követők közül (utriusque religionis seculares) egyértelemmel megválasztott és arra kirendelt világi személyekkel az országban őrizteti.” (<https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/jogforrasok/torvenytar/item/406-corporis-juris-hungarici>)

[23] Az 1645. dec.16-án III. Ferdinánd magyar király és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem között megkötött linzi békében megerősítették a bécsi és nikolsburgi békékben biztosított szabad vallásgyakorlatot. A béke jelentősége vallási szempontból jelentősebb volt a korábbi békéknél, mivel a protestáns vallású jobbszág számára is biztosította a szabad vallásgyakorlatot. (V. ö. www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1645_december_16_a_linzi_beke/)

[24] I. Lipót magyar király 1657. április 2. és 1705. május 5. között uralkodott.

protestantizmus teljes kiirtását: „Magyarországot előbb rabbá, aztán koldussá, végre katolikká teszem.”^[25] Az 1671–1681 közötti gyászévtizedben üldözött és jogfosztott magyarországi protestánsok segítségére siettek a nyugati protestáns hatalmak.

A magyarországi protestánsok üldöztetését lezáró 1681-es soproni országgyűlésen elfogadott törvényeket^[26] – bizonyos korlátok között – az erdélyi vallásszabadságot figyelembe véve fogalmazták meg. A főurak magán vallásszabadsága mellett a közrendűek nyilvános vallásgyakorlatát csak az artikuláris helyeken engedélyezték. Az egy évtizeddel később megjelent *Explanatio Leopoldina*^[27] diplomában különbséget tettek a magyarországi protestánsok nyilvános és magánjellegű vallásgyakorlása között.

IV. A VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSE A 16–17. SZÁZADI EURÓPÁBAN

1. A vallásszabadság a *cuius regio eius religio* elv tükrében

Az 1532-es nürnbergi vallási békeszerződés a tervbe vett egyetemes zsinatig szabad vallásgyakorlatot adott a németországi protestánsoknak. V. Károly német-római császár a katolikus és protestáns oldalt kibékítésén fáradozott, amikor 1548-as augsburgi birodalmi gyűlésen kiadta az *Augsburgi Interimet*. Ezt a hitvallást azonban egyik fél sem volt hajlandó elfogadni. Az 1552-ben tető alá hozott passauai szerződés a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Ez a szerződés az 1555-ös Augsburgi vallási béke^[28] elfogadásáig élt. Az augsburgi vallásbékét I. Ferdinánd német-római császár jelenlétében fogalmazták meg és hirdették ki. A *ius reformandi* felhatalmazta az adott fejedelem vagy tartomány urát arra, hogy vallási kérdésekben döntsön. Itt került kihir-

[25] Kollonich Lipót (Komárom, 1631. október 26. – Bécs, 1707. január 20.) horvát-osztrák származású magyar gróf, bíboros, esztergomi érsek, a 17. századi Magyarországon az ellenreformáció vezéralakja, az abszolutisztikus berendezkedés egyik legfőbb képviselője volt.

[26] Az 1681. évi vallásügyi törvények (1681. XXV. és XXVI. tc.), amelyek Lipót 1681. november 9-i leiratán alapultak. A leirat a bécsi béke (1606) és az 1608. évi törvények vallásügyi rendelkezéseinek érvényét megerősítette. Elvileg a szabad vallásgyakorlatot biztosította. Visszalépés volt a bécsi és a linzi békéhez képest, számos korlátot állítottak e jog érvényesítése elé. A jobbságot gyakorlatilag kirekesztették a szabad vallásgyakorlatból. A nyugat-magyarországi részeken artikuláris helyeket jelöltek. Ez vármegyénként 2–2 olyan helységet jelentett, ahol a protestánsoknak templomot, iskolát és parókiát építhettek. A keleti országrészekben a szabad királyi és bányavárosokban, a protestánsok engedélyt kaptak saját költségükön új templomok építésére. A rendelet egyik sarkalatos pontja alapján az elűzött lelkészek és iskolamesterek visszatérhettek az országba és gyakorolhatták hivatásukat. (V.ö. <http://lexikon.katolikus.hu/E/Explanatio%20Leopoldina.html>)

[27] I. Lipót császár és magyar király 1691. ápr. 2-án kiadott rendelete, az 1681. és 1687. évi országgyűlés vallásügyi törvénycikkeinek értelmezéséről. A magyarországi protestánsok részére nyilvános vallásgyakorlatot csak az artikuláris helyeken engedélyez. A nem artikuláris helyeken a protestánsok részére csak a magán vallásgyakorlat engedélyezte. (V.ö. <http://lexikon.katolikus.hu/E/Explanatio%20Leopoldina.html>)

[28] Az augsburgi vallásbékét 1555. szeptember 24-én írták alá.

detésre a *cuius regio eius religio* (aki a föld azé a vallás) elv, amelynek értelmében a terület lakói a földesúr vallását kötelesek voltak követni és felvenni. Az egyezmény csak a választási lehetőséget biztosította az adott keresztyén vallás gyakorlásában és csak egy adott területen, de nem a vallások együttélésének tükrében. A vallási békébe csak a katolikus és a lutheránus vallást foglalták be. A lutheránusoknak vallásszabadságot biztosítottak az egész Német-Római császárság területén.^[29] Azok a protestáns felekezetek, akik nem fogadták el az egyezményt, kivándorolhattak az adott területekről. Az egyezmény értelmében az egyházi fejedelem a későbbiekben vallást cserélhetett, de az ország vallását nem változtathatta meg. Ez volt a *reservatum ecclesiasticum*. Németországban a felekezeti megosztottság a birodalmi jog szintjén nyert legitimációt. A vallási egyezmény az 1648-as vesztfáliai békéig határozta meg a nyugat-európai vallási arculatot. A reformátusok csak ekkor nyertek szabad vallásgyakorlatot.

2. A svájci vallásszabadság Zwingli Ulrich és Kálvin János reformátorok tevékenységében

a) Zwingli Ulrich (1484–1531) és a svájci vallásszabadság
Zwingli Ulrich a svájci reformáció elindítójaként az igehirdetésben és az úrvacsorai tanokban vezetett be újításokat. Reformátori tevékenysége során Zürich városa áttért a protestantizmusra. Az egyháztörténészek és teológusok szerint ellensége volt minden vallási kényszernek. A Szentírást tekintette a hit mércéjének és ennek tükrében tiszteletben tartotta a vallásszabadságot és a lelkiismereti szabadságot.^[30] A svájci kantonokban a katolikus és a protestáns felek közötti viták idején a polgári kormányzat megtiltotta minden vallási üldözést és megkülönböztetést. Ezt pecsételik meg az 1529-es marburgi vallási egyezményben. A lutheránusok felé mutatott tolerancia nem érvényesült az anabaptistákkal szemben. Szigorú törvények elfogadása után kimondták az anabaptisták szabad üldözését és kiirtását.^[31]

A svájci kantonok vallási különbözősége és politikai nézeteltérései vallásháborút robbantottak ki 1529-ben, amely 1531-ig tartott. A svájci kantonok között kiújuló vallásháborúkban résztvevő Zwingli Ulrich is ezt az utat választotta. A kappeli csatában (1531) halt hősi halált a protestantizmus védelmében.

b) Kálvin János genfi reformátor (1509-1564) és a svájci vallásszabadság
A svájci katolikus és reformált kantonok több éves hadakozás után békét

[29] Luther Márton (1483–1546) szászországi reformátor, wittenbergi tanár fogalmazta meg a vallásszabadságtekintetében azt, hogy a császárnak, mint világi hatalmasságnak kérés engedelmeskedni, de az Istenhez tartozó dolgok előnyt élveznek az ő életében. A hit dolgainak megítélésében szerinte nem a püspökök, a zsinatok és a pápa az illetékesek, hanem az egyén szabad hitbéli meggyőződése és döntése. A szabad egyének két dologban van jogosultsága: ítélni az egyházi tan felett és az igehirdetőt megválasztani. (Warga, 1906, 44.)

[30] Warga, 1906, 64.

[31] Uo.

kötöttek 1531-ben. Ennek értelmében csak a két fél gyakorolhatja szabadon vallását. Kálvin János 1532-ben kiadta a Seneca *De clementia* című munkáját. Ebben a munkában a franciaországi üldözött hugenották védelmében a vallási toleranciát szorgalmazta. I. Ferenc francia királytól kegyelmet kért a francia üldözöttekre. A vallási szabadságról szóló nyilatkozatában hitet tett a tolerancia fontosságáról és nélkülözhetetlenségéről: „...azért, mert a szabadság címe alatt Isten iránti engedetlenség és zabolátlan szabadság fordul elő, nem kell sem nekünk lemondanunk a szabadságról, sem másokat megfosztanunk tőle...”^[32]

Számos kritika és vád érte Kálvint teológus kortársai részéről. Azzal vádolták meg, hogy a tolerancia iránti elkötelezettsége szinte teljesen eltűnt, miután Genfben egyházi és társadalmi státusza megszilárdult. Kálvinnak a toleranciája megmaradt azok irányába, akik a Szentírás alapján fogalmazták meg teológiai és erkölcsi tanításait. Azokkal szemben, akik a Szentírástól és az ő tanításától eltérő fejtegetéseket terjesztettek, teljes mértékű intoleranciát gyakorolt.

Kálvin és Hieronymus Bolsec francia orvos közötti incidens is erről szólt. Bolsec szembement Kálvin kettős predestinációs tanával és nyilvánosan kritizálta őt. Kálvin kezdeményezésére a városi magisztrátus a genfi egyházi tanács véleményét figyelembe véve 1551 októberében letartóztatta Bolsecet és hosszú tanácskozás után száműzték őt Genfből és Svájcba.^[33] Egy másik hasonló eset a Jean Trolliet-féle ügy volt. Kálvin nem engedte, hogy Trolliet lelkészi szolgálatot végezzen. A kialakult konfliktus 1552 júniusában csúcsozott ki, amikor Trolliet panaszt tett a tanácsnál Kálvin prédikációival kapcsolatban. Az *Institutioban*^[34] kidolgozott kálvini predestinációs tant kritizálta. Kiemelte, hogy a predestinációs tant elfogadva Istent hibáztatjuk a bűn miatt is. Kálvin a tanácshoz egy memorandumot nyújtott be, amelyben megvédte magát az ellene indított vádakkal szemben. A tanács egy hosszúra nyúlt vizsgálódás és vita után Kálvin tana mellett foglalt állást. Kinyilvánította, hogy az *Institutioban* kidolgozott predestináció tana a Szentírás alapján áll. Trolliet visszakozott, majd beismerte tévedését. A tanács elmarasztalta állításaiért és kötelezte a predestináció tan elfogadására.

Genf város történetében a vallásszabadság egyik legvitatottabb esete Szervét Mihály pere volt. Az 1553-ban Szervét Mihály spanyol orvos ellen lefolytatott perrel és kivégzésével Genf városa az intolerancia fellegvárává vált. Kálvin János oroszlánszerepet játszott ebben.^[35] A Genfben uralkodó viszonyokat eseteli Henry Kamen brit történész: „A kálvinista fegyelem szigorát a kiközösítések száma is mutatja, melyek az 1551 és 1554 között eltelt négyéves időszak alatti 80-ról csupán az 1559-es esztendőben 300 fölé emelkedtek.”^[36] Kálvin genfi *Rendtartásának*

[32] Vári, 1906, 18.

[33] Van't Spijker, 2003, 89.

[34] Kálvin János genfi reformátor *Institutio* c. művének 1536-os kiadásáról volt szó.

[35] Van't Spijker, 2003, 89.

[36] Kamen, 1967, 51-52.

(1541) bevezetésével és a *Declaratio orthodoxae fidei de sacrae Trinitate* (1554) című munkájának megjelentetésével a genfi vallási intolerancia képviselőjévé vált. Művében kifejti azt a gondolatát, hogy a tolerancia nem más, mint az eretnekségek megtűrése. Meggyőződése szerint az eretnekségek tanainak megtűrése Isten elleni bűntett, mivel azok Isten tanítása ellen szólnak. Az eretnekségeket ki kell irtani, mert azok megrontják és meggyalázzák az emberi és isteni jogot egyaránt.^[37] Kálvin János reformátor társa, Théodore de Bèze a klasszikus görög nyelv professzora *De haereticis a civili magistratu puniendis* (Az eretnekeknek a polgári felsőbbtség általi büntethetőségéről) című művében a tolerancia ellen szállt síkra. A toleranciát az ördög művének tekintette és fennhangon hirdette, hogy gyökerestül kell kiirtani azt, mint az ördög művét.

Sebastian Castellio a Servet-per és annak kivégzése miatt 1554-ben megjelentette a *De haereticis an sint persecuendi* című művét. Az eretnekek elleni üldözések és a vallásszabadság nevében szállt síkra. A vallási toleranciát értelmezte. A toleranciáról értekezve azt állította, hogy „az igazságot keresni és kimondani úgy, ahogy gondoljuk, soha sem lehet bűn. Senkit sem lehet valamely meggyőződésre rákényszeríteni, mivel a meggyőződés szabad... azok a dogmák, melyekért a keresztények egymást kölcsönösen kiátkozzák és öldöklök, önmagukban véve meglehetősen közömbösek s nem javítják meg az embereket. A lelkiek felett való ítélkezés nem tartozik az emberekre, hanem egyedül csak Istenre.”^[38]

A vallási tolerancia védelmezőjeként vált ismertté a nyugat-európai országokban.^[39] Néhány évvel később Bernben, 1566-ban kivégeztek egy másik eretneket, Valentini Gentilist. A svájci vallásszabadságot és vallási toleranciát csak évszázadok múlva sikerült megvalósítani és eltörölni a kivégzéseket.

3. A németalföldi szabadságharc és a vallásszabadság kérdése a 16–17. századi Németalföldön

Az 1568-ban kirobbant németalföldi szabadságharc Orániai Vilmos herceg vezetésével részeredményeket hozott. A részben felekezeti színezetű szabadságharc 1648-ig tartott. A németalföldi szabadságharcosok büszkén hirdették a tolerancia gondolatát. Az eléggé vérzivataros, vallásháborús időszakban a tolerancia gondolatát azonban csak elviekben sikerült megvalósítaniuk.^[40] A gyakorlatban a vallási tolerancia és szabadság a németalföldi egyházakban és társadalomban nem létezett. A vallásszabadságot csak a cinizmus szintjéig tudták megfogalmazni.^[41] A németalföldi protestáns szabadságharcosok

[37] Jean Calvin, *Declaration pour maintenir la vraye foy que tiennent tous chrestiens de la Trinite des personnes en un seul Dieu. Contre les erreurs detestables de Michel Servet Espagnol. Ou il est aussi montré qu'il est licite de punir les heretiques: et qu'abon droit ce meschant a este execute par justice en la ville de Geneve.* (Geneve, Jean Crespin, 1554).

[38] Guggisberg, 1997, 45.

[39] Van't Spijker, 2003, 89.

[40] Pettegree, 1996, 182–198.

[41] „From the very beginnings of the Revolt 'toleration' was always a slogan which could be exploited

a városok és falvak templomainak elfoglalása után a katolikusok iránt intoleranciával viseltettek. Ez az esemény képrombolással, templomrombolással és a katolikus misék betiltásával teljesedett ki.^[42] A vallási tolerancia és vallásszabadság Németalföldön csak a vesztfáliai béke (1648) elfogadása után lépett életbe.

4. A *ius reformati* és a vallásszabadság kérdése a 16–17. századi Angliában

Angliában 1534-től az anglikán valláson kívül tilos volt más vallás követése. A kiadott *Act of Supremacy* és a *Treasons Act* rendeletek VIII. Henrik királyt feljogosították arra, hogy elítéltesse és kivégeztesse Thomas More-t és John Fisher bíborost. Ez a politikai és vallási intolerancia folytatódott I. Erzsébet angol királynő uralkodása idején. Az 1559-es *Act of Uniformity* rendelet azokat a 16. századi politikai és vallási viszonyokat tükrözi, amelyek az akkori Angliát jellemezték^[43]. Az angol uralkodók politikai és jogi megnyilvánulásai egyértelmű jelzés volt az, hogy bárki szembeszegül akarattal az a vesztesek padján végzi. A 16. századi Angliában uralkodó intoleráns szellemiséget I. Erzsébet királynő uralkodói magatartása tükrözi a legjobban, aki 19 éven át fogva tartotta a katolikus unokatestvérét, Máriaát, Skócia királynőjét, majd 1587. február 8-án kivégeztette.^[44]

A 16–17. századi Angliának az intolerancia volt az ismertetőjegye.^[45] Angliának még sokáig várnia kellett a vallási tolerancia létrejöttére és annak gyakorlati alkalmazására.

with a high degree of cynicism by different religious groupings. In his Briefdiscourse addressed to Philip II. in 1566, the author, the Calvinist minister Franciscus Junius did not scruple to urge the king to extend religious freedom to his Calvinist subjects, citing among his reasons the obvious justice of the Calvinist cause, and fact that persecution was damaging to trade.” (Kossman – Mellink, 1974, 56–59.)

[42] „The Reformed moved swiftly to secure the best churches in those towns in Holland which had gone over to the Revolt. If the magistracy prevaricated, the Reformed usually pre-empted further discussion by cleansing the churches in renewed and carefully orchestrated waves of iconoclasm. This subsequent episode of church-breaking is much less well-known than the more spectacular events of the ‘Wonderjaar’, but, in the context of any discussion of the spirit of the Dutch Calvinism, equally significant. By the end of 1572 the small Reformed congregations had successfully commandeered the best churches in the principal rebel towns. The following year they achieved a further milestone, persuading the States of Holland to ban the Catholic mass altogether in areas held by the rebels.” Lásd Pettegree, *The Politics of Toleration in the Free Netherlands, 1572-1620.* (V. ö. Pettegree, 1994, 160–180.) *Reformation and Revolt in the Low Countries*, szerk. Alastair Duke (London: Hambledon Press, 1990), 199–226.

[43] Lecler, 1960, I. 140.

[44] Walsham – Hatred, 2006, 57.

[45] „Toleration was, despite this, not a distinctive feature of the Anglican Church. The Catholic population, which at the outset of the reign was still a substantial proportion, was subjected to penal laws which grew in the intensity and ferocity as the reign went on, the menace from Catholic Spain grew greater. Elizabeth may have claimed not to wish to set a window into men’s consciences, but the executions and repression suffered by English Catholics were a potent argument against the toleration of Protestants by Catholic powers in Europe. Under her 189 Catholics, the majority of them secular priests, were put to death, and some forty more died in prison. (...) Among the few on the Protestant side who opposed this policy is the surprising figure of John Foxe. (...) He was a rare apostle of liberty.” (Kamen, 1967)

5. Egyezmények és vallási ediktumok a franciaországi vallásszabadság jegyében

A tordai ediktum kihirdetése előtti években Franciaországot is a vallási intolerancia jellemezte. II. Henrik francia király az 1551-es *Chateaubriant*-i ediktumban megtiltott minden kapcsolatot a külföldi eretnekekkel és a külföldre menekült reformátusok vagyonának elkobzását rendelte el. Az 1559. április 3-án kiadott *Cateau-cambrésis*-i béke sem javított a protestánsok helyzetén. Mind az 1562 januárjában kiadott Saint Germain-en-Laye-i vallási ediktum, mind 1563-as Amboise-i ediktum rövid életűek voltak és nem garantálták az alsóbb társadalmi rétegek számára a vallás szabad gyakorlását.^[46] Az 1568-as tordai ediktum kihirdetése után, 1568. augusztus 18-án kitört a harmadik francia vallásháború. A vallási tolerancia és a katolikus vallási dogmától eltérő vallások elfogadása Franciaországban, teljesen ismeretlen volt. Ez a vallási intolerancia legjobban a Szent Bertalan-éji méészárlásban csúcsonyult ki. Az európai történelemnek egyik legvéresebb eseményén, 1572. augusztus 23-án IX. Károly engedélyével háromezer francia reformátust gyilkoltak meg.^[47]

A IV. Henrik által 1598. április 13-án kiadott nantes-i ediktum lezárta a 36 éve tartó vallásháborús korszakot. A 92 cikkely tartalmazta a reformátusok ellen indított peres eljárásokat és a vallásuk miatt bebörtönzöttek szabadon bocsátását. A reformátusoktól elkobzott javakat visszaszolgáltatta. A katolikusokat ugyanolyan jogok illetik meg, mint a reformátusokat és mindenhol gyakorolhatják vallásukat. A reformátusok a polgári életben ugyanolyan jogok illetik meg, mint a katolikusokat. A reformátusok nyilvános vallásgyakorlását korlátozták, a felsőfokú úriszékkel rendelkező birtokokon engedélyezték a tulajdonosnak, a családjának és a háza népének. Az alacsonyabb bíraskodási joggal rendelkező birtokokon csak a családnak engedélyezték a református vallás gyakorlását. A reformátusoknak politikai egyenlőséget engedélyeztek a katolikusokkal. Mindenféle méltóságot, tisztséget és közhivatalt betölthettek. Az 1648-ban elfogadott vesztfáliai békében az augsburgi vallásbékét megerősítették. A református vallás is elismert vallás lett, és az 1624 előtti status quo helyreállt. Franciaországban XIV. Lajos 1685-ben a *Nantes-i ediktumot* törvényen kívül helyezte és a francia reformátusokat jogaitól megfosztotta. Az országot mintegy 200 000 francia református (hugenotta) kézműves, kereskedő és értelmiségi hagyta el és telepedett le Németországban, Angliában és Hollandiában. A francia protestánsok számára a 18. század közepén engedélyezték vallásuk szabad gyakorlatát.^[48]

[46] Papp, 2009, 323.

[47] Kamen, 1967, 133–141.

[48] Adriányi, 1975, 189–190.

6. Az intolerancia dominanciája a 16–17. századi Spanyolországban

Spanyolországban az 1567. január 1-jén megjelent királyi rendelet kihirdetésével elkezdődött a spanyol birodalom területén élő keresztény mórok (moriscók) vallási és kulturális szegregációja. Granada területén megtiltották az arab viseleteket és a fürdők használatát. Az 1568 karácsonyán fellázadt moriscókat Kasztília déli részeibe telepítették egy asszimilációs terv alapján. A sikertelen kísérlet után 1609. április 4-én hozott államtanácsi döntés értelmében a moriscóknak az országból történő kiűzését célozták meg. A mintegy 300 000 moriscó kitelepítése 1611 márciusában valósult meg.^[49] A 16. századi spanyol inkvizíció irgalmatlanul üldözte és irtotta nemcsak a moriscókat, hanem a protestáns vallásúakat is. A más kultúrák és vallási csoportok iránti intolerancia miatt a 16–17. századi Spanyolországból teljesen eltűntek a nem katolikus vallásúak és az idegen kultúrájú népcsoportok, ismeretlen fogalom volt a vallási tolerancia és a vallásszabadság.

7. A vallás-és lelkiismereti szabadság megteremtése a 16–17. századi Lengyelországban

A vallásszabadság és tolerancia tekintetében az Erdélyi fejedelemség mellett Lengyelország ért el komolyabb áttörést. A lengyelországi vallásszabadság alapjait a Jagelló-ház egyik prominens személye, II. Ágost király fektette le. Bölcsességével és megfontoltságával éberben örködött az általa létrehozott vallásbéke fölött.^[50] A lengyelországi lutheránusok, kálvinisták és a cseh-morva testvérek 1570-ben megkötötték a *Sandomierz Konkordatumot*, amelyben kölcsönös tiszteletről és jogegyenlőségről biztosították egymást. A vallási egyezmény nagyban hozzájárult az interregnum idején fenntartott vallási béke és politikai rend létrehozásához és biztosításához. Az általános konvent által 1573. január 28-án elfogadott Varsói Konföderációs megállapodással a politikai és vallásjogi békét biztosították az országban. A megállapodásban lefektették az alapvető vallás-és lelkiismereti szabadság jogokat.^[51] A vallási egyezményben minden lengyel

[49] Rawlings, 2006, 79.

[50] Tazbir, 1973, 90.

[51] „In such circumstances the nobility assembled in Warsaw in January 1573 for the purpose of determining the conditions required for the maintenance of peace during the interregnum. At the top of the list was religious tolerance, which was the to protect the nation against a split on grounds of faith, the Warsaw Confederation adopted a policy of status quo, that is keeping the privileges which the Reformation had achieved in fact. The resolution admits the existence of wide differences between the different Christian faiths in Poland In order to avoid the strife which this might cause 'such as we clearly observe in other realms, the members of the Confederations swore on their own and their descendants behalf to keep peace, never to spill blood for difference of faith or church and never to invoke against each other penalties of confiscation, infamy, imprisonment or banishment. If higher authority were to resort to any such penalties, the signatories undertook not only to abstain from supporting it, but to oppose actively any attempt at tusing force religious grounds. The resolution of the Confederation granted to the nobility effective religious freedom. It guaranteed to Protestants equal access to all offices, dignities and emoluments.” (Tazbir, 1973, 91.)

nemesnek felekezeti megkülönböztetés nélkül állami hivatali tisztséget biztosított. Garantálta a vallások szabad gyakorlását, a gyülekezés jogát, a teológiai művek szabad kinyomtatását és terjesztését.

V. ÖSSZEGZÉS

Az Erdélyben kihirdetett vallásszabadság és vallási tolerancia egyedülálló volt a 16. századi Európában. Nem volt többé államvallás, a fejedelmi hatalom fölötté állt az egyháznak, de nem volt joga különbséget tenni közöttük. Erdélyben nem érvényesült az a területi elv, amelyet 1555-ös Augsburgi Békében hirdettek meg. A városokban és a falvakban több felekezet élt együtt. A terület földesura nem szólhatott bele jobbágycsoportok vallási hovatartozásába. Mindenki maga döntött vallásáról és annak gyakorlásáról.

Az Erdélyi fejedelemség politikai és egyházi életét 1690-ig a tordai vallásszabadság szellemisége hatotta át. Az erdélyi alkotmányosság és jogrendszer egyik alappillére az etnikailag és vallásilag sokszínű 16–17. századi Erdélyben is a vallási tolerancia, a nemzetek közötti kölcsönös tisztelet és a multikulturalitás volt.^[52] Az 1595-ös gyulafehérvári országgyűlésen elfogadott és kihirdetett *recepta religio* rendszere törvényes kereteket biztosított az erdélyi vallások együttélésének és a különböző tanítások tiszteletben tartásának: „Az mi a religio dolgát nézi, végeztük országul, hogy az recepta religio, tudmillik catholica sive romana, lutherana, calvinistica et ariana libere mindenütt megtartassanak.”^[53] A 17. század második felében az ember természetes jogairól értekeztek politikai és gondolkodók, filozófusok és jogtudósok. Egyre többen emeltek szót a vallási tolerancia és a vallásszabadság érdekében. A vallási tolerancia eszméje hatotta át munkásságukat. Közülük kiemelkedett Samuel Pufendorf jogász és John Locke politikai gondolkodó.

Samuel Pufendorf, a neves jogász bibliai idézetekkel alátámasztva fejtette ki azon gondolatát, hogy minden embernek joga van a vallása megválasztásához és annak szabad gyakorlásához. Szembe ment a középkori egyház tanításával, amely megszabta és előírta az egyén vallási hovatartozását és vallási életét. Új tanításával hirdette, hogy az egyházi vagy világi felsőbbségnek nincs joga beleszólni az ember vallási meggyőződésébe. Az általa hirdetett vallásszabadság csak elméleti kérdés maradt.

[52] „Only in Transylvania the local parliament acknowledged (in 1568 and 1571) the co-existence of four denominations enjoying equal rights, namely the Catholics, Lutherans, Calvinists and Unitarians. This made it the only country in Europe, except Poland, where the Antitrinitarians (called Unitarians in the case) were tolerated in the XVI-th century.” (Tazbir, 1973, 92.)

[53] Szilágyi, 1876, 2. köt., 877.

John Locke híres munkája, az 1689-ben kiadott *Levél a vallási toleranciáról*^[54] csupán filozófiai megközelítése volt a vallásszabadságnak. A vallásszabadság kérdésének gyakorlati megvalósítása elmaradt. Az erdélyi és lengyelországi vallásszabadsághoz és vallási toleranciához hasonló eredmények a nyugat-európai államokban csak a 18. század végén születtek meg, a francia forradalomnak az emberi jogokról szóló nyilatkozatában. Az erdélyi vallásszabadság kihirdetését és gyakorlatba ültetését a nyugati politikai és egyházi körökben nem ismerték. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közé beékelődött Erdélyi fejedelemségben Európa nyugati részeit messze megelőzve, elsőnek mondták ki a négy vallás szabadságát és egyenjogúságát, megteremtve ezzel az alapvető emberi jogokat.

IRODALOM

- Adriányi Gábor (1975): *Az egyháztörténet kézikönyve*. München.
- *Albam Juliam ad diem decimumquintum mensis Januarii anni praesentis congregatorum conventu publice relectae, intermixtis etiam constitutionibus sub eadem diaeta editis. Varadini: apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, MDCLIII [1653].*
- Borsos Sebestyén (1855): Világnac lett dolgairól írott krónika. In: Mikó Imre: *Erdélyi Történelmi Adatok*, 1. köt. Kolozsvár.
- *Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum. Ex Articulis ab Anno Millesimo Sexcentesimo Qinquagesimo Quarto, ad praesentem huncusque Millesimum Sexcentessimum Sexagesimum Nonum conclusis excerptae. Michaellem Szentyel Veres-egyházi, Claudiopoli. MDCLXIX (1669)*
- Crespin, I. Jean (1554): *Jean Calvin, Declaration pour maintenir la vraye foy que tiennent tous chrestiens de la Trinite des personnes en un seul Dieu. Contre les erreurs detestables de Michel Servet Espagnol. Ou il est aussi montré qu'ilest licite de punir les heretiques: et qu'abon droit ce meschant a este execute par justice en la ville de Geneve. Geneve.*
- Duke, Alastair (1990): *Reformation and Revolt in the Low Countries*. Duke. London: Hambledon Press.
- *Approbatae constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, ex articulis ab anno millesimo quingentesimo quadragesimo ad praesentem huncusque millesimum sexcentessimum quinquagesimum tertium conclusae, compilatae; ac primum quidem per dominos consiliarios revisae, tandemque in generali dominorum regnicolarum, ex edicto... principis... Georgii Rakoci... in civitatem. Varadini, 1653.*
- Guggisberg, H. R. (1997): *Sebastian Castello 1515–1563. Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz im konfessionellen Zeitalter*. Göttingen.
- Kamen, Henry (1967): *The rise of the toleration*. New York, McGraw-Hill.
- Király Béla (1975): *The Sublime Porte, Vienna, Transylvania and the dissemination of Protestant Reformation in Royal Hungary, Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*. (szerk. Király Béla,) New York, Columbia University Press.
- Kossmann, Ernst Heinrich – Mellink, Albert Frederik (szerk.) (1974): *Texts Concerning*

[54] Locke, 2006, 75.

the Revolt in the Netherlands. Cambridge, Cambridge University Press.

- Lecler, Joseph (1960): *Toleration and the Reformation*, 2 kötet. (ford. T. L. Westow) London. Longmans.
- Locke, John (2006): *An Essay Concerning Toleration and Other Writings on Law and Politics 1667-1683*. (szerk. John R. Milton, Philip Milton.) Oxford, Clarendon Press.
- Papp Imre (2009): A francia vallásháborúk és a nantes-i ediktum. In: *A kora újkor története*. (Poór János szerk.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Pásztori Kupán István (2009): Teokratikus tolerancia? A tordai vallásbéke teológiai üzenete. In: *Keresztény magvető*, 115. évf. 2. sz., Kolozsvár, 252–286.
- Péter Katalin (2006): Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 7/2, 73–83.
- Pettegree, L. Andrew (1994): Coming to Terms with Victory In: Andrew Pettegree, Alastair Duke és Gillian Lewis. (eds.): *Calvinist Church-building in Holland, Calvinism in Europe, 1540-1620*. Cambridge University Press.
- Pettegree, L. Andrew (1996): The politics of Toleration in the Free Netherlands, 1572–1620. In: Ole Peter Grell – Bob Scribner (eds): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge, 147–168.
- Pokoly József (1904): *Az erdélyi református egyház története*. I. köt. Budapest.
- Rawlings, Helen (2006): *The Spanish Inquisition*. Oxford.
- Szilágyi Sándor (1876): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 1875–1899. 2. köt. Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Tazbir, Janusz (1973): *A State Without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventh Centuries.*, (ford. A.T. Jordan) Warszawa:, Panstwowy Instytut Wydawn.
- Van't Spijker, Willem (2003): *Kálvin élete és teológiája*. Budapest, Kálvin.
- Walsham, Alexandra (2006): *Charitable Hatred: Tolerance and intolerance in England, 1500-1700*. Manchester University Press.
- Warga Lajos (1906): *A keresztyén egyház történelme*, II. Sárospatak.
- Zsilinszky Mihály (1881): *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*. I. köt. A reformatiótól a bécsi békéig. (1523–1608). Budapest.

Weboldalak:

<http://lexikon.katolikus.hu/R/római%20kúria.html>

<http://lexikon.katolikus.hu/I/inkvizíció.html>

https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_878/

www.real-r.mtak.hu/473/

http://www.rubicon.hu/magyar/oldal/1437_szeptember_16_a_kapolnai_unio_letrehozasa/

<http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60400022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D16>

<http://lexikon.katolikus.hu/E/Explanatio%20Leopoldina.html.ö>

Zórád Ernőről, a rajz és az élet szerelmeséről

Téma és alkotó bizonyos esetekben egészen kivételes és erőteljes szimbiózisban áll előttünk. Ilyen módon elszakíthatatlan Buda lebontott városrésze, a Tabán és Zórád Ernő (1911–2004) művészete, és ugyanilyen módon szerves az összetartozása Krúdy Gyula írásművészetének és Zórád Ernő rajzolóí zsenijének. Pedig, ha kiejtjük Zórád Ernő nevét, az idősebb generációnak sem nem biztos, hogy a fent említett két téma jut eszébe Zórádról, hanem a rengeteg, fiatal korban olvasott, majd újra sokszor megjelentetett képregények sora, melyeknek szintén utolérhetetlen művelője volt. Zórád Ernőt még talán mindig képregény rajzolóként tartja nyilván egyfajta leegyszerűsítéssel a művészettörténet írás s a köztudat, pedig ő ennél jóval több volt, s ebből „több-ből” e kis írás kettőt emel ki: Krúdy Gyulát és a Tabánt.

Voltak-e már úgy, hogy egy nemes irodalmi alapanyagokból készült könyvet kézbe véve, először a szép, színvonalas illusztrációkon akadt meg a szemük? Legtöbbször talán azonnal rávágánk: hát persze hogy volt ilyen, főleg gyermek- és ifjúkoromban. Nos, kedves Olvasó, ilyen nemcsak gyermek vagy ifjú korban fordulhat elő, hiszen bőven hozhatunk olyan példákat, amikor egymást erősíti az irodalmi és az illusztrációs anyag, s elsőként a képi világ ragadja magával az embert. E sorok írója például Ovidius *Átváltozások* című, grandiózus műve olvasásához lendületet Pablo Picasso rajzaitól kapott, de ugyanezre ösztönözték Borsos Miklós rajzai Babits Mihály *Erato* fordításainál. Ezek természetesen csak villanások, s a példák tömegét hozhatnánk pozitív és sajnos negatív irányból is. A jó illusztráció, vagy éppen a mű inspirációja alapján készült szuverén rajz, mű (még ha nem is kötődik szorosan az adott irodalmi alapanyag cselekményéhez) összetettebbé, a szó szoros értelmében látványosabbá teheti, erősítheti élményeinket, melyek az olvasás során érnek bennünket. A jó illusztráció nemhogy megköti fantáziánkat, hanem éppen meglóditja azt, s elindulhat vizuális kalandozásunk is a fantázia, a láttatás végtelen óceánján...

Az előző mondatok ezen kiadvány kapcsán is eszünkbe juthatnak. Meggyőződésünk, hogy olyan kiadványt tart kezében az olvasó, ahol kivételes a találkozás az irodalmi mű szerzője és rajzolója, illusztrátora, a látvány és annak lefestője, megfestője között! Zórád Ernő ugyanis olyan eszményekkel átitatva élte le sok évtizedes életét – 94. életévében hunyt el 2004-ben –, amely nagyon is közel állt Krúdy Gyula világához, s közel állt a Tabánhoz, melyhez földrajzi értelemben is sok gyermekkori élmény is kötötte. Már kora ifjúságától fogva érdeklődő, elmélyült olvasója volt.

Krúdynak, s egész életében őrizte azt a személyes élményét, hogy 1932-ben ott ült a tabáni Mélypincében Krúdy közelében... Krúdy akkor több mint ötven éves volt (s halála előtt vagyunk egy évvel!), Zórád viszont éppen elmúlt húsz éves, ám ő ezt a különbséget sem akkor, sem később nem érezte nagynak, mert – s ezt nagyon is érezzük rajzaiból, illusztrációiból – valami spirituális kapcsolat véglegesen összekötötte a két alkotót. Zórád Ernő magát múlt századnak tartotta, ezt ma már úgy kell fogalmaznunk, hogy XIX. századnak, származása, életútja, ideái, művészi hitvallása szorosan kötődött egy sajátos romantikus, biedermeier eszmerendszerhez, ez azonban messze nem jelenti azt, hogy maradi lett volna. Közel állt hozzá egy századfordulós, szecessziós modor, a Monarchia szelleme, illúzióival, felszabadultságával, kialakuló polgáriságával, amely ugyan már figyelte az európaiat, az újat, de szívesen menekült képzelgéseinek álomvilágába.

Zórád Ernő igen mozgalmas ifjúkorában (amelyről az *„Egy vándor festő ifjúságai 1911–1951”* címmel megjelent önéletírásában ad képet, pontosan tájékoztatja olvasóját kalandos élete tényeiről, szinte egy pikareszk regény keretei között) is szenvedélyes olvasó volt, a magyar irodalomból kedvencei közé Jókait, Krúdyt és Márait sorolta. Ez a három író határozta meg irodalmi érdeklődését és eszményét. S ugyan Zórád Ernő szívósan, kitartóan megtalálta a hozzá közelálló feladatokat, a sors iróniája és keserves fintora, hogy ő, aki szemléletben, eszményekben olyan közel állt Krúdyhoz, ötven éven át egyetlen alkalommal sem illusztrálhatott megjelenő Krúdy-kötetet, az íróval kinyomtatva – mint rajzoló – csak élete utolsó éveiben „találkozott”.

Pedig a Krúdy-családhoz közel állt rajzi felfogása, stílusa, amelyet korán értékelt pl. az író fia, ifj. Krúdy Gyula. Vagy idézzük fel Krúdy Zsuzsa 1954 végén írt sorait, amelyeket az akkor általa látott téli tárlat kapcsán írt Zórádhoz. „Most jöttem haza a téli tárlatról... Igen-igen művészeknek és Krúdysoknak találok őket” – írja Zórád műveiről. Majd tömör véleménye: „Ritkaszép rajzok.” Ekkor még Krúdy Zsuzsa és Zórád Ernő nem ismerte egymást személyesen, később azonban erre is sor került, s a kapcsolat szorosabbá vált, annyira, hogy Krúdy Zsuzsa katalógus-előszó is írt Zórád kiállításához. Ebből idézünk egy mondatot: „Szíve, képzelőereje és tehetsége segíti visszatükrözni a vérbő, gazdag, színes Krúdyvilágot anélkül, hogy rajzait egy-egy konkrét mű illusztrálásának igényével készítette volna.”

Az is figyelemreméltó, hogy Zórád az 1954-es téli tárlaton a Múcsarnokban, a kor szocreál hangulatát bőven tükröző „művek” kíséretében Krúdy-témával jelent meg. Mondhatjuk azt is: ez némi bátorságra vallott. Ám őt igazolta, hogy „Szindbád útítársai” című művét, egy 1954. december 30-án kelt jegyzőkönyv tanúsága szerint a Magyar Tudományos Akadémia vásárolta meg (jeles „korjellemző” elnöke, Rusznyák István ellenjegyzésével), éspedig 3000 forint összegért... Aztán teltek-múltak az évek, több kísérlet történt arra, hogy Zórád Ernő is méltó megbízást kaphasson, de a „képregény-gyárost” visszautasították. A sok-sok könyv pedig Csillag Vera, Kass János, Kondor Lajos, Csavlek András, Szántó Piroska, Csernus Tibor, Jurida Károly, Pap Klára, Engel Tevan István, Würtz Ádám

borítórajzaival, illusztrációival jelent meg. Zórád pedig őrizte a munkáit (vagy inkább: eladta), és „jobb” időkre várt, pontosabban: kívárta.

Zórád Ernő írja egy helyütt már említett könyvében: „...a rajz minden művészetek között elsőknek árulja el művelőjének karakterét. A fűgén szállongó, friss bukfcencet vető, léhán odapazarolt vagy éppen omlatag szenvedéssel kanyarított vonalak éppúgy bizonyítják a tehetséget, mint ahogy elárulják a modorosságot, vagy a szolgálai utánzást. A vonal olyan, mintegy elszólás.” Nos, ezek az irodalmilag is szép sorok pontosan jelzik azt a lényegét, amelyet az ő rajzain is érezhetünk: a művelő olyan érzelmekre hangolt lény, akit nagyon belülről érintett meg az irodalmi mű, aki nem szégyelli emócióit. Krúdy 1911-ben kezdte publikálni Szindbád történeteit, amelyekből hatalmas sorozat, száznál több írás született. Lassú, ironikus történetvezetés, sajátos nosztalgikus hangnem, áradó mesélőkédv jellemző rájuk. Mindezt Zórád képi világa pontosan mutatja fel.

Zórád Ernő tárgyyszerű hűséggel, mégis eredeti módon ábrázolja a századelő embereit, öltözeteit, házait. A hétköznapokat festi elénk, de közben elszakad a hétköznapoktól. Munkái mindig költőiséggel, emelkedettséggel telített levegőt árasztanak, élénk fantáziavilág lenyomatai. E művekre jellemző egyfajta mozaikszerűség, amikor – igen jó kompozíciós rendben – egymás mellett jelenik meg egy-egy írás, élmény több jelenete, villanása. Nyugodtan mondhatjuk, hogy mindez egy olyan sajátos szürrealista látvány-teremtés, amely azonban Krúdyra is jellemző volt. Csak egy mondat egyik novellájából: „A szerelem a férfi életében ritkán változik fáradt madárrá, amely bágyadt szárnyacsapkodásokkal hagyja el a régi várost. Hiszen ha ez a madár idejében elrepül, táncolhatnak a nők a torony tetején, egyetlen pisztolyt sem sütnék el kedvükért.” Az ilyen típusú mondatok adnak aztán „szárnyat” Zórád finom ecsetének, ceruzáinak is, jellemzően Krúdy, de mások írásai nyomán is.

Külön és mély kapcsolatokra utal az is, hogy Zórád Ernő fiatalsága egy fontos, nyiladozó korszakát épp abban a Tabánban töltötte, amely annyi Krúdy-írásnak is fontos helyszíne volt. A Tabán folytonosan visszatér a felvidéki, nyírségi kisvárosok, Óbuda mellett Krúdy íásaiban, s így hát nem véletlen, hogy amikor Zórád Ernőnek lehetősége volt arra, hogy összeállítson egy könyvet a Tabánról, szintén saját rajzaival, képeivel illusztrálva, úgy abban – többek között Kosztolányi, Márai, Karinthy, Bálint György írásai mellett – a legtöbb művet Krúdy Gyulától válogatta. S Zórád érzelmeit pontosan jelzi, hogy amikor 1933-ban hírért veszi annak, hogy bontják a Tabánt, így ír: „Mintha fejbeágott volna: a Tabán. (...) Akkor halt meg rajongott íróm, Krúdy Gyula. Leírhatom egyáltalán mi a Tabán, amikor olyan költője volt, mint ő?” A *Tabán, a háromszáz éves kártyavár* című könyv (amúgy Karinthy adta ezt a címet a bontás kezdetekor, 1933-ban, *Az Estbe* írt cikkének) azt a hangulatot árasztja, amelynek méltó folytatása a – végül is megjelentetett – *Krúdy világa*. Zórád Ernő kiváló felkészültségű rajzoló. Könnyed, oldott, ugyanakkor szépiái-ban is biztos vonalvezetésű, vállalva tehát a szerető érzelmeket. Mindehhez igazodik magas technikai felkészültsége. Kiválóan bánik az akvarellel, annak fedőfestékes változatával, a gouache-al. Leheletfinom árnyalatok éppúgy jelen vannak,

mint erőteljes színek. Egészen kivételes módon műveit úgy festi, mintha rajzolná őket... A fehér tempera is sokszor valami sajátos opálosságot ad a képeknek, amelyek így erősebben repítenek az álmok, a múlt világába, s kapcsolnak minket a Tabánhoz, s Krúdyhoz.

Zórád Ernő tudatosan vállal egy olyan világot, amelyhez odatarozónak érzi magát. Mint már idéztük: „Múlt századi vagyok” – mondta (tehát XIX. századi!), mégis hozzánk szól, s megérint minket a XXI. században is, mikor a Tabán omladozó épületeit, utcáit, kútjait, piacocskáit, vurstliját és betyárjait, lóversenyzőit és lovas-amazonját, vándorszínészeit és táncrendjét látjuk, nem is beszélve a nők harisnyáiról és fűzőiről, s a hölgyek cspőiről és kebleiről.

Zórád Ernő „képi gyászjelentései” – ahogy ő nevezte – ötven év múltán, azaz a Tabán bontása után ötven évvel, 1983-ban ismét kivételes sikert arattak. Munkáinak keresettsége egy olyan űrt töltött ki, amelyre nagy igény volt a magyar kultúra világában.

Zórád Ernő univerzális alkat volt. Képregény rajzoló teljesítményéről már szó esett, de ne felejtjük el diafilmjeinek sajátos világát vagy magyar irodalmi pantheonját, mely munkák jeles magyar írók életműveinek esszenciáit foglalják magukban, egy-egy műben, s amely sorozat a Petőfi Irodalmi Múzeum kincse, de ő rajzolta a jeles Toldi díszkiadás illusztrációit is.

Ha fest is, ha illusztrál is, ha karikatúra születik is keze alatt (ez utóbbinak is mestere volt!), ha színesben dolgozik, vagy fekete-fehérben, szépiában, Zórád Ernő mindig rajzművész. Rajzi, művészi felfogása pedig kivételesen illeszkedik a Tabán szétomló romantikájához, Krúdy és ezáltal Szindbád álom- és ködlovagjainak, hölgyeinek nosztalgikus erotikájához, a magyar irodalom klasszikusainak atmoszférájához. Jó, hogy felelevenítjük emlékét annak a művésznek, aki a rajz és az élet szerelmese volt.

Budapest, 2019. március

Az utolsó huszár

Krúdy Gyula

Nemlétező és érvénytelen szerződések a római jogban a Gai. 3, 176 tükrében

I. ALAPVETÉS

Korábban már több alkalommal is foglalkoztunk a nemlétező szerződések római jogi és modern jogi problémakörével.^[1] E kérdéskör részletesebb tárgyalásáról most lemondva, ebben a tanulmányban a nemlétező és az érvénytelen szerződés római jogtudósok által is lényegében ismert szembeállításának leghíresebb és legvilágosabb esetével szeretnénk foglalkozni, melyet Gaius ismertetett tankönyvében.

Mielőtt a Gaius-szöveg elemzésére rátérnénk, mintegy bevezető gondolat gyanánt szeretnénk rámutatni arra a római jogi szakirodalomban jól ismert tényre, hogy a nemlétező és az érvénytelen szerződésnek a római jogra nézve igazán egyértelmű, kitűnő példával alátámasztott, részletesen kifejtett és meggyőző érveléssel alátámasztott elhatárolása Ludwig Mitteis nevéhez fűződik. A Gai. 3, 176 alatt olvasható szöveggel ilyen mélységében és megközelítésben tudomásunk szerint első ízben a nagy német romanista foglalkozott, és a forrásszöveggel kapcsolatban kifejtett álláspontja a mai napig megkerülhetetlen, sőt, kiindulópontként szolgál a textus elemzése során. Mitteis e forrásszöveg alapján különböztette meg egymástól a római jogra nézve azokat az ügyleteket, amelyek jogilag egyáltalán nem léteznek („rechtlich überhaupt nicht vorhanden sind”), és azokat, amelyek civiljogilag létrejöttek ugyan, de különböző okok miatt érvénytelenek, tehát nem válhatnak ki joghatást. Mitteis e vonatkozásban a *matrimonium non existens* és a *matrimonium*

[1] Lásd pl. Siklósi, 2005a; Siklósi, 2005b, 29 p.; Siklósi 2008, 79–116.; Siklósi, 2013, 79–97; Siklósi, 2014, 77–136.

nullum kánonjogi^[2] párhuzamára is utalt,^[3] és azt hangsúlyozta, hogy a nemlétező ügylet semmiféle, még negatív joghatást sem válthat ki; ezzel szemben a létező, de érvénytelen jogügylet legalábbis negatív joghatást kiválthat.

II. A GAI. 3, 176 FORRÁSHELY RÖVID ELEMZÉSE MITTEIS TEÓRIÁJA NYOMÁN

Térjünk rá mármost magára a vizsgálni kívánt, a *novatio* jogintézményével^[4] kapcsolatos Gaius-szövegre:

Nam interventu novae personae nova nascitur obligatio et prima tollitur translata in posteriorem, adeo ut interdum, licet posterior stipulatio inutilis sit, tamen prima novationis iure tollatur; veluti si quod mihi debes, a Titio post mortem eius vel a muliere pupillove sine tutoris auctoritate stipulatus fuero. Quo casu rem amitto: nam et prior debitor liberatur et posterior obligatio nulla est. Non idem iuris est, si a servo stipulatus fuero; nam tunc proinde adhuc obligatus tenetur, ac si postea a nullo stipulatus fuisset. (Gai. 3, 176)^[5]

A szöveget Brósz Róbert a következőképpen fordította: „Ugyanis egy új személy közbenjöttével új kötelelem keletkezik, és az első megszűnik, átvive az utóbbiba, olyannyira, hogy néha, ámbár az utóbbi *stipulatio* érvénytelen, (mégis) az első kötelelem az újítás jogán megszűnik; pl, ha azt, amivel nekem tartozol, Titiustól halála utánra, vagy egy nőtől vagy pupillustól gyámjuk auctoritasa nélkül stipulálok. Ebben az esetben elvesztem az ügyemet; ugyanis az első adós szaba-

[2] Csak röviden utalunk arra, hogy a római jogra nézve (annak a jól ismert tételnek a nyomán, miszerint a római jogtudósok csupán a felek konszenzusát kívánták meg a házasság létrejöttéhez, vö. pl. Ulp. D. 35, 1, 15) is fölmerül a nemlétező házasság gondolata a szakirodalomban, lásd ehhez a problémához Gaudemet, 2000², 46.; részletesebben pedig Robleda, 1973, 1131skk. (idézi Gaudemet: i. m. 46¹⁷).

[3] Mitteis, 1908, 249.: „Es liegt hierin eine Parallele zu der kanonischen Unterscheidung zwischen Matrimonium *non existens* und Matrimonium *nullum*.” Vö. Földi, 2018²², 392. – A nemlétezés fogalmát a házassági jogból eredezteti pl. még Robleda, 1964², 51., valamint Adida-Canac, 2004 (lásd: https://www.courdecassation.fr/publications_26/rapport_annuel_36/rapport_2004_173/deuxieme_partie_tudes_documents_176/tudes_diverses_179/actes_juridiques_6399.html)»C'est en droit du mariage que la notion d'inexistence est née.«

[4] A római jogi *novatio* gazdag irodalmából lásd (messzemenően a teljesség igénye nélkül) pl. Gide, 1879; Fadda, 1959; Feenstra, 1961, 397skk.; Voci, 1965, 147skk.; Lambriani, 2006, 3–103; Sturm, 2007, 5447skk.; csak részben a római jogra nézve Doria, 2012 (ez a könyv témánk szempontjából már csak azért is fontos, mert a *novatio* kérdéskörének vizsgálata során nagyon világosan különbséget tesz terminológiai szempontból az *inesistenza*, az *invalidità* és az *inefficacia* kategóriái között).

[5] Ugyanezeket a tényállásokat ismerteti az eredeti Gaius-szövegrészt majdnem szó szerint átvéve a iustinianusi tankönyv (Inst. 3, 29, 3) is: „*Nam interventu novae personae nova nascitur obligatio et prima tollitur translata in posteriorem, adeo ut interdum, licet posterior stipulatio inutilis sit, tamen prima novationis iure tollatur: veluti si id quod Titio tu debebas a pupillo sine tutoris auctoritate stipulatus fuerit, quo casu res amittitur: nam et prior debitor liberatur et posterior obligatio nulla est. Non idem iuris est, si a servo quis stipulatus fuerit: nam tunc prior proinde obligatus manet ac si postea nullus stipulatus fuisset.*” – Magához a gaiusi forrásszöveghez lásd még a téma gazdag szakirodalmából pl. Di Paola, 1965a, 395skk.; Bonifacio, i. m. 19skk.; Talamanca, 2005, 1skk., különösen 32; Girolami, 2008, 46sk.

dul, a későbbi kötelem pedig semmis. Nem ugyanez a jog érvényesül, ha utóbb egy rabszolgától stipulálok. Ekkor ugyanis az első ugyanúgy kötelezve marad, mintha utóbb senkitől sem stipuláltam volna.”^[6]

Maga a tényállás-elemzés nem vet fel különösebb problémákat. Gaius kétféle tényállást állít szembe egymással. A forrásszöveg tanúsága szerint Gaius eltérően ítélte meg a rabszolga által *novatio* céljából kötött *stipulatiót*, valamint a *mulier* vagy *pupillus* által gyámi *auctoritas* nélkül, ill. a *post mortem* kötött *stipulatiót*. Az előbbi esetben ugyanis – Mitteis szavaival – a szerződés nemcsak a jogot keletkeztető, hanem a jogot megszüntető hatást is nélkülözi,^[7] ugyanis a korábbi adós éppúgy kötelezve marad, „mintha utóbb senkitől sem stipuláltam volna”, ami azt jelenti, hogy a korábbi *stipulatio* nem szűnik meg: az új *stipulatio* tehát még negatív joghatást sem vált ki; a *servus* által kötött *stipulatio* oly mértékben alkalmatlan joghatás kiváltására, hogy még a fennálló kötelem kioltására sem kerül sor. A Gaius által említett másik tényállási variációban pedig (amikor a *mulier* vagy a *pupillus* gyámi hozzájárulás nélkül köt *stipulatiót*, ill. amikor a hitelező Titiusszal az ő halála utáni időpontra köt *novatio* céljából *stipulatiót*) az ígéret nem keletkeztet ugyan kötelezettséget (mert az ilyen *stipulatio*s kötelezettségvállalások érvénytelenek), de a régi követelést megszünteti (a forrásszöveg szerint „*prima novationis iure tollatur*”, vagyis a *novatio* folytán az első *stipulatio* megszűnik), tehát a *stipulatio* az érvénytelenség dacára joghatást vált ki; a szerződéssel elérni kívánt joghatás nem állhat be ugyan, de a korábbi kötelem megszüntetésére még egy – *novatio* céljából kötött – érvénytelen *stipulatio* is alkalmas. Ezt a különbségtételt Mitteis azzal magyarázza, hogy a rabszolga által tett ígéret civiljogilag érvényesen létre sem jött,^[8] az ilyen *stipulatiót* tehát nemlétezőnek tekinti.

Az egyik variációban Gaius a *stipulatiót* joghatás kiváltására alkalmatlannak minősíti: a későbbi *stipulatio* „*inutilis*”, a későbbi *obligatio* pedig „*nulla est*”, míg a rabszolgával kötött „szerződés” állapotáról nem szól (az utolsó tagmondatban szereplő a *nullo* kifejezés nem az ügylet érvénytelenségére utal), csak megállapítja, hogy a korábbi adós nem szabadul, tehát a korábbi kötelem nem szűnik meg. A rabszolgával kötött „*stipulatiót*” a jogtudós nem minősíti még érvénytelennek sem. A szóhasználat is arra enged következtetni, hogy az ilyen szerződés – mint joghatás kiváltására teljesen alkalmatlan aktus – nemlétezőnek tekinthető. A forrásszövegben szereplő *stipulatio inutilis* tekintetében tehát olyan szerződésről van szó, amely csupán pozitív joghatásokat nem válthat ki, míg a *stipulatio a servo* esetében a szerződés nem válthat ki még negatív joghatást sem.^[9] A magunk részéről ugyanakkor, Talamanca^[10] nézetével e tekintetben egyetértve,

[6] Brósz Róbert ford. (Budapest, 1990).

[7] „Im ersteren Fall entbehrt die Sponsion nicht bloß des rechtsbegründenden, sondern auch des rechtsaufhebenden Effekts.” Mitteis, *i. m.*, 249.

[8] Mitteis, *i. m.*, 250: „das Sponsionsversprechen des Unfreiens als zivilrechtlich nicht vorhanden galt”.

[9] Vö. Talamanca, *i. m.*, 32.

[10] Talamanca, *i. m.*, 32sk. meggyőzően mutat rá arra, hogy Gaius nem volt képes a *stipulatio nulla* és a *stipulatio inutilis* közötti különbségtételre. Az „*inutilis*” szó használata tehát e helyütt nem releváns.

nem tulajdonítunk relevanciát az „*inutilis*” kifejezés forrásbeli használatának, és a *stipulatio* nemlétezésének bizonyítékát nem abban látjuk, hogy Gaius nem a „*nulla*”, hanem az „*inutilis*” megjelöléssel illeti,^[11] ez a körülmény ugyanis önmagában nem utal arra, hogy az ilyen *stipulatio* alkalmas lehet bizonyos joghatások kiváltására, hiszen az „*inutilis*” kifejezés használata a forrásokban meglehetősen sokrétű. A *stipulatio a servo* nemlétezésének bizonyítéka sokkal inkább abban rejlik, hogy az ilyen *stipulatio*t a jogtudós még érvénytelennek sem minősíti, ami már önmagában is plasztikusan érzékelteti, hogy az ilyen *stipulatio* nem válthat ki semmiféle joghatást.

A forrásszöveg értelmezésének talaján Mitteis azt a konklúziót vonja le, miszerint a nemlétező és az érvénytelen ügylet megkülönböztetésének alapjául az szolgál, hogy míg a nemlétező ügylet egyáltalán nem válthat ki semmilyen, még negatív joghatást (*negative Wirkung*, *Nebenwirkung*) sem, addig a létező, de érvénytelen ügyletnek lehet (negatív) joghatása.^[12] Vagyis a nemlétező szerződés alapján valóban semmiféle kontraktuális igény érvényesítésének nincs helye, míg a szerződés érvénytelensége esetén adott esetben helye lehet kontraktuális igény érvényesítésének.

III. MITTEIS NÉZETÉNEK HATÁSA – A NEMLÉTEZŐ SZERZŐDÉS KATEGÓRIÁJÁNAK „POZÍCIÓJA” A RÓMAI JOGI ÉS A POLGÁRI JOGI SZAKIRODALOMBAN

A Gai. 3, 176 forráshely elemzésétől itt most kissé elszakadva – arra csupán a következő pontban visszatérve – érdemesnek tűnik röviden megvizsgálni a nemlétező szerződés kategóriájának „pozícióját” a modern római jogi és polgári jogi szakirodalomban, már csak azért is, mert az ilyen irányú elemzések kiindulópontjául igen sok esetben Mitteis fentebb ismertetett nézete szolgál.

A tankönyvek, ill. kézikönyvek idevonatkozó fejtegetései általában csak tömören, a probléma mélyebb kifejtése nélkül, néhány mondatban „intézik el” a nemlétező szerződés problémáját, ha egyáltalán foglalkoznak vele, ill. ha elismerik a nemlétező és az érvénytelen jogügylet distinkciójának létjogosultságát. Ami a hazai római jogi tankönyvirodalmat illeti, a *negotium non existens* problémájának kivételesen alapos és világos kifejtését találjuk meg a Földi-Hamza-

[11] Földi – Hamza, *i. m.*, 393. úgy véli, hogy bizonyos fokú terminológiai következetesség jelei fedezhetők fel abban, hogy a negatív joghatás kiváltására sem alkalmas *stipulatio*t Gaius nem *nullának*, hanem *inutilis*nek minősíti. Más szempontból, de szintén jelentőséget tulajdonít az „*inutilis*” kifejezés használatának Di Paola (1966, *passim*, ill. uó., 1965a [id.], 408., valamint 414.), aki ugyanakkor a Mitteis-féle interpretációval szemben a *post mortem*, valamint a *mulier*, ill. a *pupillus* által kötött *stipulatio*t érvényesnek, de hatálytalannak tekinti.

[12] A szerző a következőképpen fogalmaz: „Der nicht existierende Akt vermag gar keine, auch keine negativen Wirkungen zu erzeugen, der existierende kann negative Wirkungen zurücklassen” (Mitteis, *i. m.*, 249.) Mitteis nézetéhez lásd még Talamanca, *i. m.*, 19.

féle római jogi tankönyvben,^[13] amely Mitteis fentiekben vázolt nézetét azzal egyetértőleg ismerteti. A jelenleg használatos további magyar nyelvű római jogi tankönyvek ugyanakkor nem szólnak a nemlétező szerződés fogalmáról.

Bessenyő András mélyenszántó fejtegetése során azt hangsúlyozza, hogy az institucionalistajogiszemléletmódban létezik csupán a nemlétező jogügylet kategóriája.^[14] Ez a szemléletmód ugyanis, miként Bessenyő kifejti, nem azonosítja a jogügylet jogi létét annak joghatásával, normatív következményével. Amennyiben az egészen általános kellékek sincsenek meg, a kérdéses cselekmény nem tekinthető jogügyletnek sem, nem létező jogügylet (*negotium non existens*).^[15]

A *contractus non existens* a magyar polgári jogászok által általában elfogadott elméleti kategória, amire bizonyítékul szolgál, hogy pl. Szász István monográfiája,^[16] valamint az Eörsi Gyula által írt kötelmi jogi jegyzet^[17] is külön foglalkozik vele, és elhatárolja a nemlétező szerződést az érvénytelen szerződéstől.^[18]

Bár a finom terminológiai distinkciók iránt ebben a tekintetben kevésbé fogékony újabb német szakirodalom nemigen foglalkozik a nemlétező szerződés dogmatikai kategóriájával, utalunk arra, hogy Werner Flume a jogügyletről írott impozáns kézikönyvében röviden elemzi a jogügylet nemlétezésének („Nicht-Entstehen”) problémáját, „Nicht-Rechtsgeschäft”-nek minősítve pl. az olyan adásvételi szerződést, amely a vételárban való megállapodást nem tartalmazza, elhatárolva azt az érvénytelen jogügylettől. Flume csak csekély gyakorlati jelentőséget tulajdonít a „nem-jogügylet” és az érvénytelen ügylet közötti különbségtételnek.^[19] Rámutat ugyanakkor arra, hogy az általa „nem-jogügyletnek” nevezett nemlétező ügylethez nem kapcsolódnak jogügyleti joghatások, így az ilyen ügylet nem képes a BGB 140. §-a szerinti átfordulásra, ill. megerősíteni sem lehet azt.^[20] Ezzel kapcsolatban idézhetjük azt a nevezetes regulát, mely szerint „*quod non est, confirmari non potest*”,^[21] vagyis „ami nincs, az nem erősödhet meg”. A regula alapján tehát a jogügylet BGB 141. §-a szerinti megerősítésének (*Bestätigung des nichtigen Rechtsgeschäfts*) csak akkor van helye (tehát az ügylet *convalescentia*jára csak akkor kerülhet sor), ha a jogügylet egyáltalán létrejött.

Tény mindazonáltal, hogy a jogügyletek nemlétezésének problémájával a hazai vagy pl. az újabb német nyelvű szakirodalom általában csekély mérték-

[13] Földi – Hamza, *i. m.* 391skk.

[14] Bessenyő, 2001, 8skk.

[15] Bessenyő, *i. m.*, 8sk.

[16] Szász, 1948.

[17] Eörsi, 1980.

[18] Lásd még – a magyar bírói gyakorlatra koncentrálna – Kiss – Sándor, 2014, 19–21.

[19] „Die praktische Bedeutung der Unterscheidung von Nicht-Rechtsgeschäft und nichtigem Rechtsgeschäft ist gering.” (Flume, 550.) A „Nicht-Rechtsgeschäft” problémaköréhez az újabb német szakirodalomból lásd még pl. Beckmann, 1998, 14skk.; Mankowski, 2003, 26sk.

[20] Lásd Flume, *uo.*

[21] Vö. Liebs, 2007⁷, 199.

ben foglalkozik; sokkal inkább francia, spanyol, különösen pedig olasz szerzőkre lehet hivatkozni, akik újabban is behatóan tárgyalják e kérdéskört.

A francia jogirodalomra tekintve^[22] említhető – számos egyéb mű mellett – pl. Jules Loyer nemlétező ügyletek tárgyában írott disszertációja.^[23] Georges Cohendy is különbséget tett *inexistence* és *nullité* között 1914-ben megjelent tanulmányában,^[24] valamint egyes francia bírósági határozatok^[25] is hivatkoznak a szerződés nemlétezésére. Az újabb, francia jogi tárgyú jogirodalomból pl. a Terré-Simler-Lequette-féle kötetmi jogi kézikönyvre, valamint Hugues Adida-Canac kitűnő tanulmányára,^[26] továbbá Jean-Philippe Klein monográfiájára^[27] is lehet még utalni, amelyek röviden elemzik a szerződés nemlétezésének kérdéskörét. Újabban – Alexis Posez tollából – egy terjedelmes doktori disszertáció is született a szerződés nemlétezésének témakörében.^[28] (Egy kanadai szerzőt említve még: Serge Gaudet is önálló tanulmányt szentelt 1995-ben a szerződés nemlétezése, semmissége és megtámadhatósága témakörének.^[29])

Itt jegyezzük meg, hogy a francia jogirodalom a közigazgatási aktusok nemlétezésével is foglalkozik; a Waline-féle *Droit administratif* érdekes módon éppen az *invalidité* kategóriáján belül tesz különbséget annak két foka: a nemlétezés (*inexistence*) és a semmisség (*nullité*) között, a nemlétező aktust olyan aktusként meghatározva, amely „kivételesen súlyos hibában” szenved.^[30] Az aktus nem létezik, ha annak látszata (*apparence d’acte*) sem konstatálható, így ezek körében

[22] A releváns francia szakirodalom összefoglalására nézve lásd Terré – Simler – Lequette, 1996, 76. Részletekbe menő szakirodalmi áttekintést nyújt pl. Adida-Canac, *i. m.*, valamint Posez, 2010 (<https://halshs.archives-ouvertes.fr/tel-01201755/document>).

A szakirodalomban olyan nézet is megfogalmazódott, amely szerint a jogügylet nemlétezésének fogalma Franciaországban született meg, lásd legutóbb (Cesare Massimo Bianca könyvére és Hugues Adida-Canac tanulmányára támaszkodva) Triolo, 2015, 10. Jóllehet a nemlétező jogügylet fogalmának valóban vannak Mitteis megelőző (elsősorban kánonjogi) gyökerei, mivel azonban a római jogra nézve a nemlétező és az érvénytelen ügyletek közötti különbségtételt – eredeti római jogi forráspéldára támaszkodva – Mitteis fejtette ki első ízben, és mivel jelen munka nagyobb részben római jogi tárgyú fejtegetéseket tartalmaz, a magunk részéről elsősorban Mitteis nézetét tekintjük kiindulópontnak a nemlétező jogügylet fogalmának vizsgálata során.

[23] Loyer, 1908.

[24] Cohendy, 1914, 33skk.

[25] A francia bírósági gyakorlat összefoglalására nézve lásd pl. Terré – Simler – Lequet, *i. m.*, 323.; Adida-Canac, *i. m.*

[26] Adida-Canac, *i. m.*

[27] Klein, 2010, passim.

[28] Posez, *i. m.*

[29] Gaudet, 1995, 291skk. – A szerző a nemlétezésen (*inexistence*) belül „materiális nemlétezés” (*inexistence matérielle*) és „jogi nemlétezés” (*inexistence juridique*) között tesz különbséget. Amennyiben a szerződés létrejöttéhez minimálisan szükséges feltételek sem teljesülnek, a szerző szerint materiális nemlétezésről, ha pedig az ügylet nyilvánvalóan ellentétes a közérdekkel, jogi nemlétezésről lehet beszélni. A jogi nemlétezés a szerző szóhasználatában magát a semmisséget jelenti: ilyenkor az ügylet ténylegesen létezik, de mivel az nyilvánvalóan ellentétes a közérdekkel, a törvény ennek következményeként megtagadja tőle a joghatások kiváltását. Szintén materiális és jogi nemlétezés között disztinóvál Adida-Canac, *i. m.*

[30] Waline, 2008, 409.

a megsemmisítés sem vetődik fel, hiszen miképpen is lehetne megsemmisíteni azt, ami valójában nem is létezik?^[31] A bíró csupán annyit tehet, hogy megállapíthatja az aktus ilyen állapotát. A nemlétezés megállapítása nincsen határidőhöz kötve. – A nemlétező aktusokkal lehet szembeállítani a létező, de érvénytelen aktusokat. Ami a francia polgári jogban ismert „nullité absolue-nullité relative” distinkciójának a közigazgatási jogban való alkalmazhatóságát illeti, ez csak bizonyos korlátok között alkalmazható a közigazgatási aktusok területén; a *nullité* ugyanis a francia közigazgatási jogban túlnyomórészt a (mi fogalmaink szerinti) semmisséget jelentő *nullité absolue*; a mi fogalmaink szerinti megtámadhatóságot jelentő *nullité relative* csak kivételes konstrukciót jelent.^[32]

A spanyol nyelvű szakirodalomból pl. Robleda könyvére lehet utalni, amely részletesen elemzi a jogügyletek nemlétezésének kérdéskörét, világosan disztinválva az ügyletek nemlétezése és érvénytelensége között.^[33]

Az olasz római jogi (pl. Betti, Di Paola, Talamanca) és polgári jogi^[34] szakirodalom is általában részletesebben tárgyalja a problémát, ami ékes bizonyítéka annak, hogy a nemlétező szerződés kategóriája széles körben ismert az olasz jogtudósok körében.

Vitatott azonban a nemlétező és az érvénytelen szerződés elhatárolásának szükségessége, ill. a nemlétező kontraktus létjogosultsága az olasz polgári jogi szakirodalomban is. Fabrizio Di Marzio pl. a szerződés érvénytelenségének kérdésköréről írott könyvében a jogi nemlétezésről, mint elméleti vitáról ír, és megjegyzi, hogy csak egyes szerzők tulajdonítanak önálló jelentőséget a nemlétezés (*inesistenza*) fogalmának, a hagyományos nézet ugyanis nem tesz különbséget *nullità* és *inesistenza* között.^[35] E tradicionális felfogással szemben azonban éppen Di Marzio utal Vincenzo Scalisi nézetére, aki hangsúlyozza, miszerint

[31] Jogos a kérdés („...comment annuler ce qui n'existe pas réellement ?”; Waline, 2008, 409.), amely a magánjogi szerződések nemlétezése kapcsán is feltehető.

Az ezzel a kérdéskörrel kapcsolatos francia joggyakorlatra és jogirodalomra nézve lásd Waline, 2008, 409sk. A szerző ugyanakkor megjegyzi azt is (uo. 410.), hogy a fent ismertetett teóriát csak „a legnagyobb óvatossággal” lehet alkalmazni.

[32] Waline, 2008, 410.

[33] Robleda, 1964, passim, pl. 51skk., 72skk., 92skk., 114skk., 127skk., 169, 189skk.

[34] A jogügylet nemlétezésének kérdéseivel, ill. a nemlétezés és a semmisség distinkciójával kapcsolatos régebbi olasz szakirodalom (lásd pl. Carnelutti, 1955, 208skk.) összefoglalására nézve lásd pl. Di Paola, 1965a, 401. A szerződés nemlétezésének (*inesistenza*) kérdéskörével behatóan foglalkozik a szerződés érvénytelenségéről írott terjedelmes monográfiájában Di Marzio, 2008, 30skk. is. Az újabb olasz szakirodalomban Spoto, 2012, passim, különösen 12skk. is nemlétezés (*inesistenza*), érvénytelenség (*invalidità*), valamint hatálytalanság (*inefficacia*) között disztinvál dogmatikai és terminológiai szempontból egyaránt. Spoto nemlétezéssel kapcsolatos fejtegetéseiben Mitteis (alábbiakban ismertetett) teóriájának hatása is egyértelműen tükröződik; a szerző megállapítása szerint, ami nem létezik, nem válthat ki semmilyen, még negatív joghatást sem („che non esiste non può determinare nessun effetto giuridico, neanche negativo”; Spoto, *i. m.*, 15.). A szerződés semmisségének és nemlétezésének kérdésköréhez lásd még a téma gazdag újabb olasz szakirodalmából pl. Bianca idevonatkozó fejtegetéseit (2000, 613skk.), továbbá Giaimo, 2012, 37skk.; Venosta, 2004; Triolo, *i. m.*, 9skk.

[35] Di Marzio, *i. m.*, 30skk.

a semmisség (*nullità*) nem szinonimája a „nem szerződés”-nek (*non contratto*), és hangsúlyozza a semmis szerződés jogi jelentőségét a „nem szerződés”-sel szemben. A semmis szerződés is kiválthat ugyanis joghatásokat, mégpedig nem csak közvetett, hanem „tipikus és alapvető” joghatásokat is, és nem csupán a részleges vagy a relatív semmisség esetében.^[36]

Úgy tűnik, Mitteis nézete és a nemlétező jogügylet római jogi problematikája leginkább az olasz romanisták fantáziáját ragadta meg, bár a nemlétező és az érvénytelen jogügylet következetes elhatárolása korántsem mondható általánosnak még a témát viszonylagos részletességgel taglaló olasz római jogi szakirodalomban sem. Emilio Albertario pl. a civiljog ügyletei között a „jogilag perfekt ügyletet” („*negozio giuridicamente perfetto*”) és a „jogilag nem létező ügyletet” („*negozio giuridicamente inesistente*”) különbözteti meg, utóbbi kategória alatt nem az általam nemlétező jogügyletként koncipiált ügyletet, hanem az érvénytelen jogügyletet értve.^[37] Edoardo Volterra sem disztingvál semmis és nemlétező ügyletek között, és ebben a tekintetben csupán annyit mond, hogy egyes szerzők „semmisség” (*nullità*) helyett inkább a jogügylet nemlétezéséről (*inesistenza del negozio giuridico*) beszélnek.^[38] Matteo Marrone pedig úgy véli, hogy a római jogra nézve „nem ajánlatos, és nem minden esetben hasznos” a semmis és a nemlétező jogügylet közötti, modern szempontokon alapuló megkülönböztetés. Az olasz romanista ennek megfelelően nem is disztingvál a római jogra nézve nemlétező és semmis jogügylet között, azokat csak, mint szinonimákat említi.^[39] A gaiusi forrásszöveget a *novatióról* írott könyvében behatóan elemző Franco Bonifacio sem a *stipulatio a servo* nemlétezéséről, hanem annak érvénytelenségéről (*invalidità*) beszél.^[40]

Behatóan foglalkozik ugyanakkor a jogügylet nemlétezésének problémájával Emilio Betti néhai római professzor a római jog „általános részét” tárgyaló, máig alapvető jelentőségű kézikönyvében, megkülönböztetve az ügylet jogi nemlétezését („*inesistenza giuridica del negozio*”), amikor az ügylet egyáltalában nem vált ki semmifajta joghatást („*non produce assolutamente nessun effetto giuridico*”), valamint a semmis ügyletet (*negozio nullo*), amely kivált néhány „másodlagos, negatív vagy eltévelyedett hatást” („*effetto secondario, negativo o aberrante*”).^[41] Betti nézete egyértelműen Mitteis teóriájának hatását tükrözi.

[36] Scalisi, 2006, 238. Vö. Di Marzio, *i. m.*, 31sk.

[37] Albertario, 1940, 118.

[38] Volterra, 1959–1961, 193.

[39] Marrone, 1994, 128.

[40] Bonifacio, *i. m.*, 22.

[41] Betti, 1935, 331. Vö. még Talamanca, *i. m.*, 20.

IV. A GAI. 3, 176 FORRÁSHÉLLEL KAPCSOLATOS SZAKIRODALMI VITÁKHOZ

Térjünk mármost vissza a Gai. 3, 176 kérdéskörére, mégpedig elsősorban a problematikát a mai napig legrészletesebben vizsgáló olasz romanista, Santi Di Paola interpretációja kapcsán.

Di Paola a gaiusi forrásszövegről írott tanulmányában, ill. az érvényesség és a hatályosság római jogi témakörében publikált monográfiájában a nemlétező és a semmis jogügylet közötti dogmatikai különbséget úgy írja le, hogy míg a nemlétező ügyletek semmiféle joghatást nem válthatnak ki („non possono raggiungere alcun effetto”),^[42] addig a létező, de érvénytelen ügyletek csupán a „tipikus joghatásokat” (*effetti tipici*), ill. „saját joghatásukat” (*effetto loro proprio*) nem válthatják ki, de lehetnek bizonyos joghatásaik.^[43] A saját joghatások kiváltásának hiánya esetén a jogügylet érvénytelen.^[44] Az olasz romanistának a gaiusi forrásszöveg értelmezésével, ill. általában a nemlétező ügylet és a semmis ügylet római jogbeli distinkciójának létjogosultságával kapcsolatos álláspontját – melyben több szempontból is bírálja Mitteis nézetét, és ahhoz képest egészen eltérő konklúzióra jut – e helyütt bővebben is ismertetni és értékelni kívánjuk.

Di Paola az elemzett gaiusi forrásszöveg kapcsán a következő kérdéseket teszi fel: vajon Gaius az *inutilis* melléknév használatával a jogügylet semmisségét akarta kifejezni, vagy a kifejezés használata Gaius számára is valami mászt jelent? Egyáltalán mit jelent a semmisség fogalma a római jogtudósoknál?^[45] A szerző az *inutilis* melléknév használatában – Mitteis ebben a tekintetben kifejtett nézetével szemben – a *stipulatio* szűkebb értelemben vett hatálytalanságának minősítését véli fölfedezni. Vizsgálódásai eredményeképpen az érvénytelenség és a hatálytalanság megkülönböztetése, ill. a hatálytalanság szűkebb értelmezése talaján a szerző arra a konklúzióra jut, hogy a *post mortem*, ill. a *mulier*, valamint a *pupillus* által kötött *stipulatio* érvényes, de hatálytalan („valida, ma inefficace”).^[46] Az utóbbi *stipulatio*kat Di Paola azért nem tekinti érvénytelennek, mert azok mindenestül megszüntetik a korábbi kötelmet. Másutt pedig azt írja a szerző, hogy a *post mortem* kötött *stipulatio*, valamint a *pupillus* és a *mulier stipulatio*ja „civiljogilag érvényes, de részben hatálytalan”.^[47] Az ilyen *stipulatio*ók érvényességét Di Paola szerint éppen a megszüntető hatások („effetti estintivi”) kiváltásának képessége bizonyítja.^[48] Ezzel a nézettel még részben sem tudok egyetérteni. Gondolatmenetének *circulus vitiosusa* abban áll, hogy ha a rómaiak számára az ügylet semmissége egyben annak nemlétezését is jelenti, miként azt Di Paola állítja, vajon miért tettek volna elméletileg ilyen éles és terminológiai szempontból tudatos különbséget az adott *stipulatio*ók

[42] Di Paola, 1966, 12. Nézetéhez lásd Talamanca, *i. m.*, passim.

[43] Di Paola, 1965a, 401.

[44] Di Paola, *uo.*

[45] Di Paola, 1965a, 400.

[46] Di Paola, 1965a, 408.

[47] Di Paola, 1965a, 414.

[48] Di Paola, *uo.*

érvénytelensége és hatálytalansága között? Miként az ügylet nemlétezése esetében, úgy itt is modern kategóriák anakronisztikus visszavetítéséről van szó, ezért ezeknek a modern kategóriáknak ilyen értelmű használatáról a forrásokban kategorikusan nem lehet beszélni. Vizsgálódási területünkön – éppen az anakronizmus veszélyére való tekintettel – általában véve egyébként is tartózkodni kell a kategorikus kijelentésektől, a releváns forráshelyek modern dogmatikai, ill. terminológiai megfontolásokon alapuló elemzése fokozott óvatosságra int. A *post mortem*, ill. a *pupillus*, valamint a *mulier stipulatio*ja esetében egyébként modern szempontból sem lehet azok szűkebb értelemben vett hatálytalanságáról beszélni, hiszen azok a célzott joghatás kiváltására eleve, jogi hiba miatt alkalmatlanok, vagyis nem is lehetnek érvényesek.

A szerzőnek egy másik tanulmányában kifejtett nézete szerint a római jogtudósok számára a „semmis” és a „nemlétező” ügylet egy és ugyanaz, a semmis és a nemlétező ügylet distinkciója tehát a római jogra nézve nem áll meg.^[49] Sokszor leszögezett és terminológiai megfontolások alapján alátámasztani kívánt tétele szerint a rómaiak számára a semmis ügylet egyben nemlétező is volt, és ez a tétel megfordítva is igaz.^[50] A „*nullus*” és a „*non ullus*” kifejezések ennek megfelelően Di Paola szerint ekvivalensek.^[51] Mitteis nézetével szemben kifejezetten leszögezi, hogy a rómaiak nem disztingválnak semmis (jogilag létező, ám érvénytelennek minősített) ügylet és (ügyleti tényállással nem rendelkező) nemlétező ügylet között.^[52] Annnyiban elfogadhatónak tartom a szerző álláspontját, hogy a római jogforrások alapján valóban nem konstátálható egy dogmatikai és terminológiai szempontból tudatos distinkció nemlétező és semmis jogügylet között – az egész probléma eleve nem is vetődött, vetődhetett így fel a római jogtudósok gondolkodásában. Állásponatom szerint azonban a nemlétező ügylet dogmatikai természetének lényegét egyes forrásszövegek tanúsága szerint implicite már a római jogtudósok is felismerték, és a szóhasználat olykor jelzi a két (modern) dogmatikai kategória közötti különbség – talán nem is mindig egészen tudatos – felismerésének nyomait, ezért Di Paola alaptételét – nevezetesen, hogy a semmis és a nemlétező jogügylet a római jogtudósok számára egy és ugyanaz – nem tudom elfogadni. Annnyiban azonban mégis érdemes a szerző nézetét megszívlelni, hogy a nemlétező és érvénytelen ügylet közötti, modern szempontokon nyugvó (és tegyük hozzá: ma sem általános jelleggel használt, ill. elfogadott) distinkció a római jogra nézve korántsem alkalmazható fenntartások nélkül.

Az egész problémával részletesen foglalkozott Talamanca, tüzetes vizsgálat alá véve a gaiusi forrásszöveget. Di Paola nézetét a (tőle megszokott) kendőzetlen stílusban bírálta, és megállapította, hogy Gaius nem foglalkozik azzal a

[49] Di Paola, 1965b, 639skk.

[50] Di Paola, 1965b, 643.: „Per i romani il negozio nullo era quello non esistente e viceversa”. Ezt a nézetet képviseli az újabb olasz szakirodalomban Di Marzio, *i. m.*, 30. is, aki szerint a rómaiak azonosították a semmis és a nemlétező szerződést, ill. a rómaiak számára a „*nullus*” (= *non ullus*) terminusának logikai jelentése megegyezik annak jogi jelentésével.

[51] Di Paola, 1965b., 653.

[52] Di Paola, 1965b., 659.

kérdéssel, hogy a *stipulatio* érvénytelen vagy nemlétező-e,^[53] ill. nem mondja ki, miszerint a rabszolga által *novatio* céljából kötött *stipulatio* nemlétező volna.^[54] Álláspontom szerint, noha Gaius *expressis verbis* valóban nem mondja ki a *stipulatio a servo* nemlétezését, szembeállítva azt az érvénytelen *stipulatio*val, ez természetesnek mondható; a szóhasználat ugyanakkor mégis arra enged következtetni, hogy a két ügylet dogmatikai természetében rejlő minőségi különbséget implicite már Gaius is észlelte, és ezért nem tudok teljes mértékben egyetérteni a nagy olasz romanista nézetével.

V. KONKLÚZIÓK

Bár a nemlétező jogügylet *sui generis* fogalma a modern jogi dogmatika terméke, a magam részéről mégis úgy vélem, hogy implicite már a római jogtudósok is felismerték, miszerint egyes esetekben az ügylet hiányossága olyan fokot ér el, hogy az „aktus” egyáltalán nem alkalmas semmiféle joghatás kiváltására, mivel egyáltalában nem jött létre jogügyleti tényállás. Ha – persze megszorításokkal – az érvénytelenség modern dogmatikai kategóriáját alkalmazhatjuk a római jogban, úgy a nemlétező szerződés dogmatikai kategóriájának bizonyos korlátok között történő visszavetítése is lehetséges.

Az idevonatkozó forráshelyek interpretációja azonban e vonatkozásban számos problémát vet fel, egyrészt az elméleti háttér hiánya, másrészt pedig az e tekintetben is konstatálható terminológiai sokféleség miatt. Ezért a római jogban csak részletes, valamennyi körülmény alapos vizsgálatára kiterjedő elemzés vezethet arra a minősítésre, hogy az ügylet nem létezik. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a nemlétező szerződés mibenléte, valamint a nemlétező és az érvénytelen kontraktus elhatárolása korántsem egyszerű és minden bizonnyal nem is minden tekintetben, minden kétséget kizáróan és megnyugtatóan megválaszolható kérdés a római jogban.

A Gai. 3, 176 forráshely tükrében azonban véleményem szerint egyértelműen leszögezhető, hogy a nemlétező kontraktus modern dogmatikai fogalmának gyökeireit már a római jogban megtaláljuk.

IRODALOM

- Adida-Canac, H. (2004): Actualité de l'inexistence des actes juridiques. *Rapport annuel de la Cour de cassation*, 2004. (ld.: https://www.courdecassation.fr/publications_26/rapport_annuel_36/rapport_2004_173/deuxieme_partie_tudes_documents_176/tudes_diverses_179/actes_juridiques_6399.html; 2018. 07. 03.)
- Albertario, E. (1940): *Il diritto romano*. Milano-Messina.

[53] Talamanca, *i. m.*, 32.

[54] Talamanca, *i. m.*, 33.

- Ascarelli, T. (1959): Inesistenza e nullità In: uó: *Problemi giuridici*, I, Milano.
- Beckmann, R. M. (1998): *Nichtigkeit und Personenschutz*. Tübingen.
- Bessenyő A. (2001): A jogügyletek érvényessége és hatályossága – Egy civilisztikai (ál?) probléma margójára. *Jura*, 2001/2. szám, 5–18.
- Betti, E. (1935): *Diritto romano I. Parte generale*. Padova.
- Bianca, C. M. (2000): *Diritto civile III. Il contratto*. Milano.
- Bonifacio, F. (1959²): *La novazione nel diritto romano*, Napoli.
- Carnelutti, F. (1955): Inesistenza dell'atto giuridico? *Rivista di diritto processuale*, 10, 208–211.
- Cohendy, G. (1914): Des intérêts de la distinction entre l'inexistence et la nullité d'ordre public. *Revue trimestrielle de droit civil*, 13, 33–67.
- Di Marzio, F. (2008): *La nullità del contratto*. Padova.
- Di Paola, S. (1965a): Considerazioni su Gai. 3, 176 (Novazione mediante 'stipulatio post mortem') In: *Studi in onore di Biondo Biondi*, I, Milano, 395–416.
- Di Paola, S. (1965b): Ricerche esegetiche in tema di inesistenza e nullità. In: *Studi in onore di G. Zingali*, III, Milano, 639skk.
- Di Paola, S. (1966): *Contributi ad una teoria della invalidità e della inefficacia in diritto romano*. Milano.
- Doria, G. (2012): *La novazione dell'obbligazione*, Milano.
- Eörsi Gyula (1980): *Kötelmi jog. Általános rész*. Budapest.
- F. Venosta, F. (2004): *Le nullità contrattuali nell'evoluzione del sistema I. Nullità e inesistenza del contratto*. Milano.
- Fadda, C. (1880): *Sulla dottrina della novazione*. Cagliari.
- Feenstra, R. (1961): L'effet extinctif de la novation. *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 29, 397–415.
- Flume, W. (19924): *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts, II. Das Rechtsgeschäft*. Berlin–Heidelberg–New York.
- Földi András – Hamza Gábor (201822): *A római jog története és institúciói*. Budapest.
- Gaudemet, J. (20002): *Droit privé romain*, Paris.
- Gaudet, S. (1995): Inexistence, nullité et annulabilité du contrat : essai de synthèse. *McGill Law Journal* 40., 291–363.
- Giaimo, G. (2012): *Conversione del contratto nullo*. Milano.
- Gide, P. (1879): *La novation*. Paris.
- Girolami, M. (2008): *Le nullità di protezione nel sistema delle invalidità negoziali. Per una teoria della moderna nullità relativa*. Padova.
- Kiss G.–Sándor I. (20142): *A szerződések érvénytelensége*. Budapest.
- Klein, J.-Ph. (2010): *Die Unwirksamkeit von Verträgen nach französischem Recht*. Tübingen.
- Lambrini, P. (2006): *La novazione. Lineamenti romanistici e dottrine attuali*. Padova.
- Liebs, D. (20077): *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*. München.
- Loyer, J. (1908): *Des actes inexistantes*. Thèse Rennes.
- Mankowski, P. (2003): *Beseitigungsrechte*. Tübingen.
- Marrone, M. (19942): *Istituzioni di diritto romano*, Palermo.
- Mitteis, L. (1908): *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I. Grundbegriffe und Lehre von den juristischen Personen*. Leipzig.
- Posez, A. (2010): *L'inexistence du contrat*, Thèse Paris, 2010 (ld.: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/tel-01201755/document>; utols2018. 07. 03.)
- Robleda, O. (1964): *La nulidad del acto jurídico*. 2. kiad. Roma.

- Robleda, O. (1973): *Matrimonio inexistente o nulo en derecho romano* In: *Studi G. Donatuti*, III, Milano, 1131–1155.
- Scalisi, V. (2006): Il contratto e l'invalidità, *Rivista di diritto civile* 52 (6), 237–252.
- Siklósi Iván (2008): A „nemlétező szerződés” létjogosultságának kérdésköréhez a római jogban. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 45., 79–116.
- Siklósi Iván (2005): A nemlétező szerződés jogdogmatikai kategóriája és esetei a római jogban. *Jogelméleti Szemle* 2005/4. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/siklosi24.html>
- Siklósi Iván (2013): A nemlétező szerződések problémáihoz a modern jogokban, különös tekintettel a magyar polgári jogra. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 50, 79–97.
- Siklósi Iván (2005): A nemlétező szerződések problémája a római jogban és a modern jogokban. *Acta Juridica et Politica Szeged* tom. 67. fasc. 19., 29 p.
- Siklósi Iván (2014): *A nemlétező, érvénytelen és hatálytalan jogügyletek elméleti és dogmatikai kérdései a római jogban és a modern jogokban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Spoto, G. (2012): *Le invalidità contrattuali*. Napoli.
- Sturm, F. (2007): La novation des obligations de bonne foi en droit romain classique. In: *Fides, Humanitas, Ius. Studii in onore di Luigi Labruna*, VIII, Napoli, 5447–5465.
- Szász I. (1948): *A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre*, II. Budapest.
- *Talamanca, M.* (2005): Inesistenza, nullità ed inefficacia dei negozi giuridici nell'esperienza romana. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano 'Vittorio Scialoja'* 101–102 (1998–99 [publ. 2005]), 1–39.
- Terré, F. – Simler, Ph. – Lequette, Y. (1996⁶): *Droit civil. Les obligations*. Paris
- Triolo, D. P. (2015): *L'invalidità del contratto*. Vicalvi.
- Volterra, E. (1959–1961): *Corso di istituzioni di diritto romano*. Roma.
- Waline, J. (2008²²): *Droit administratif*. Paris.

Krúdy Gyula. Az emlékek szakácskönyve című könyvének egy illusztrációja.

Az online általános szerződési feltételek normahatásának dilemmái

Általános szerződési feltételnek az olyan szerződési feltétel minősül, amelyet az alkalmazója több szerződés megkötése céljából egyoldalúan, a másik fél közreműködése nélkül előre meghatározott, és amelyet a felek egyedileg nem tárgyaltak meg. Ennek megfelelően egy ún. piacuraló helyzetben, illetve gazdasági erőfölényben levő szerződő fél szinte tetszése szerint „kiszerezhető” a normális üzleti kockázatból, diktálhatja a diszpozitív jogtól partnere hátrányára számottevően eltérő feltételeit.^[1] A blankettaszerződések a gyakorlatban olyan formában érvényesülnek leginkább, hogy az alapján a fogyasztókkal, egyedi jogosultakkal igen rövid, adatokat és néhány alapvető rendelkezést és a blankettára történő utalást tartalmazó, gyakran *úrlap vagy nyomtatványszerű szerződést* ír alá a szolgáltató (bankok, biztosítók, közüzemi szolgáltatók stb.), vagy a jogosultak e külön írásos szerződési kiegészítés nélkül igénybe veszik az adott szolgáltatást. Az internet ma már a szerződéskötések platformjaként is tekinthető, és az elektronikusan letölthető/kitölthető szerződések^[2] és általános szerződési feltételek (ÁSZF-ek) tekintetében irányadók az új Ptk. elektronikus szerződéskötésre vonatkozó technológiaselemleges szabályai.^[3] Emellett a fogyasztói szerződések körében az online térben is alkalmazandók a vállalkozások és fogyasztók között megkötött szerződések speciális fogyasztói magánjogi szabályai.^[4] Az általános szerződési feltételek alkalmazása lehetséges a vállalkozások egymás közti viszonyaiban, és a vállalkozás és fogyasztó közötti viszonyokban egyaránt.

I. ÁLTALÁNOS SZERZŐDÉSI FELTÉTELEK AZ ONLINE TÉRBEN

A korábbi polgári törvénykönyvünk szerint általános szerződési feltételnek minősült az a feltétel, amelyet az egyik fél több szerződés megkötése céljából, egyoldalúan, előre meghatározott,^[5] és amelynek meghatározásában a másik fél nem működhetett közre. A hatályos szabályozás

[1] Takáts, 1981, 763.

[2] Ún. click-wrap szerződés.

[3] Az új Ptk. XVI. fejezete az elektronikus úton történő szerződéskötés különös szabályairól.

[4] 45/2014 (II. 26.) Korm. rend.

[5] 1959. évi IV. törvény (régí Ptk.) 209. §.

szerint is általános szerződési feltételnek minősül az a szerződési feltétel, amelyet az alkalmazója több szerződés megkötése céljából egyoldalúan, a másik fél közreműködése nélkül előre meghatározott, és amelyet a felek egyedileg nem tárgyaltak meg. Ez utóbbi definíció kiemeli azt a körülményt, hogy egyedileg sem került a szerződés vagy valamely eleme megtárgyalásra a felek között, továbbá, hogy az előre kialakított szerződési feltételekben sem működött közre a szerződésbe „kényszerített” másik fél. (Megerősítendő ezt a hátrányt kimondja a jogszabály azt is, hogy mindig az általános szerződési feltételt alkalmazó felet terheli annak bizonyítása, hogy a szerződési feltételt a felek egyedileg megtárgyalták.^[6])

Az új Ptk. az általános szerződési feltételekkel történő szerződéskötést tartalmilag lényegében a régi Ptk. – az uniós joggal^[7] már 2006-ban harmonizált – szabályaival egyezően szabályozza, emellett új szabályokat is tartalmaz: ilyen pl. a fogyasztóval szembeni többletkövetelés szerződési tartalommal való átváltásával kapcsolatos szabály, amely szintén egy uniós irányelv követelményének tesz eleget, vagy az általános szerződési feltételek ütközésével (az ún. „blanketták csatájával”) kapcsolatos szabály, ami a Legfelsőbb Bíróság GK 37. számú állásfoglalása III. pontjának a kódexbe iktatása.^[8]

Az internetes kereskedelem terjedésével az online általános szerződési feltételek jól láthatóvá váltak a kiskereskedők webáruházaiból vásárló fogyasztók számára is, míg ezt megelőzően leginkább a közszolgáltatásokkal, bankokkal, telekommunikációs multikkal szerződő magánszemélyek találkozhattak e szerződéskötési megoldással. Egy általános szerződési feltétel minősítésekor kizárólag annak a körülménynek volt és van relevanciája a bírósági joggyakorlat szerint, hogy annak tartalmát a másik fél (az adott ügyben az alperes) alkufolyamat eredményeként, a fogyasztóval közösen határozta-e meg, vagy saját maga előre, több szerződés megkötése céljából, a fogyasztó kizárásával döntötte el.^[9] Ez az ítélkezési logika egyébként irányadó a nem fogyasztói szerződésekre is.^[10] Sőt: az sem irányadó e feltételes szerződések minősítésekor, hogy valójában, számszerűen hány megállapodást kötött meg a kitalálója, hanem azon célhoz kötöttség számít, hogy több szerződés megkötése érdekében került az ÁSZF kialakításra.^[11] Egy másik ügyben a Kúriának a felülvizsgálati kérelem alapján abban kellett állást foglalnia, hogy a keresettel támadott kikötések általános szerződési feltételek-e. A Kúria kiemelte, a másodfokú bíróság helyesen állapította meg, hogy az által-

[6] 2013. évi V. tv. (új Ptk.) 6:77 §.

[7] 93/13/EGK irányelv.

[8] Wellmann, 2013, 5–6.

[9] Fővárosi Ítéletábrla 4.Pf.21.272/2011/10. ügye, amelyben a PSZÁF mint felperes perelte az Általános Hitel és Finanszírozási Zrt-t. Az adott ügyszámon részítélet született.

[10] Leszkoven, 2014, 4.

[11] 2/2011. PK vélemény a fogyasztói szerződés érvényességével kapcsolatos egyes kérdésekről.

nos szerződési feltétel tartalmának fogyasztó általi megismerése, annak fogyasztó számára történő elmagyarázása nem teszi a szerződési feltételt egyedileg megtárgyalttá. Az egyedi megtárgyalás alatt ugyanis azt kell érteni, ha a fogyasztónak ténylegesen fennáll a lehetősége annak tartalmi befolyásolására.^[12] A Legfelsőbb Bíróság 2/2011. (XII. 12.) PK véleményének 2. pontjához fűzött indokolás értelmében is csak ekkor minősül egyedileg megtárgyaltnak egy szerződési feltétel. Ez akkor valósul meg, ha a fogyasztónak reális lehetősége nyílt a szerződési feltételek módosítására, azaz a feltételt előre meghatározó fél ténylegesen is lehetővé tette, hogy megfontolás tárgyává tegye annak tartalmát, s azzal kapcsolatban akaratát érvényesítse. Mindebből okszerűen következik annak vizsgálata, hogy egy szerződési feltételt a szerződéskötéskor a fogyasztó megismert vagy megismerhetett-e, hogy az a szerződés részévé vált-e, mely kérdéstől teljesen független az, hogy azt a feltételt a felek egyedileg megtárgyalták-e.

II. NORMAHATÁS AZ ONLINE ÁLTALÁNOS SZERZŐDÉSI FELTÉTELEKBEN

A piacgazdaság forgalmi igénye kényszerítette ki, hogy általános dogmává emeljék azt az elvet, amely szerint minden szerződés ugyanúgy kötelez, mint a törvény. A *pacta sunt servanda* elve szerint önként vállalt kötelezettségét mindenkinek teljesítenie kell. A szerződési szabadság eredeti, klasszikus definíciója^[13] a modern jogrendszerekben speciális értelmezést kap az általános szerződési feltétellel való szerződéskötés esetén: ez esetben inkább a szerződés meg nem kötésének szabadságáról beszélhetünk. E szerződéskötésnek Leszkoven által Újlakitól kiemelt hatása egyfajta szuggeráló hatás is, amely azt eredményezi, hogy a gyakorlatban még a tudatos fogyasztók is csak futólagos átnézéssel és azzal a tudattal kötik meg, hogy azok sokszorosított volta bevett szokásra és gyakorlatra utal, így egyedi mérlegelést vagy megfontolást nem is igényel.^[14] Ez a hatás az online térben is létezik, de az elektronikus kommunikáció miatt módosulhat, esetleg éppen erősödhet.

Új jelenség, hogy az internetes kommunikáció következtében az írási és olvasási szokások különböznek a korábbi időszakokéitól. Kialakulóban van egy olyan világ, amelyben az interneten megjelenő szövegek gyakori jelenségei egyesek számára egyféle „spontán normának” minősülnek, mivel nem internetes szövegekkel

[12] BH 2013.128.

[13] Jelen van a hatályos Ptk-ban is: 6:59. § [Szerződési szabadság] (1) A felek szabadon köthetnek szerződést, és szabadon választhatják meg a másik szerződő felet. (2) A felek szabadon állapíthatják meg a szerződés tartalmát. A szerződéseknak a felek jogaira és kötelezettségeire vonatkozó szabályaitól egyező akaratlan eltérhetnek, ha e törvény az eltérést nem tiltja.

[14] Újlaki Géza: Nyomtatott szövegű okiratok. *Ügyvédek Lapja* 1911. jan. 21. (28. évf. 3. sz.), 6-7., idézi: Leszkoven, 2014, 5-6.

alig-alig találkoznak. Ez Prószéky szerint azt is jelenti, hogy „az informatikának a társadalmi kapcsolatokat leginkább befolyásoló eszköze ma az írott beszélt nyelv.”^[15] Újlaki már 1911-ben is kiemelte: „A nyomtatott blanketták használatánál különösen a kevésbé intelligens félben azon hiedelem keltetik, hogy a blanketta tartalma általánosan követett szokásnak felel meg, a melyet mások is elfogadnak, tehát ő sem tehet az ellen kifogást...” E hatásgyakorlás mellett a kevésbé intelligens fél gyakran szakszerű tudás birtokában sincsenek, és az aláírásra rendelkezésre álló olykor különösen rövid idő alatt fel sem foghatják a jogi szövegek, bonyolult kikötések tartalmát...^[16] Bódi ugyanakkor kiemeli, hogy a számítógépes kommunikáció bár írásos megjelenésű, mégis jobban hasonlít a beszédkommunikációhoz, igen gyors információcsere-t biztosít, képekkel és rövidítésekkel is apellál, ugyanakkor nem jellemzi a hagyományos írott szövegekre jellemző normativitás és szerkesztettség.^[17] Ez ugyanakkor az interneten online fellelhető jogi szövegekre nem mindenben igaz, azok ugyanis (még) nem az online térben keletkező, hanem oda csupán felkerülő hagyományos szövegek, de azok értelmezésére igenis hatással lehet. Például a csupa NAGYBETŰVEL szedett szavak az e-beszédben magasabb érzelmi töltést jelentenek,^[18] ha tehát egy jogi szövegben ilyet alkalmazunk online, nem várt hatást – akár szükségtelen agressziót – is elérhetünk a böngésző olvasóban. Az írásbeliségre jellemző megformálási szabályok másodlagossá válnak az online kommunikációkban (nagy kezdőbetű, írásjelek, mondatok tagolása),^[19] éppen abból a célból, hogy az információ minél gyorsabban célba jusson. Az internetes szövegek, még a weblapokon is szerkezetükben távolodnak a hagyományos írott szövegektől, mivel kezdenek alkalmazkodni az internetes olvasáshoz. Ez viszont véleményem szerint azzal is jár, hogy a jobban megformált szövegek – mint amilyenek a jogi szövegek, szerződések, online ÁSZF-ek stb. – közvetítések akár információvesztés is felléphet, ha e szövegek készítői a jövőben is kizárólag a hagyományos írásbeli szerkesztési, tagolási elvekkel készítik el azokat. Hiszen az online kommunikáción szocializálódott böngészők számára a hagyományos – az írott-beszélt nyelvhez képest bonyolultabb, strukturáltabb – szövegek áttekintése nagyon időigényessé válhat (így lehet, hogy egyszerűen átugorják), vagy szerkesztettségénél fogva nem hasonlít az élő vagy írott beszélt nyelvhez sem, melyhez jobban szokva vannak, ezért megértése több időt vagy nagyobb odafigyelést igényelhet, amely ellene hat az internetes gyors (azonnal) információcsere rutinjának.

Az internetes szerződéskötéskor szintén nem tipikus a hosszú és lassú, alapos döntéshozatal. Újlaki megállapításához hasonlóan ma is „a legtöbb ember, akkor

[15] Prószéky, 2017. 324. Kiemeli azt is, hogy ma még az akadémiai intézményrendszer is csak statikus nyelvhelyességi szoftvereszközök – szólisták, helyesírási szótárak, tanácsadó eszközök – kialakításában vesz részt, nem pedig a szöveget az emberrel együtt „olvasó” dinamikus programokéban.

[16] Újlaki 1911, idézi: Leszkoven, i. m., 5.

[17] Bódi, 2004, 287.

[18] Bódi, i. m., 289.

[19] Uo.

sem, ha intelligensebb vagy akár jogi szaktudása is van, el sem olvassa a hosszadalmas formuláré kikötéseket, leginkább jellemző a futólag történő rápillantás vagy átnézés... Később derül ki aztán, hogy mily súlyos, gyakran existenciákat anyagilag és erkölcsileg tönkretévő kikötéseket tartalmaznak.”^[20] Ezt igyekeznek kompenzálni napjaink adatvédelmi és fogyasztóvédelmi jogának egyes jogintézményei is.^[21] Az online térben az előbb említett e-beszéd jellemzők miatt a jogi szövegek olvashatósága és értelmezhetősége új kihívásokkal néz szembe, amelyre viszont a fogyasztóvédelmi vagy kötelmi jogi előírások egyelőre még nem reagáltak.

Mai viszonyaink között tehát szerződést online általános feltételek kikötésével alkalmazó – tipikusan üzleti – fél, és a szerződést aláírni kényszerülő – tipikusan, de nem kizárólagosan – fogyasztó közötti egyensúlyvesztést jelenleg az alábbi tényezők összegzésével foglalhatjuk össze:

1. *egyedi megtárgyalás hiánya*: különösen rövid idő áll rendelkezésre az aláírásra mindkét fél részére (nemcsak a szöveg bonyolultságához képest), ezért a kölcsönösségen alapuló szerződéses szabadság klasszikus nyilatkozati technikai nem érvényesülhetnek;
2. *a fogyasztói alulinformáltság*: szakszerű jogi ismeretek hiánya az aláírói oldalon;
3. *gazdasági erőfölény*: a blankettát alkalmazó üzleti fél erősebb, gazdaságilag nyomásgyakorlásra is képes pozíciót birtokol; emellett sokszor
4. *egyoldalú kikötések*: egyoldalú, hátrányos kikötések alkalmazása is történik a blankettaszerződésben az alkalmazó fél részéről;
5. *reménytelenség, bonyolultság érzése*: megnehezített megtámadhatóság (hosszas processzus vagy bonyolult kifogásolási mechanizmus) okozta reménytelenség érzése a reparáció tekintetében az aláíróban;
6. *elfogadási kényszer érzete*: általánosan elfogadott szakmai szokásokra utaló körülmények okozta elfogadási kényszer (normahatás) érzése az aláíróban;
7. *e-beszédszerűség hiánya*: az offline készített, de az online térbe is kihelyezett klasszikus írásbeli normák az online olvasási szokásokkal – melyek tehát az írott-beszélt, egyre könnyedebb, nyelvtanilag kevésbé strukturált és szókinccsében sem bonyolult nyelvezetű kommunikáció megértését jelenti – egyre nehezebben lesznek fogyaszthatók, akkor is, ha a szövegek a hagyományos írásbeliség elvein belül akár közérthetőnek minősülnek.

E körülmények miatt minden általános szerződési feltétel útján létrejövő szerződésre igaz, hogy nem kerülhet sor az egyéni érdekek ütköztetésére, hiányozhat

[20] Ujlaki, 1911, 7.

[21] Pl. a fogyasztóra nézve kedvezőbb értelmezési szabály, a szerződés tartalmára vonatkozó polgári jogi előírások, vagy a 14 napos elállási jog.

a szerződési jogok és kötelezettségek kiegyensúlyozottsága, igazságossága és egyre nehezedik az online megérthetőség. A joggazdaságtan ugyanakkor nem fogadja el azt az érvet, hogy az általános szerződési feltételekkel kötött – akár online – szerződéseket a felek egyenlőtlensége különböztetné meg a normális szerződésektől.^[22]

Az egyensúlyvesztés és a normahatás mellett szólni érdemes a blankettaszerződések nagy *mozgási tehetetlenségéről* is. Ez azt jelenti, hogy a nagy számban alkalmazásra szánt „forgalomba kerülő” általános szerződési feltéltelt technikailag is nehéz megváltoztatni.^[23] És az is igaz, hogy ha egy konkrét ÁSZF kikötésről – egyedi perben – jogerősen megállapításra kerül, hogy jogszabálysértő, még nem jelenti azt, hogy annak alkalmazója, forgalomba hozója valamennyi blankettájából ki is veszi a jogellenes kikötést. Szalai arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyes versenytársak által alkalmazott ÁSZF-ek előbb-utóbb nagyon hasonlítani fognak egymáshoz. Ezzel nemcsak attól fosztják meg a partnereket, hogy befolyásolhassák a kidolgozóval kötött szerződés tartalmát, hanem attól is, hogy szolgáltatóváltással más feltételhez jussanak.^[24] A versenykorlátozó megállapodások elősegítése mellett^[25] az ÁSZF-ek másik fontos hatása, hogy belépési korlátot is teremthetnek versenytársak részére, különösen, ha kellően bonyolultak. Itt tehát a bonyolultság nem elsősorban a fogyasztóra, hanem a versenytársra irányul. A bonyolultság akadályozza, hogy a partnerek pontosan értelmezni tudják a feltételeket, és az új belépőknek egy a piacon elterjedt homogén feltételrendszer megtanulása és átvétele komoly költséget jelenthet. Az általános szerződési feltételek előnye viszont a homogén termékek létrehozása, a tárgyalási, illetve a keresési költségek csökkentése; az ügynök-probléma minimalizálása is. Ha tehát a jog fellép az ÁSZF-ek ellen, akkor ezeknek az előnyöknek a megjelenését is gátolja.^[26]

Mindezek fényében még nagyobb figyelmet érdemelhet a hazai jogirodalomban ismert ún. „hardcore” ÁSZF is, amely olyan – akár elektronikusan is megköthető – általános szerződési feltételt jelen, amely lényegesen eltér a jogszabályoktól vagy a szokásos szerződési gyakorlatoktól.^[27] Az ún. hardcore-ÁSZF majd annak közös szerződéses tartalomává válásában jelent specialitást, hiszen itt többlet tájékoztatási kötelezettség áll fenn egy hagyományos ÁSZF-hez képest.^[28] Ugyanakkor a weblapon elhelyezett ÁSZF-ekre is igaz, hogy azok még távol vannak az élősavas beszédétől – míg például a chat vagy email írásban is több

[22] Szalai, 2013, 72–73.

[23] Leszkoven, i. m., 3.

[24] Szalai, i. m., 76.

[25] A versenykorlátozásra hivatkozó érvek szerint az ÁSZF-ek léte elősegíti a kartellek megjelenését, fennmaradását, így ezek szabályozottsága továbbra is indokolt.

[26] Szalai i. m. 77. Az előre kidolgozott feltételek esetén a szerződéseket megkötő cégek ügynök-problémával kapcsolatos ellenőrzési költségei is csökkenhetnek. Egységes feltételek hiányában ugyanis a konkrét szerződés tartalma a partner és a céget képviselő ügynök, ügyintéző megállapodásától függene.

[27] Sáriné Simkó, 2014, 98.

[28] Új Ptk. 6:78 § (2) bek.

beszédsajátosságot hordoz^[29] –, de ezek internetes megértése egyre komplexebb kihívássá válhat az online kommunikációra specializálódó böngésző fogyasztói közönség számára.

A tehetetlenséggel, a bonyolultsággal és a normahatással párosul – vagy részben ezekből is következik – az ÁSZF el nem olvasási, illetve meg nem értési gyakorlata is, melyet egy 2017-es online kérdőíves kutatás is megerősít.^[30] Összesítve, a válaszadók mintegy felének (kb. 46%) már kellett időt töltenie azzal online, hogy pontosabban megértse az online ÁSZF-ben írottakat, ugyanakkor kb. 32% nem is nézi át a webes információkat, akár már az első vásárláskor sem (jogi információkat sem!). A többség (68%) saját bevallása szerint alaposan vagy nagyjából átnézi, átfutja, de ez az „átnézés” nem jelent egyben megértést is. A felnőtt magyar internetezők családi életében már gyakori a közös online családi vásárlás,^[31] amely azonban a webes ÁSZF-ek közös jogi értékelésére (a jog online fogyasztására) nagy valószínűséggel nem kiterjed ki.^[32] Már Kóhidi 2007-es tapasztalatai is azt mutatták, hogy a fogyasztók többsége a 2–3 oldalasnál hosszabb szerződéseket nem olvassa el, és „a gazdálkodó szervezetek azon taktikája is hatásos, hogy a kisbetűvel sokszor olvashatatlanra tett egybefüggő, nem kellőképpen tördelt szövegblokkok riasztóan hatnak, emiatt a fogyasztó nem olvassa végig azokat”; és a cégek nem adták át az ÁSZF-et „hazavitelre”, alapos elemzésre sem.^[33] Ezt a 2017-ben végzett kutatásom továbbra is alátámasztja, tehát a fogyasztói oldalon az alultájékozottság, a kiszolgáltatottság mértékében az elmúlt 10 évet tekintve nem történt változás hazánkban. Az internet térhódításával együtt fog járni a netnyelv és netszövegértés további átalakulása, és ez Bódi szerint alapvetően nem tudáshiány miatt alakul így. Erre pedig az általános szerződési feltételekkel megköthető fogyasztói szerződésekre irányadó jogi normáknak is célszerű lesz reagálniuk a jövőben, hiszen a szerződés létrejöttéhez elengedhetetlen, hogy a felek megértsék egymás jognyilatkozatait, szerződést keletkeztető szándékki-jezéseit. A félreérthetőségnek, vagy a megtévesztő, nem érthető tartalmaknak ugyanis a jogban is számtalan következménye lehet.

[29] Bódi, i. m., 291.

[30] A szerző 2017 őszi saját zárt online kérdőíves felmérése, melyre többszáz értékelhető válasz érkezett. Bővebben: Az (automatizálható) online általános szerződési feltételek jogfogyasztói hatásai, Németh 2019, 163–173.

[31] eNET kutatás, 2015, <http://www.digitalhungary.hu/media/Internet-osszehozza-vagy-szetvalasztja-a-csaladot/2300/> (2018. november 11.)

[32] Lásd a 30. lábjegyzetben említett saját kutatást, mely szerint 35% ritkán, de már konzultált családtaggal, mert nem volt érthető számára a weblap szövege (pl. hogyan kell rendelni), és kb. 11% mindig megbeszéli családtagjával is, mert bonyolult a szöveg.

[33] Kóhidi, 2007, 171.

III. JOGALKOTÓI TÖREKVÉS AZ ONLINE FÉLRETÁJÉKOZTATÁSOK ELKERÜLÉSÉRE

Elkerülendő az internetes megtévesztéseket, egy független nemzetközi szakértők-ből álló csoport egy alapelveket tartalmazó kódex megalkotását javasolja,^[34] melynek használata mellett az online platformok és a közösségi hálózatok egyaránt elköteleznék magukat. Bár e munkacsoport tevékenysége nem szerződéses kérdésekre irányul, mégis, az online is normahatású ÁSZF-ekben elrejtett méltánytalan, megtévesztő kikötések hasonlóak lehetnek a fakenews-hatáshoz. Egyetértek Leszkovennel, aki szerint „a blankettaszerződéseknek nagy a »mozgási tehetlensége« is, azaz: technikailag nehéz a módosítás nagytömegben alkalmazott mintaszerződések esetén.”^[35] És az sem kizárt, hogyha egy konkrét egyedi perben (ám akár nagy nyilvánosság előtt) kimondásra kerül, hogy az alkalmazott általános szerződési feltétel jogszabálysértő volt, maga az alkalmazó nem emeli ki valamennyi blankettájából az adott jogsértő részt.^[36] (Mindezek további költségeket jelentenek ugyanis a szerződéses tranzakción, melynek növekedésében nem érdekelt az ÁSZF alkalmazója, a joggazdaságtan szerint sem.) E tekintetben a jogsértőnek minősített ÁSZF változatlanul hagyása az online térben – különös tekintettel az említett normahatásra – internetes félretájékoztatásnak is tekinthető.

Ebben a közleményben a Bizottság jelzi többek közt, hogy „jelentősen javítani kell a hirdetések elhelyezésének ellenőrzését, különös tekintettel a félrevezető információkat közlétevek bevételeinek csökkentésére... Meg kell könnyíteni a felhasználók számára a tartalmak értékelését a tartalomforrások objektív kritériumokon alapuló és a médiászövetségek által jóváhagyott megbízhatósági mutatói segítségével.” Hozzáférést kell adni a megbízható tényellenőrző szervezeteknek és tudományos köröknek a platformadatokhoz. Ennek részletei nincsenek kifejtve, de elindulni látszik egyfajta kontrollmechanizmusra való igény, amely nem a cenzúrához, hanem inkább a tényvalidáláshoz hasonlítandó. A jogellenes online ÁSZF-ek esetében is fennállhat a félretájékoztatás, attól függetlenül, hogy a semmisség mint szankció a kiváltott szerződéses jogi hatás tekintetében fennáll. Cél a közleményben foglaltakhoz hasonló: csak tisztességes és valódi tartalmakhoz fűződjék hatás (magánjogunkban az érvényesen létrejövő szerződés joghatása). Mivel az egészséges digitális ökoszisztéma alapvető követelménye az erős és független tényeken alapuló, sűrű hálózat kialakítása és fenntartása, ezért a Bizottság jelentése szerint a tényellenőrzőknek magas követelmények alapján kell működniük,^[37] és a jövőben a megfelelő emberi felügyelet alá tartozó mesterséges intelligencia döntő fontosságú lesz a félrevezető információk ellenőrzéséhez, azonosításához és megjelöléséhez.

[34] A Bizottság Közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának / Európai megközelítés az online félretájékoztatás kezelésére / COM(2018) 236 final, 2018. április 26. Brüsszel.

[35] Leszkoven, i. m., 3.

[36] Leszkoven, i. m.

[37] Mint például a Nemzetközi Tényellenőrző Hálózat Magatartási Kódexében foglaltak.

IV. ÖSSZEGZÉS

A laikus fogyasztó az online vásárláshoz alapvetően három különböző jogfogyasztói szokást társíthat: a) vagy elolvassa és megérti az ÁSZF-et, de a normahatás alapján alapvetően abból indul ki, hogy mindennek úgy kell történni, ahogyan abban írva van, b) vagy elolvassa de nem érti, mivel az túl bonyolult és nem alakult ki a szakértői igénybevétel szokása a jogi szöveg megértéséhez, c) vagy el sem olvassa, átugorja és annak ismerete nélkül szerzi meg online az árut, a szolgáltatást. Bármelyik valósul meg, egyik sem segíti maradéktalanul a jog érvényesülését. Emellett a jogfogyasztói szokások és az online ÁSZF-ek tehetetlensége és normahatása következtében, ha egy jogi tilalom ellenére is bekerül egy ÁSZF-be valamely – méltánytalan, kiegyensúlyozatlan (ezért igazságtalan) vagy tisztességtelen – rendelkezés, attól annak „jogszerűsítő” pszichológiai és internetes nyelvi hatása az ÁSZF-et olvasó, beklikkelő kiszolgáltató fogyasztó fejében továbbra is működni fog. (Ha oda van írva, biztosan úgy szabályos...) Ezen szuggeráló hatás az online térben kiegészül az internetes írásbeliség normaszerűséget erősítő nyelvi hatásával is, így a fogyasztói szerződések jogában a jogalkotóra és a jogalkalmazókra egyértelműen új kihívások várnak, nemcsak a jogellenes online ÁSZF-ek területén.

IRODALOM

- Bódi Zoltán (2004): Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr*, 128. évf. 3. sz. 286–297.
- Kőhidi Ákos (2007): A fogyasztóvédelem pragmatikus aspektusa. In: Smuk Péter (szerk.): *Optimi nostri. Díjnyertes tudományos diákköri dolgozatok*. Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 152–185.
- Leszkoven László (2014): Az általános szerződési feltételek útján létrejövő szerződések, *Gazdaság és Jog*, 22. évf., 10. sz. 3–9.
- Németh Gabriella (2019): Az (automatizálható) online általános szerződési feltételek jogfogyasztói hatásai. In: Gellén, Klára (szerk.): *Gazdasági tendenciák és jogi kihívások a 21. században*. Szeged, Iurisperitus Kiadó, 163–173.
- Prószéky Gábor (2017): A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása. In: *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 321–335.
- Sáriné Simkó Ágnes (szerk.) (2014): *Üzleti jog a szerződésekről és a gazdasági társaságokról gazdasági szakembereknek*. HVG Orac Kiadó Kft., Budapest.
- Szalai Ákos (2013): A szerződés tartalma. A magyar szerződési jog gazdasági elemzése 4. *Pázmány Law WorkingPapers*, 11., 72–79.
- Takáts Péter (1981): Általános szerződési feltételek – kollíziós jogi problémák. *Jogtudományi Közlöny*, 36. évf. 9. sz. 762–771.
- Ujlaki Géza (1911): Nyomatott szövegű okiratok. *Ügyvédek Lapja*, 3. sz. (jan. 21.) 6–7.
- Wellmann György (2013): A szerződések egyes általános szabályai az új Ptk.-ban. *Gazdaság és jog*, 21. évf. 1. sz. 3–7.

Tabán, Fehér sas utca és a Mélypince

Recenzió Deli Gergely: Az eleven jog fájáról^[1] című művéről

A természetjog és a jogpozitivizmus kettőse különös konstrukciója a jogelméleti diskurzusnak. Egyrészt elválaszthatatlan a jogelméleti alapműveltségtől, már-már paradigmaticus jelentőséggel rendelkezik, és aki ilyen témában végez tanulmányokat, elkerülhetetlenül szembe találja magát a dichotómiával, illetve a két irányzat által kínált, karakterisztikus megoldási javaslatokkal. Másrészt azonban egyre inkább megfigyelhető a törekvések a dichotómia feloldására vagy éppen dekonstruálására, és vagy azt kérdőjelezi meg, hogy a természetjog-jogpozitivizmus páros valódi ellentétet takar, vagy pedig azt, hogy a dichotómia kimerül-e a jól ismert, sablonos meghatározásokban.^[2] A természetjog-jogpozitivizmus dichotómia így egyszerre paradigma és korlát: paradigma, mert az ismert meghatározásokat mindenki megtanulja, és korlát, mert szűkíti a jogról való elméleti gondolkodás perspektíváit, és meghaladása rendszerint új, előremutatóbb meglátásokkal kecsegtet.

Az alapképlet mindenesetre adott: az egyik „oldal” szerint a jog erkölcsi felülbírálatának helye van a jogtudományban, sőt, akár a joggyakorlatban, a másik szerint nincs, hiszen a modern korban hangsúlyosabbá vált, hogy a jog emberi döntés eredményeként áll előttünk, ezért formális, nem tartalmi kritériumok alapján határozható meg, és ebben a metajurisztikus szempontok csak annyiban játszhatnak szerepet, amennyiben azokat a jog beengedi a saját birodalmába. A látszólag meddő elméleti vita tétje hatalmas, hiszen a jog létjogosultságának legalapvetőbb kérdése hívta életre, az, milyen legitim indok szól amellett, hogy az államhatalom 1. szabadságkorlátozó intézkedésekkel kényszerítheti polgárait – vagy bármely személyt – a jogkövető magatartásra, illetve ilyen intézkedésekkel sújthatja a jogsértőket; 2. elvárhatja az emberektől, hogy az igazságtalan, helytelen vagy méltánytalan jogszabályokat is betartsák. Az állam – és ezzel együtt az állam társadalomszervező eszköze, a jog – léte „objektív szükségletként”^[3] jelenik meg, és még a jogász közösség is ritkán kérdez rá arra a legitimitásra, amely megalapozza e kényszerrend fenntartását. A szerző ebbe a diskurzusba szállt be a jelen recenzióban bemutatott kötetel.

[1] Deli Gergely: *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében.* Budapest, Medium, 2018. 366 p.

[2] Pl. Bódig, 2004, 9–10.

[3] Szilágyi, 2011, 169.

A kötet alcíme úgy szól, *Elmélet és történet a természetjog védelmében*, ez azonban több szempontból is megtévesztő lehet. Egyrészt azt sugallja, hogy a természetjog-jogpozitivizmus dichotómia keretében íródott és valamelyik oldal mellett érvel a másik ellenében – a természetjogtanokat megvédeni általában a jogpozitivista elméletekkel szemben szokták –, azonban a kötet a pusztán „oldalváltásnál” sokkal többet nyújt. Másrészt azt a benyomást kelti, hogy a természetjogi gondolkodás válságát éli és védelemre szorul, holott a kötetben bemutatott okfejtés mélysége, sokrétűsége, eleganciája nem kimondottan azt sejteti, hogy bajok lennének a természetjogtan háza táján.

Deli Gergely monográfiája tudatosítja bennünk azt, hogy a jog emberi alkotás, egyúttal figyelembe veszi, hogy az ember erkölcsi lény is, ami miatt a jogász számára elkerülhetetlen, hogy a jog értékvetületére reflektáljon. A kötet záró részében két fő tanulságot állapít meg: az egyik egy erősen pragmatista felhangú tétel, mely szerint a jog fogalmáról szóló viták helyett hasznosabb arra irányítani a figyelmet, hogy „az egyéni, közösségi és környezeti adottságok és lehetőségek miképp befolyásolják a jogot”, a másik pedig az, hogy „a jog közösségi szintjén” a pusztán leíró jellemzés helyett gyümölcsözőbb azzal foglalkozni, milyennek kellene lennie a jognak.^[4] Ezekhez a tanulságokhoz három gondolatmeneten keresztül jut el, amelyek egyúttal a monográfia három részét alkotják; ezekben azt tárgyalja, mi az ember, mi az alkotmány és mi a jog. A kérdésfeltevések nagyívűnek, már-már hübriszszerűnek tűnhetnek, hiszen nemcsak a jogtudomány, de a filozófia is évezredek óta vívódik ezeken az alapvető kérdéseken, mégsem született rájuk mindmáig végérvényes válasz, és a szerző nem is törekszik arra, hogy a kizárólagosság és a cáfolhatatlanság igényével fellépő választ adjon. Sokkal inkább együttgondolkodásra hívja az olvasót, bemutatva, mi a tétje annak, hogy megalapozott állásponttal rendelkezünk ezekben a kérdésekben, illetve milyen kérdéseket érdemes feltennünk ahhoz, hogy hasznos ismereteket nyerjünk a jog minél észszerűbb alkalmazásához. Ha egyetlen szóval kellene jellemezni a monográfiát, a „diskurzív” szó lenne a legmegfelelőbb erre: a szerző folyamatosan párbeszédre invitál, és ugyan világosan kitűnik, hogy gondolatmenete szilárd erkölcsi és szakmai alapokon, tekintélyt parancsoló olvasottságon és tájékozottságon nyugszik, nem megsemmisíteni akarja az eltérő véleményeket, hanem elének tárja a megválaszolandó kérdéseket és kiindulópontokat kínál a megválaszolásukhoz. A címben olvasható „eleven” jelző ennek fényében többszörösen találó: a könyv nemcsak a jogot ábrázolja folyamatosan fejlődő, változó, élő jelenségként, de a diskurzus is, amelyet megteremt, sokkal élőbb, mint amire egy „száraz”, szakmai szövegtől számítana az ember.

Az első rész – *Mi az ember?* – a jog emberképre reflektál. Két domináns tematikus szálát érdemes kiemelni ebből a tartalmi egységből. Az egyik a szerep és az önzetlenség hangsúlyozása az emberkép kialakításában. Ez része annak

[4] Deli, 2018, 289.

az egész kötetet átható gondolati szálnak, amely – a közgazdaságtan racionalitását meghaladni igyekező – az érzelmeket és az indulatokat is igyekszik a jogba integrálni. A felvetésekhez a szerző konkrét példákat is társít: egy *Digesta*-töredéket, amelyben az volt a kérdés, terheli-e felelősség a hajóskapitányt, aki a több megbízó megbízásából szállított gabonának egy részét átadja, ám utána a hajó elsüllyedt; valamint a *Webb v. McGowin*-esetet,^[5] amelyben az önfeláldozó cselekedete miatt megbénult felperes az általa megmentett örökgyógy örökösait perelte az örökgyógy által hálából rendszeresen folyósított tartásért.

A másik domináns – és a fentiekkel összefüggő – sajátosság az, hogy a szerző következetesen meghaladni igyekszik két olyan emberképet, amelyek a modern racionalizmus termékei: a neoklasszikus közgazdaságtan, illetve a viselkedési közgazdaságtan modelljét. A neoklasszikus közgazdaságtan emberképe alatt a szerző a haszonmaximalizáló egyén modelljét érti, amely szerint az ember minden döntési helyzetben következetesen – szinte mechanikusan – mérlegeli a saját hasznát, és a rendelkezésre álló alternatívák közül azt választja, amely számára a legtöbb hasznot eredményezi. A szerző értékelése szerint ez a modell napjaink ismereteinek fényében nem tartható, és hiányosságait nagymértékben orvosolta a viselkedési közgazdaságtan azáltal, hogy integrálta emberképébe az egyén tipikus gyengeségeit, és „racionalizáló automaták” helyett esendő emberekkel operál. Végső soron azonban mindkét modell statisztikai általánosítás.^[6] A szerző azt demonstrálja, hogy már a római jog és Aquinói Szent Tamás is hatékonyan integrálta rendszerébe az emberi gyengeségeket. Az elmélet működését a tulajdon tartalmán és a javak elosztásán keresztül mutatja be: a tulajdonhoz fogalmilag hozzátartoznak a közjó érdekében fennálló korlátozások, amelyek a természetjog parancsából következnek. A tulajdon tehát nem kizárólag jogosultság, hanem olyan intézmény is, amely – az Alaptörvényt idézve – „társadalmi felelősséggel jár”,^[7] és célhoz kötött használati jogosultságot eredményez.^[8] E természetjogi kötelezettség sajátossága azonban az is, hogy nem keletkeztet jogosultságot a szegények – a javak újraelosztásának kedvezményezettjei – oldalán. Az összekötő fogalom az erény: a gazdagokat az erényes élet követelménye kötelezi arra, hogy az észszerűség keretei között vagyoni áldozatot hozzon a közjó érdekében, ugyanakkor a jótékonyosság kedvezményezettjei kötelesek az erkölcsi tökéletesedés érdekében felhasználni az adományt.^[9]

Az alkotmány mibenlétét és funkcióját körbejáró második rész két fogalomrendszer köré épül. Az egyik a természetes és a relatív alkotmány fogalma: az előbbi a „lét rendje” felé nyitott alkotmány, amely az emberek egymás közötti egyesülésének és az államnak történő alávétésüknek a rendjét szabályozza, az utóbbi pedig, amely a természetes alkotmány talapzatán nyugszik, és az államnak az egyénnel szembeni kötelezettségeinek összességét foglalja magában.^[10]

[9] I. m., 74.

[10] I. m., 122.

Ezzel a megkülönböztetéssel a szerző arra a mindannyiunk által tapasztalt jelenségre igyekezett reflektálni, hogy a világ, a társadalom, valamint ezzel együtt a helyesről, a „természetesről” alkotott felfogásunk változik, a jognak azonban – olyan társadalmi képződmény lévén, amelynek funkciója az koherens rendszerbe integrált vitamegoldás, amely koherencián akár a legitimitása is múlhat – szüksége van szilárd igazodási pontra, értékmérőre, amely által pontosíthatók az előírásai, ám a tartósság nem válhat megcsontosodottsággá. Ennek fényében a természetes alkotmány szolgáltatja a tartós viszonyítási pontokat, a relatív alkotmány normái – „a természetes alkotmányosság objektív rendjének függvényei”^[11] – pedig a mindenkori kihívásokhoz igazodva határozzák meg az alkotmányosság normatív tartalmát.

A második fogalomrendszer, amely átjárja a második részt, egy hármas emberkép, amelynek elemei az „*ist*”, vagyis azok a tulajdonságok, amelyek adottságként jellemzők az emberre, a „*hat*”, vagyis azok a dolgok, amelyek fölött az ember rendelkezhet, és a „*sich vorstellt*”, vagyis az, amilyennek az ember mások szemében látszik.^[12] Az olvasó ennek láttán talán felteheti a kérdést, nem inkább az első, a címe alapján az ember mibenlétét firtató részében kellett volna bemutatni ezt a kategorizálást, azonban a kötetre jellemző, hogy nem törekszik éles, megingathatatlan fogalmi korlátok közé szorítani a benne foglalt gondolatmenetet, az alkotmány mibenlétéről és szerepéről kialakított álláspont teljességéhez pedig hozzátartozik a bemutatott emberkép.

A szerző a természetes-relatív alkotmányosság, valamint a hármas emberkép fogalmi kereteit felhasználva elemzi és vitatja-kiegészíti a XX. század néhány meghatározó jogi teoretikusának nézeteit. Ennél fontosabb viszont, hogy e fogalmi keretekre támaszkodva igyekszik alkotmányelméletébe integrálni olyan problémákat, átalakulásokat, amelyeket akár tudatosan, akár öntudatlanul, de a mindennapjainkban is tapasztalunk, éppen ezért megítélésem szerint a kötet második része a leginkább gondolatébresztő szakasz. A szerző egyik végkövetkeztetése ebben az, hogy napjainkban a „relatív helyes” alkotmány a fenntartható alkotmány,^[13] amelynek célja a „változó természetes alkotmány állapotának megfelelő méltóságos létfeltételek folyamatos fenntartása”.^[14] A szerző tehát az emberi méltóság védelméhez igyekszik keretet nyújtani, és arra keresi a választ, hogy ennek érdekében mi az, amit védeni kell úgy, hogy ez a védelem ne megcsontosodott, formális intézmények védelmévé satnyuljon, hanem az egyes intézményeket megalapozó emberi értékeket őrizze meg. Ezt az elméletet a szerző az adásvétel során kialakítható helyes árképzés, valamint az azonos neműek házasságának példáin keresztül demonstrálja.

Éppen az azonos neműek házasságának példája azonban azt is kiválóan érzé-

[11] I. m., 134.

[12] I. m., 130.

[13] I. m., 145.

[14] I. m., 156.

kelteti, hogy a szerző sokkal inkább kihívásokat támaszt, semhogy egyszerű megoldási sablonokat kínálna – kissé sarkítva: nem „békességet” hoz, hanem „meghasonlást”.^[15] A házasságot megalapozó „emberi értékek” maguk is függvényei a házasságfogalom változásainak. Ez jól megfigyelhető Stephanie Coontz-nak a házasság nyugati társadalomtörténetéről szóló elemzésében, amely végigköveti, hogyan alakult a vagyoni és társadalmi érdekek védelmének eszköze az egyéni kibontakozás egyik útjává az ezredfordulóra.^[16] Az egyes állomások tulajdonképpen magukban hordozták a következő lépést ebbe az irányba, és a folyamat ma is tart. 2015-ben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága az *Obergefell v. Hodges*-ítéletben^[17] alkotmányellenessé nyilvánította az azonos neműek házasságának állami korlátozását. A közvélemény alapvetően üdvözölte a döntést, ám ezzel együtt megjelentek olyan kritikus hangok, amelyek szerint a testület még így is konzervatív volt,^[18] emellett olykor a házasságnak azt a fogalmi(nak tekintett) elemeit is kérdőjellel illetik, hogy annak életre szólónak kell lennie,^[19] de a poligámia büntetendőségének alkotmányos jogalapja is vita tárgya.^[20] Újra és újra felmerül tehát a kérdés, mi a házasság intézménye mögötti emberi érték, és milyen korlátok között, amire nem biztos, hogy „fogyasztásra készen” adott az egy, helyes válasz.

A második rész elemzéseiből jól kirajzolódik a szerzőnek az a célja, hogy szilárd értelmezési keretet biztosítson az egyéni jogvédelem magját képező emberi méltóság fogalmának egy olyan világban, amelyben a posztmodern ember átalakította úgy a természetet, mint a saját emberi természetét (amelyek az *ist* kategóriájába esnek), a folyamatos expanzió talaján álló globalizáció gazdasága pedig jóvátehetetlenül kizsákmányolja a természeti világot. Erre az újragondolásra azért van szükség, mert a világhoz való viszonyunk is jelentős mértékben átalakult a történelem során: míg az ókori – Stephen Feldman nyomán talán hívhatjuk úgy: premodern^[21] – ember számára a világ elsősorban adottság volt, és ennek a helyzetnek a természeti alkotmány fogalma felelt meg, addig a modern ember akaratlagos aktusaival a saját képére formálta a világot, ami a relatív alkotmány fogalmához áll közel.^[22] Ezekben az elemzésekben visszatérő kulcsfogalom a globa-

[15] Lukács evangéliuma 12, 51 (Károli Gáspár fordítása).

[16] Coontz, 2005.

[17] 135 S. Ct. 2584 (2015).

[18] Huntington, 2015. Clare Huntington kritikája szerint az azonos neműek házasságának elismerése előremutató lépés, azonban még mindig kevés a családok sokszínűségének elismeréséhez.

[19] Nolan szerint az államnak érdemes lenne elismernie az „átmeneti házasság” intézményét. (Nolan, 2016)

[20] De Marneffe és Shrage eltérő alapon, de egyaránt emellett érvelnek, hogy a poligámia kriminalizálása nem tartható, ami ugyanakkor nem szükségszerűen jelenti annak jogi elismerését. (De Marneffe, 2016; Shrage, 2016)

[21] Feldman elsősorban az amerikai jogelméletre fókuszálva, de szükségképpen visszanyúlva meggyőző történeti tablót vázol fel, amelyben végigtekint a nyugati, majd amerikai jogi gondolkodás premodern, modern és posztmodern korszakán. A premodern gondolkodásmód egyik sajátosságaként a szilárd és megkérdőjelezetlen metafizikai alapokat jelöli meg. (Feldman, 2001, 11.)

[22] I. m. 132–133.

lizáció, a posztmodern, valamint a deformáció, amelyek erős kritikai felhangot sejtetnek. A szerző majdhogynem lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozik, amikor megoldási keretet – nem magát „a” megoldást: egy hasznosítható keretet – kínál a felmerülő dilemmákra, és ennek a feladatnak kiválóan eleget is tett. Talán annyi megjegyzés tehető, hogy érdemes lett volna valamilyen munkadefiníciót kínálni úgy a globalizáció, mint a posztmodern és a deformáció fogalmaira. A kötet egészére jellemző, hogy nem ragad le a szörszálhasogatásig menő fogalmi distinkciók taglálásánál, a második részben taglalt jelenségek esetében azonban az olvasó kicsit bizonytalanságban marad a tekintetben, hogy a szerző pontosan mit és miért kritizál. Ez nem különösebben csorbitja a mű értékét, elvégre a nevezett jelenségekkel kapcsolatban mindenkinek van elképzelése, tapasztalata, azonban részben azok sokféle értelmezhetősége, részben a tetten érhető értékítélet miatt praktikusnak tűnne a körvonalazásuk. Ha kicsit közelebről górcső alá vesszük – példának okáért – a posztmodern fogalmát, meglehetősen sűrű értelmezési dzsungelbe keveredünk. A közvélemény a posztmodernet gyakran egyfajta szélsőséges értékrelativizmussal azonosítja,^[23] ugyanakkor Lyotard a fogalom megalkotásakor a „nagy elbeszélések szembeni bizalmatlanságként” határozta meg azt,^[24] és a tudás korabeli állapotával összefüggésben alkalmazta, kiemelve, hogy a tudás „informatikai áru” lett, amely kulcsszerepet játszik a hatalmi versengésben.^[25] Egy helyen az olvasható, hogy a „posztmodernben az emberkép deformálása” egyfajta „művi fájdalomcsillapító” a globalizáció okozta deformációra, és ez az értékpluralizmus megjelenését eredményezte.^[26] Ez a fogalmazásmód a posztmodern és a relativizmus kapcsolatát sejteti, nem sokkal később azonban, a hitelfeltevő családtagjainak kezességvállalásával összefüggő német alkotmánybíróági döntést elemezve a szerző a bank hatalmi helyzetét hangsúlyozza,^[27] ez pedig – vagyis a kapitalizmus hatalmi viszonyainak bírálata^[28] – szintén jellemző a posztmodernre, de ami még fontosabb, végső soron maga a gondolatmenet sem lép ki mindenestül a posztmodern kor kínálta keretéből, hanem azokhoz igazodva, rugalmasan, a relatív alkotmány fogalmára támaszkodva vázolja fel megoldási javaslatait.^[29]

A harmadik rész a jogászai szakma és a jogelmélet számára az egyik legkínzóbb, évezredes kérdést boncolgatja a jog mibenlétének vizsgálatával. A szerző a címadás ellenére nem jogi ontológiát, hanem egyfajta gyakorlatorientált jogi

[23] Ezt az értelmezést példázza MacKinnon az az aggálya, hogy a posztmodern gondolkodásmód relativizálja a feminizmus paradigmátikus alaptételét, amely szerint a nők férfiaknak való alávetettsége társadalmi tény. (MacKinnon, 2000, 699.)

[24] Lyotard, 1993, 8.

[25] I. m., 16–17.

[26] Deli, i. m., 150–151.

[27] I. m., 153.

[28] Ez a fajta bíráló elsősorban a feminista és faji tudatossági kritikai elméletek jellemzője, amelyek a kapitalizmus erkölcsi alapjait adó objektivisták erkölcsfilozófiát – azon belül a szabad és kényszerektől mentes egyén ideálját – kérdőjelezik meg és igyekeznek felfedni a mögötte rejlő társadalmi valóságot.

[29] Ezt tükrözi egyebek között, hogy a szerző tudatában van annak, hogy a globalizáció korára eltávolodtunk az ókor statikus, adottságként megjelenő társadalmi struktúráitól. Vö. pl. i. m., 119.

axiológiát fejt ki, mert lényegesebbnek találja azt, hogy a mindenkori körülmények között hogyan azonosítható a helyes jog tartalma (vagyis milyennek kellene lennie a jognak), mint pusztán azt, hogy mely külsődleges kritériumok alapján határozható el egy jogi norma egy nem jogitól. Ennek során Liam B. Murphy nézeteinek elemzése révén vonja le azt a következtetést, hogy „[n]incs jogi pozitivizmus”, illetve „nempozitivizmus”,^[30] amivel lényegében túllép a hagyományos természetjog-jogpozitivizmus korlátain.

Ezután a szerző a jog „eredendő legitimációs kényszeréből” vezeti le azt a meglátást, hogy a jog *Sollen*jével érdemesebb foglalkozni, mint a *Sein*jával. A mindenkori tételes jog a társadalmi gyakorlatba történő beavatkozás, agresszió, az élő jog pillanatnyi állapotának kimerevítése, amely megköveteli, hogy igazolják.^[31] Ehhez a szerző Hartnak a parancselmélettel szembeni ellenvetésével összefüggésben kiemeli, hogy különbséget kell tenni a szokás és a parancs között azon az alapon, hogy az előbbi mint tény nem szorul legitimációra, ezzel szemben az utóbbi mint norma igen.^[32] Ezt a meglátást egészíti ki egy történeti, elsősorban római jogi dimenzióval, rámutatva arra, hogy a jog fejlődéstörténetében megfigyelhető ez a kettősség, amely óvatosságra int a jog pusztá akarati aktusra szűkítésével szemben.

A harmadik rész harmadik fejezetében az elemzés visszakanyarodik ahhoz, ami az emberkép felvázolásánál volt olvasható: a szerző a „törvény irtalmának” boncolgatásával olyan kategóriát igyekszik integrálni a jog rendszerébe, amit hagyományosan a racionalitáson kívülre helyezünk. Ezt az okfejtést a szabadság és a determináltság antinómiáinak keretébe helyezi: az ember egyszerre szabad és a környezete, illetve saját teste törvényeinek alávetett. A törvény irtalma azt jelenti: az ember „a jog révén együtt »szenvedhet« a megváltoztathatatlannal és ezáltal azt részben megváltoztathatatlanná teszi”,^[33] vagyis a törvény mint emberi döntés terméke eltekint az elháríthatatlan és az emberi rendelkezés körén kívül eső eredmények szankcionálásától, például oly módon, hogy a szándékos károkozónak nem kell megtérítenie az általa előre nem látható kárt.^[34] Ez a fogalmi keret egy lehetséges válasz a szabad akaratról és ezzel együtt a jogi felelősségről alkotott képünk átalakulására, amit az agy kutatás fejlődése eredményez.^[35]

Az eleven jog fájáról évezredes jogi hagyományokra támaszkodva igyekszik a jogelmélet síkján választ kínálni azokra a kihívásokra, amelyeket a globális gazdaság és a „természetes” fogalmának nap mint nap történő megkérdőjelező-

[30] I. m., 222.

[31] I. m., 239-240.

[32] I. m., 247-248.

[33] I. m., 275.

[34] I. m., 279-280.

[35] Pl. Alces, 2018.

dése támasztanak a joggal és az emberrel szemben, mindvégig szem előtt tartva az ember érzelmi-erkölcsi minőségét. A szerző rendkívüli ismeretanyagot mozgósít álláspontja alátámasztására, amelyet kézzelfogható gyakorlati és dogmatikai példákkal is demonstrál. Mindezzel nem a „kinyilatkoztatás” volt a célja, hanem az, hogy problémákra mutasson rá és kérdésekre sarkallja az olvasót, s ezt a célt maradéktalanul meg is valósította.

IRODALOM

- Alces, Peter A. (2018): *The Moral Conflict of Law and Neuroscience*. Chicago, Chicago University Press.
- Bódi Máttyás (2004): Természetjogtan. In: Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 9-30.
- Coontz, Stephanie (2005): *Marriage, a History. From Obedience to Intimacy or How Love Conquered Marriage*. New York, Viking.
- Deli Gergely (2018): *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében*. Budapest, Medium.
- De Marneffe, Peter (2016): Liberty and Polygamy. In: Elizabeth Brake (ed.): *After Marriage. Rethinking Marital Relationships*. Oxford University Press. 125-159.
- Feldman, Stephen M. (2000): *American Legal Thought from Premodern to Postmodernism. An Intellectual Voyage*. New York, Oxford University Press.
- Huntington, Clare (2015): *Obergefell's Conservatism: Reifying Familial Fronts*. In: *Fordham Law Review*. Vol. 84. Issue 1. 23–31.
- Lyotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. (ford. Bujalos István – Orosz László) In: Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég. 7-145.
- MacKinnon, Catharine A. (2000): Points against Postmodernism. In: *Chicago-Kent Law Review* Vol. 75. No. 3. 687–712.
- Nolan, Daniel (2016): Temporary Marriage. In: Elizabeth Brake (ed.): *After Marriage. Rethinking Marital Relationships*. Oxford University Press. 180-203.
- Shrage, Laurie (2016): Polygamy, Privacy, and Equality. In: Elizabeth Brake (ed.): *After Marriage. Rethinking Marital Relationships*. Oxford University Press. 161-179.
- Szilágyi Péter (2014): *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös.

PETHŐ ANDRÁS

A jog az orvosi szakma minimuma

Hanti Péter: *Felelősség és kockázatmenedzsment az egészségügyben: Az orvosok jogai és kötelezettségei*^[1]

RECENZÍÓ

Korunk tudományos és technikai fejlődése minden eddigénél nehezebb feladat elé állítja az egészségügyben szolgálatot teljesítő szakembereket. Számptalan dolog, ami korábban a csoda kategóriájába tartozott, mára már megvalósíthatóvá vált. Az egészségügyi ellátások mindenki számára elérhetőek, a növekvő élettartammal és lehetőségekkel együtt az orvosi esetek száma is megsokszorozódott. Ez jelentősen megnövelte az egészségüggyel szemben támasztott elvárásokat.

Az orvosokra és a szakszemélyzetre nehezedő nyomás új kihívásokat is jelent. Az orvos és betege közötti jogviszony középpontjában továbbra is a gyógyító tevékenység áll, azonban az orvos kötelezettségei messze túlszárnyalják ezt. Az orvosnak az ellátás során tekintettel kell lennie tájékoztatási, dokumentációs, adatkezelői feladatára. Nem elegendő betartania a rá vonatkozó szabályokat, nem elegendő az ellátásban résztvevőktől elvárható gondossággal eljárni, hanem az ellátás egésze alatt ilyennek is kell látszania, képesnek kell lennie ezt a későbbiekben, akár évekkel később is igazolni. A betegek elvárásai, a tömegmédiá nyomása és a műhibaperek számának megnövekedése alapjaiban állítják próba elé az orvosok egyébként is komoly felkészültségét és állandó koncentrációt igénylő munkavégzését.

Ebben segít Dr. Hanti Péter: *Felelősség és kockázatmenedzsment az egészségügyben: Az orvosok jogai és kötelezettségei* című könyve, mely 2013-ban jelent meg a Complex Kiadó gondozásában. A 490 oldal terjedelmű könyv az Egészségügyi kiskönyvtár sorozat negyedik tagja.

Az orvosi jogi felelősség kérdésében jelentős publikációs és szakmai gyakorlattal rendelkező szerző műve még az új Polgári Törvénykönyv hatályba lépése előtt, azonban már annak ismeretében és figyelembevételével jelent meg, valamint külön fejezet is foglalkozik az orvosok

[1] Dr. Hanti Péter: *Felelősség és kockázatmenedzsment az egészségügyben: Az orvosok jogai és kötelezettségei*. Complex, Budapest, 2013, 490 p. (Egészségügyi kiskönyvtár, 4.)

jogainak és kötelezettségeinek változásával, így a könyvben szereplő megállapítások több évvel a 2013. évi V. törvény hatálybalépését követően is helytállóak.

A könyv legnagyobb erőssége annak különleges szemlélete. Az orvosi jogi munkák többsége a betegek szemszögéből közelíti meg ezt a komplex jogterületet. Dr. Hanti Péter műve azonban – már alcímében is kifejezve – az orvosok jogai és kötelezettségei oldaláról szemléli az orvos és beteg közötti jogviszonyt. Az egészségügyi jogi szabályokon túl is megy, hiszen a jogszabályismertetésen túl gyakorlati tudnivalókkal is gazdagítja művét.

I. KULCSSZEREPBEN A KOCKÁZAT

A középpontban a kockázat szó szerepel. Megállapítja, hogy az egészségügyi szakma keveset foglalkozik a kockázatelemzés mikéntjével, ez nem része az egészségügyi képzésnek sem. Pedig az egészségügyi ellátás kockázatos tevékenység. A beteg, a saját magán segíteni képtelen személy a saját testi épségét, egészségét, életét teszi kockára, amikor orvosához fordul. Az orvos pedig bármennyire is gondos magatartást fejt ki, még a szabályok és irányelvek maximális betartása mellett sem lehet biztos abban, hogy hiba nélkül, a beteg károsodása nélkül tudja ellátni őt. Egyáltalán abban sem lehet biztos, hogy felismer-e minden, a beteg állapotával kapcsolatos releváns körülményt. A gyógyító tevékenység így kettős kockázattal bír. Egyfelől a beteg ellátásából fakadó jogi kockázat, másfelől pedig az ellátás finanszírozásából, valamint a károsodásból fakadó pénzügyi kockázat vállalásából. Dr. Hanti Péter e két nagy kockázati faktor menedzselésére vonatkozóan osztotta fel művét két részre.

A könyv nagy előnye, hogy az egészségügyi jogszabályokat egymással egységben vizsgálja és mutatja be. Mivel egyazon aspektussal kapcsolatban több törvény illetve végrehajtási rendelet is szabályokat rendel, horizontális egységben láthatjuk annak szabályait. A szerző gondot fordít arra is, hogy a fejezetek elején külön felsorolja a téma feldolgozása során felhasznált jogszabályhelyeket. Ez az olvasó számára áttekinthetőséget biztosít. Aki tanulási céllal veszi kézbe a könyvet, teljes képet kap az adott témakörökre vonatkozóan, de hasznos a mindennapi gyakorlatban is, hiszen az adott szabálycsoporthoz lapozva egyszerre lehet látni a fő- és részletszabályokat. Biztosított, hogy a konkrét jogi esettel foglalkozó személy a jogszabályok alkalmazása során a részletszabályokról se feledkezzen meg, hiszen azok csak egységben alkalmazhatók. Fontos, hogy az egészségügyi felelősséggel kapcsolatos munka részletekbe menően foglalkozzon *az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvénnyel* (továbbiakban: Eütv.), azonban a jobb megértést szolgálja, hogy jelen esetben az Eütv. rendelkezései mellett párhuzamosan *az egészségügyi tevékenység végzésének egyes kérdéseiről szóló 2003. évi LXXXIV. törvény valamint az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szóló 1997. évi XLVII. törvény* szabályait is részletesen olvashatjuk.

A szerző megállapításainak alátámasztásában kiemelt szerepet kap a bírói gyakorlat, de bőségesen merít az alkotmánybíróság határozataiból is. Másfajta szemléletet és szabályértelmezési síkot nyújt az olvasó számára az Egészségbiztosítási Felügyelet határozatainak feldolgozása. Újszerű, hogy az adatvédelmi hatóság állásfoglalásaira is hivatkozik – nagyban megkönnyítve az adott kényes helyzetekben való jogértelmezést. Felhívja a figyelmet és elemzi a gyakorlatban meglévő anomáliákat, illetve nem következetes gyakorlatot. Ez különösen fontos, hiszen a mindennapok gyors szabálykezelésében gyakran fennállónak tekintünk olyat is, mely a részletesebb vizsgálat és értelmezés után már nem, vagy csak adott esetben helytálló.

A tartalmi ismeretanyagon túl a megértést jogszabálymutató, tárgymutató, orvosi szakterületenként rendszerezett bírósági ítéletek gyűjteménye segíti. Nagy előnye a könyvnek, hogy az ismertetett jogszabályi rendelkezéseket táblázatos formában is szemlélteti.

Az elméleti és gyakorlati gondolkodást is segíti a szerző szemlélete, mely az egészségügyi ellátást egy folyamat részeként írja le, majd ebben a folyamatban helyezi el a jogi és orvosi kockázatok vertikális és horizontális szintjeit. Bár a cél ennek elkerülése lenne, Dr. Hanti Péter^[2] ábrázolása szerint ténylegesen egy futószalagon zajlik a gyógyítás, melyen a diagnosztika a bemeneti oldalt, a terápia pedig a kimeneti oldalt adja. A bemeneti oldalt előkészíti a prevenció, a kimeneteli oldalt pedig a rehabilitáció követi.

II. AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS JOGI KOCKÁZATAI

A könyv első része foglalkozik az orvosi hivatással kapcsolatban felmerülő polgári jogi felelősségi kérdésekkel. Itt a kiindulópont a betegek jogaira és kötelezettségeire vonatkozó általános szabályok ismertetése. A betegek kötelezettségeire vonatkozó rendelkezések szem előtt tartása azért fontos, hiszen az orvosi jogi felelősségi kérdéseket éppúgy befolyásolja a betegek közrehatása, mint a jogaiknak biztosítása. A beteg tájékoztatási, együttműködési kötelezettsége teremteni meg a bizalmat, mely alapján az orvos a saját szakmai véleménye alapján fel tudja állítani a diagnózist, ki tudja dolgozni a kezelési tervet. A kezelés lezárását követő gyógyulási időszakban pedig nagymértékben a betegnek múlik, hogy az orvos által meghatározottakat (életmód, kontrollokon való részvétel stb.) betartja-e. A betegek kötelezettségei szervesen kapcsolódnak az orvos felelősségéhez. Amennyiben a beteg elhallgat valamit orvosától vagy nem tartja be előírásait, úgy az orvosi kezelés az egészségügyi ellátásban résztvevők gondossága, illetve szabálykövetése ellenére is hiábavaló lesz. Súlyosabb esetben pedig káros is, különösen, ha a beteg kötelezettségzegéséből eredően (pl. tünet elhallgatása) az orvos

[2] Hanti, 2013, 102.

teljesen más betegséggel fogja őt kezelni. Az orvos-beteg viszonyban szükségszerűen a szakképzett orvos és a laikus beteg áll egymással szemben, ahol a beteg az orvos szakértelmére van bízva. Azonban a betegségét érintő legfontosabb információkkal mégis a beteg rendelkezik, ő az, aki esetet szolgáltat az orvos számára. Így a beteg nemcsak tárgya, de meghatározó alakítója a gyógykezelésnek. Emiatt különösen hasznos, ha egy orvosi jogi munkában – kockázatmenedzsmenti oldalról is – perspektívaként tekintünk a betegek kötelezettségeire. Nem mindegy, hogy például egy szövődmény mikor merül fel: a kórházi kezelés alatt vagy után, már otthon. A beteg közreműködése azonban mindkét esetben elengedhetetlen.

Dr. Hanti Péter a betegek kötelezettségei betartásának súlyát is kellő komolysággal szemlélteti az egész művön átívelően. A fentiekől függetlenül egyértelműen orvosi szemszögből készült mű. Míg a hasonló jellegű művekben gyakran a betegek károsodása és kereshetősége áll a középpontban, addig ebben a műben a középpontban az orvos eljárása, betegéhez való viszonyulása, megelőző felkészültsége, az ellátás során tanúsított magatartása és a kártérítési igény felmerülésekor lehetséges mozgásköre áll.

Miután elhelyezte az olvasót az általános szabályok között, a polgári jogi felelőséggel foglalkozó rész második felében gyakorlati szemszögből veszi vizsgálat alá az orvos és beteg közötti kapcsolatot. Bár jogilag végig szabatos és következetes marad, azonban leszűkítő lenne azt mondani, hogy pusztán jogviszonyként szemlélteti ezt a kapcsolatot. Ezen jócskán túllép, nem steril, tankönyvi jogalanyokként írja le az orvost és beteget, hanem a mindennapi életben cselekvő, dilemmákkal, döntési helyzetekkel szembe találkozó, egymásra utalt szereplőkként. A szerző nem elégszik meg annak bemutatásával, milyen módon adja meg a beteg az adott beavatkozáshoz való beleegyezését. A legfontosabb döntések meghozatala egy kommunikációs folyamat eredménye, az orvosnak képesnek kell lennie a beteget annak egyedi tulajdonságai és az adott beavatkozás (esetleg kezelési alternatívák) jellege alapján olyan helyzetbe hozni, hogy a döntését befolyásoló jelentős információkat megismertesse vele. Kockázatmenedzselési szempontból pedig fontos, hogy az orvos az eljárását a későbbiekben igazolni is tudja. Nem elég a dokumentációs kötelezettséget maradéktalanul teljesíteni, annak olyannak is kell lennie, hogy az orvos a későbbiekben az álláspontja megvédésén túl is bizonyítsa felróhatóságának hiányát. Dr. Hanti Péter munkáját az egészségügyi ellátás elmaradásához képest kisebb kockázat tézisére húzza fel. A kockázatelemzés körében ez a kiindulópontja, mindvégig kiemelt viszonyítási pontja, mely végighúzódik az egész művön, egy pillanatig sem hagyja az olvasót meglepedkezni arról, hogy a cél a gyógyítás, az emberi élet javítása. Alapelvi étellel emeli ki Georg Jellinek híres megállapítását, miszerint a jog az erkölcs minimuma. Ez azért is fontos, hiszen az Eütv. megfogalmazása alapján az egészségügyi ellátásban résztvevőknek nem elég a szakmai szabályokat betartaniuk, szükség van az etikai előírások betartására is, és emellett a résztvevőktől elvárható gondossági mércének való megfelelésre is. Egyértelműsíti, hogy „a jogszabályszerű betegellátás a jó

szakembertől csak a minimum elvárás”.^[3] Mindenképpen hasznos a téma megismeréséhez és gyakorlati alkalmazásához ez a felismerés. A joggyakorlatban sok esetben az ellátásban résztvevőktől elvárható gondosságot gyakran szinonimaként használják a szakmai, etikai szabályok és irányelvek betartásával. A kettő azonban nem azonos. Dr. Hanti Péter azzal, hogy nemcsak jogi, hanem orvosszakmai oldalról is megközelíti az orvosi felelősség körét, rámutat arra, hogy az előírások betartásán túl többlet kötelezettsége is van az orvosnak. Ráadásul az orvos napi munkacélja nem abban merül ki, hogy az adott napon sem vétett olyan hibát, ami miatt majd beperelhetik őt, hanem megfelelő szakmai felkészültségét kiaknázva kellő körültekintéssel és gondossággal, a szabályok betartásával lássa el a betegeit. Lényegi szemléletbeli különbséget jelent ez. (Az egészségügyi ellátásokkal kapcsolatban egyébként is a kár sokszor csak évekkel az ellátás követően mutatkozik meg. Fontos felismerés az emberi képességek határait nézve, hogy mindig az idő a legjobb diagnosztika.^[4]) A szerző is rámutat arra, hogy a felelősség kizáráshoz elegendő lenne az is, ha naphosszat objektíve kivédhetetlen döntéseket hozna. Csak ez még nem szolgálja a beteg javát. Nem ez az orvoslás célja és értelme.

Így egyértelműsíti, hogy a gyógyítás folyamatát nem a hétköznapi, károsítástól való óvakodás szemszögéből kell nézni. Két járókelő, akik elmennek egymással szemben az utcán, könnyen el tudják érni, hogy ne sértsék meg egymást. Ahogyan a közúti közlekedés is általában balesetmentesen zajlik. De az egészségügyi ellátás során már egy hétköznapi állapotából kikölkent személy (tehát „beteg”) a jogviszony egyik alanya. Amikor az orvos és betege összetalálkoznak, valamilyen baj már többnyire megtörtént. Az orvos felelőssége ennek a bajnak – vagy valószínűsíthetően a jövőben bekövetkező bajnak – a szakszerű, gondos, szabálykövető felismerésén és kezelésén nyugszik. Így kórházba eleve beteg ember megy, eleve adott egy helyzet, ami külső beavatkozás nélkül még az enyhe esetekben is súlyos következményekkel járhat. A beteg rá van utalva az orvosára.

A fogalomalkotással és értelmezéssel kapcsolatban is kellő áttekinthetőséget nyújt a mű. Szakmai részletességgel, mégis jogászok számára is érthetően tesz különbséget például tévedés és tévedés között. A mű 6.5 fejezetében markánsan elválasztja a diagnosztikai tévedést nem a felróhatóság okozta esetkört az olyan diagnosztikai tévedéstől, melyet az ellátásban résztvevő személy nem kellő körültekintéssel, neki felróhatóan vétett. Ennek megkülönböztetése a felelősség megállapítása körében megkerülhetetlen és döntő jelentőségű. A felelősséget egyébként nemcsak a bíróságok előtti eljárásokban látja, hanem megkülönböztet külső és belső felelősséget is. A felelősség súlyától függően megjelenhet benne közigazgatási vagy szakmai fegyelmi felelősség is, melyre az orvosi műhibák polgári jogi vagy büntetőjogi vizsgálata során nem áldozunk elegendő figyelmet, de az

[3] Hanti, 2013, 107.

[4] Az elévülés lehetséges nyugvása az orvosok munkáját is még jobban megnehezíti, hiszen lényegében bármelyik esetüknél lehet tévedés, állapotromlás. Nincs mesterséges lezáras, ami kizártá tenné a későbbi igényeket.

egészségügyi szakembernek a munkavégzése során ezekre is végig figyelemmel kell lennie. Dr. Hanti Péter a könyv 6. fejezetében ezeket veszi sorra. Csokorba gyűjtve az olvasó egyből megérti az orvosi felelősség komplexitását, többszörös szemléletének szükségességét.

Figyelemreméltó, hogy a speciális szabályokat mennyire széleskörűen mutatja be. Különösen a boncolás körében tett megállapításai ilyenek. Az egészségügyi törvény ugyan nem teszi lehetővé az elhunyt hozzátartozói számára, hogy rendelkezzenek a boncolás mellőzéséről, a gyakorlatban azonban többször is tekintettel vannak erre a kérésre az egészségügyi szolgáltatóknál. Boncolás hiányában azonban a halál pontos okának későbbi bizonyítása csorbát szenved. A könyvben bemutatott ítéletábrák pedig eltérő képet mutatnak arra vonatkozóan, hogy a boncolás esetén elmaradásából eredő károkat egy későbbi polgári perben melyik fél oldalára telepítsük.

A bírósági gyakorlatban dolgozó jogászok számára is hasznos a munka, hiszen a jelentős szakértői gyakorlattal bíró szerző a polgári peres eljárásokat szakértői szempontból is vizsgálja. Gyakorta probléma szokott lenni, hogy akár a felperesi, akár az alperesi oldalon eljáró jogi képviselő rosszul méri fel az adott ügyben a szakértő szerepét, jelentőségét vagy egyébként nem tudja kiaknázni a szakértői bizonyításban a saját ügyfele ügyét elősegítő lehetőségeket. A munka rámutat arra is, mi a szakértő feladata a bírósági eljárásban, milyen formában tud hozzájárulni a bizonyításhoz, és hogy mindehhez milyen nyelvi-kommunikációs úton tud ügyfele számára kedvezően eljutni a jogi képviselő, de akár az ügyben végső döntést hozó bíró is: „Törekedni kell arra, hogy a szakértő kimondja: nem lett volna szakmai hiba nélkül sem érdemi esélye a betegnek túlélni/meggyógyulni. Ennek érdekében a szakértőnek ellenkérdést kell feltenni: érdemben csökkent-e a beteg esélye, és ha igen, mekkora ez számokba öntve?”^[5] Fel kell tudni mérni azt, hogy a szakértő megállapítása önmagában nem teljes, annak kifejtésére kell törekedni.

III. AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS PÉNZÜGYI KOCKÁZATA

A könyv második része az orvosi jog pénzügyi kockázatait teszi vizsgálat tárgyává. Ebben központi helyet foglal el a felelősségbiztosítással kapcsolatos alapvető szabályok ismertetése, és ebben a részben is az olvasó figyelmének felhívása a gyakorlati szemléletű tanácsokra, tudnivalókra. A felelősségbiztosító szerepe az egészségügyi szolgáltató felelősségének körében szinte megkerülhetetlen, ezekben a perekben a felelősségbiztosítók általában önként be is avatkoznak, ezzel is elősegítve az egészségügyi szolgáltató felelősségének kizárását vagy csökkentését. A könyv betekintést nyújt a biztosítási jogviszony általános szabályaiba, majd konkrétan az orvosi felelősségbiztosítások jellegéről és tartalmáról ad képet.

[5] Hanti, 2013, 305.

Gyakorlati szempontból fontos, hogy az általános szerződési feltételekben rendszerint szerepel arra az esetre utalás, ha a biztosító az egyezséget preferálná, de a biztosított ezt nem fogadja el, akkor az ebből eredő többletköltségeket nem vállalja. Lényegében a biztosított a nagyobb előnyök reményében vállalja annak kockázatát, ha végül mégis a hátrányok lennének a nagyobbak.^[6] E körben foglalkozik a szűken értelmezett biztosítási eseménnyel, melyet akként foglal össze, hogy számos biztosítási kötvény a biztosítási esemény fogalmát a betegnek okozott kárban korlátozza. Felvetése szerint: „Ha szigorúan nézzük a biztosítási esemény megfogalmazásának ezt a részét, akár még arra az abszurd következtetésre is juthatunk, hogy pl. az elhunyt beteg hozzátartozója által előterjesztett hozzátartozói nem vagyoni kárigényt sem fedezi az ilyen definíciót alkalmazó kötvény, merthogy az szintén nem a beteg, hanem a hozzátartozó kára.”^[7]

Ilyen alapon pedig a biztosító utóbb arra is juthat, hogy a nem egészséghez való jog sérelmével járó jogsértések esetén (pl. emberi méltósághoz való jog, kapcsolattartáshoz való jog, adatvédelmi jogsértések stb.) sem vállal felelősséget a biztosítottja magatartásáért. Az ilyen problematikus tényezők kizárása minden félnek érdeke. Hasonló súlyú ez, mint az ügyvédek kötelező felelősségbiztosítása kapcsán az ügyvédi letét szabályainak szándékos megsértéséből eredő károkért való helytállás kérdése.^[8]

IV. A KOMMUNIKÁCIÓ KIEMELT SZEREPE

A műben a gyakorlati tapasztalatok alapján mutat rá olyan fontos tényezőkre, mint a jó kommunikáció és a jó kifejezőképesség. Ennek mentén fejti érveit amellett, hogy az egészségügyi oktatásban elengedhetetlen lenne a kommunikációs és a nyelvészeti képzés bevezetése, erősítése. Ez mindenképpen egy prevenció szemléletet feltételez. Ezek megléte sokszor megelőzné a bekövetkező károsodást, de kevésbé szerencsés esetben is az eljáró egészségügyi szakember könnyebben tudná bizonyítani felróhatóságának hiányát. Itt is tetten érhető azt a kívánalom, hogy a beteg és orvosa ne csak a helyzet adta kényszerűség miatt legyen egymásra utalva, hanem együttműködésük alapját a tényleges bizalomra építhessék.

A szerző arra is rámutat, hogy az orvosi zsargonnak is meg kell változnia annak érdekében, hogy az ellátásban résztvevők a felelősség alól ki tudják magukat menteni. Itt jelentkezik leginkább a jogi kockázatmenedzselés súlya. Ugyanazon vizsgálatok és beavatkozások végzése mellett, ugyanannak az eredménynek a megállapítása mellett eltérhet az orvos felelősségre vonási köre, önmagában a szóhasználat dörzsöltségének szintjéhez képest. Figyelembe véve,

[6] Hanti, 2013, 341.

[7] Hanti, 2013, 349.

[8] Magyar Ügyvédek Kölcsönös Biztosító Egyesületének módosított ügyvédi felelősségbiztosítási feltétele (biztosítási feltételek) 3.1.6. pont. (<https://mubse.hu/Mubse/Letoltesek.aspx> 2018. május 03.)

hogy az orvosi hivatás sokszor gyors döntéseket és gyors beavatkozásokat kíván meg, ami mellett a dokumentációs kötelezettség ilyen fokú teljesítése akár el is vonhatja a fókust az orvoslás valódi célja elől.

V. ÖSSZEGZÉS

A könyv ön maga meghatározása szerint hasznos útmutatóként akar működni mind az egészségügyi ellátásban résztvevő szakemberek, mind pedig az egészségügy területén dolgozó jogászok számára. Hanti Péter műve ennek a célkitűzésnek maradéktalanul megfelel.

Tabán, Kereszt utca

Pénzügyi politika és szabályozás dimenziói az Európai Unióban^[1]

A 2008-ban kitört gazdasági és pénzügyi válság következményeiről a mai napig, mintegy tíz év elteltével is jelen időben beszélhetünk. „A válság emléke kísért.” – olvasható az Európai Unió Bírósága főtanácsnokának legfrissebb „devizahiteles” indítványát^[2] kommentáló, minap megjelent sajtócikkében^[3] is. Az uniós tagállamok többféle módon igyekeztek kivédeni, illetve csökkenteni a negatív hatásokat. A fiskális megszorító csomagok foganatosításán túl egyes tagállamok gazdaságélénkítő eszközökkel próbálkoztak. Mások, részben az előbbivel is összefüggésben, illetve annak érdekében, hogy a bankrendszerben fellépő komoly zavarokat megakadályozzák, támogatásokkal igyekeztek menteni a pénzügyi intézményeket, de nem voltak felkészülve e jelentős és nem megszokott költségvetési kiadásokra. Az Európai Unió pedig szintén újfajta eszközökkel igyekezett megoldást keresni a válság által generált problémákra. Mindezen folyamatok, illetve az európai integráció már a válságot megelőzően is jelentkező irányváltásai^[4] átrendezték az Unió és a tagállamok közötti viszonyrendszert az egyes szakpolitikák alakítása, a döntéshozatali hatáskörök megosztása és a támogatási mechanizmusok terén egyaránt.

Az alábbi tanulmány e jelenségek pénzügyi integrációs vonatkozásait vizsgálja Csűrös Gabriella *Uniós pénzügyek. Az európai integráció fejlődésének pénzügyi jogi vizsgálata* című könyve^[5] alapján. A 2015-ben megjelent kötet célja az Európai Unió pénzügyi szabályozása változásainak vizsgálata az integrációs formákra és a válság következtében

* Tudományos főmunkatárs, MTA-DE Közzszolgáltatási Kutatócsoport; egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

** Tudományos segédmunkatárs, MTA-DE Közzszolgáltatási Kutatócsoport; PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

[1] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Debreceni Egyetemen működő DE ÁJK Állami Erőforrások Államtudományi Kutatóműhely együttműködésével készült. A projektirány elhelyezésére lásd: Horváth M. Tamás és Bartha Ildikó (2016): Az ágazati közszolgáltatások rendszertanáról. In: uő.k.(szerk.) Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak? Budapest, Dialóg Campus, 25–37.

[2] Tanchev főtanácsnok indítványa a C-51/17. sz. OTP Bank és OTP Faktoring ügyben (ECLI:EU:C:2018:303)

[3] Bonta, 2018.

[4] Bővebben erről: Horváth, 2013.

[5] Csűrös, 2015.

a gazdasági és a monetáris unió megerősítését célzó uniós intézkedésekre tekintettel. A könyv többéves kutatómunka^[6] és mintegy tíz éves pénzügyi jogi oktatói tapasztalat eredménye.

A könyv öt nagyobb egységből áll: az első fejezet fogalmi meghatározásokkal és elhatárolásokkal foglalkozik. A második fejezet bemutatja a gazdasági integrációk formáit és annak sajátosságait az Európai Unió vonatkozásában. A harmadik fejezet középpontjában a közösségi, illetve uniós szintű gazdaságpolitikai koordináció szabályozásának története áll. Erre alapozva elemzi a szerző a 2008-as válságot követően kialakított új, többpilléres felügyeleti rendszert, valamint az euróövezet költségvetési felügyelettel kapcsolatos intézkedéseket és nemzetközi megállapodásokat a negyedik fejezetben. A könyv utolsó, ötödik fejezete az Európai Unióhoz kapcsolódó hitelmechanizmusokra helyezi a hangsúlyt.

I. AZ EURÓPAI UNIÓ MINT SAJÁTOS PÉNZÜGYI INTEGRÁCIÓ

A feldolgozott téma vizsgálata interdiszciplináris megközelítést igényel, mivel az egyes jogintézmények célját, funkcióját, ellentmondásait csak a mögöttük rejlő közpolitikai, gazdaságpolitikai tényezőket vizsgálva érthetjük meg. A szerző alaptézise, hogy az Európai Unió vonatkozásában megvalósuló gazdasági integrációs formák egyfajta specifikumát képezik az uniós pénzügyeknek, vagy más néven integrációs pénzügyi jognak. A könyv éppen ezért sajátos módszertani megközelítést alkalmaz: az integrációs formákon keresztül elemzi az Európai Unió pénzügyi jogrendjét.

Elméleti alapvetésként a könyv elején a szerző külön alfejezetet szentel a nemzetközi pénzügyi jog és fiskális föderalizmus teoretikus közegének és a regionális gazdasági integrációk rendszertanának. A szerző megközelítése azon a feltevésen alapul, hogy a fiskális föderalizmus elméleti kerete átlépheti az állami határokat, és vizsgálhatja az államok közötti pénzügyi kapcsolatokat, valamint a nemzetközi szervezetek által létrehozott sajátos kormányzati szintek szerepét, integrálódását és hatását egyes jogintézményekre. A vizsgálódás tárgya az uniós közpolitikák által megjelenő államháztartási funkciók és ezek hatásai a kormányzati szintek közötti pénzügyi kapcsolatokra. Ennek alapján a nemzetközi szervezetek rendszerén belül az Európai Uniót olyan gazdasági integrációként helyezi el, amely sajátosságokkal rendelkezik a nemzetközi pénzügyi együttműködés területén (is).

A könyv második részében kerül sor a regionális gazdasági integrációk rendszertanának kifejtésére, az egyes integrációs formák bemutatására, pénzügyi jogi szempontból releváns sajátosságok elemzésére. E rész első alfejezetében

[6] A kötet megjelenését megelőzően, a kutatás korábbi szakasza eredményeinek összefoglalását lásd a szerző *Az Európai Unió, mint regionális gazdasági integráció egyes pénzügyi jogi aspektusai* című PhD értekezésében (Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2012).

a „hagyományos” integrációs formákat vizsgálja. E rendszertan szerint a szabadkereskedelmi zóna a gazdasági integrációk hagyományos kereteit adja úgy, hogy a közös gazdaságpolitikai elemek még nincsenek jelen. A gazdasági integrációk tipológiájában az első lépcsőfoknak tekinthető. Pénzügyi szempontból releváns jellemzője, hogy egy meghatározott övezeten belül nincs importra kivetett vám, így abból államháztartási bevétel sem keletkezik a tagállamok számára. Az Európai Unió ma is számos szabadkereskedelmi megállapodást köt. A szerző kiemeli ennek kapcsán a társulási megállapodásokat is, amelyek megkötésére először a kelet-közép-európai átmeneti gazdaságokkal került sor (pl.: Magyarország 1991). Ezen megállapodások célja a szabadkereskedelem korlátainak fokozatos lebontása és a szorosabb politikai együttműködés megvalósítása volt. E megállapodások biztosították a szabadkereskedelem korlátozott megvalósulását, előkészítve a belső piacot, valamint a gazdasági és monetáris unió intézményeit. Részletesen, mintegy esettanulmányként foglalkozik a szerző az Európai Unió (és tagállamai), valamint az EFTA országai közötti szabadkereskedelmi megállapodásokkal, mint az integrációs pénzügyi jog rendszerének egyedi elemével.

A szerző is megkülönbözteti a fenti szabadkereskedelmi övezeteket attól a formától, amikor geopolitikailag nem összetartozó területek országai kötnek egymással szabadkereskedelmi megállapodást. Ezek között érdemes lett volna a könyvben is kitérni az ún. új generációs („átfogó”) szabadkereskedelmi megállapodásokra (ilyen többek között a Kanadával, USA-val illetve egyes ázsiai országokkal megkötött megállapodás), amelyek tartalmukat illetően nem csupán a tarifális akadályokra terjednek ki; a szolgáltatások és befektetések liberalizációjára, továbbá a szellemi tulajdonjogokra és a versenyre vonatkozóan e megállapodások szintén tartalmaznak rendelkezéseket. Pénzügyi, adózási területet ugyancsak érintenek,^[7] sőt a CETA az első olyan szabadkereskedelmi megállapodás, amely kölcsönösen megnyitja a szerződő felek vállalkozásai számára a tartományi és az önkormányzati szintű közbeszerzési pályázatokat. Ezen újfajta megállapodások nyilván eltérően ítélandók meg a tagállamok pénzügyi piacaira gyakorolt hatás és a fiskális integráció előmozdítása szempontjából, mint a korábbi, hagyományos formák.

Sor kerül a vámunió mint a gazdasági integráció második tipikus lépcsőfokának bemutatására is. Az Európai Unió tagállamai között kiépített vámunió pénzügyi jogi szempontból kerül a vizsgálódás középpontjába, amelynek során a szerző elemzi a lehetséges költségvetési hatásokat, valamint a közös vámbevétel szabályozását. A vámunió „belső oldalára” tekintettel a belső vámokból származó államháztartási bevételek – hasonlóan a szabadkereskedelmi övezetekhez – szintén elmaradnak. A könyvben ezzel kapcsolatban kifejtettekhez érdemes még hozzátenni, hogy e bevételkiesést a tagállamok adott esetben különböző „alternatív forrásokkal” igyekeztek/igyekeznek pótolni, azonban gyakran ezen

[7] Ezen újfajta megállapodások létrehozására vonatkozó igény és koncepció megfogalmazását lásd: Az Európai Bizottság közleménye – „Globális Európa: Nemzetközi versenyképesség”, COM (567 (2006 végleges).

alternatív opciók is fennakadnak a belső piaci jog szűrőjén. Mindez a belső piac integrációs logikájából következik: a belső piaci tilalmak tipikusan nem zárt fogalmi rendszerekhez kötődnek, sokkal inkább „hatásalapúak”. Ez kifejezetten következik a releváns szerződési rendelkezések szövegéből,^[8] de az áruk szabad mozgására vonatkozó tilalmak összetettsége, a rendszer egésze is azt mutatja, hogy a cél elsősorban a tagállamok közötti árumozgás mindenfajta akadályának felszámolása. A „vámbevétel-pótló” alternatív megoldások pedig gyakran azonos vagy hasonló hatást eredményeztek a tagállamok közötti árumozgásra, mint maguk a belső vámok.

Vegyük a magyarországi regisztrációs adó példáját. A regisztrációs adóról szóló 2003. évi XV. törvény bevezetésének indoka egyértelműen az ország uniós csatlakozásával vállalt kötelezettségeire tekintettel megszüntetendő, uniós jogi terminológiával ún. „vámmal azonos hatású díj” kategóriába tartozó adó eltörlése miatt kieső bevétel pótlása volt. A törvény indoklása szerint annak „lényege, hogy Magyarországnak az Európai Unióhoz történő csatlakozása révén megszűnő, de addig ellenőrzött határforgalomhoz kötődő fogyasztási adóját – az adóztatandó termékkört, a mentességeket lényegében változatlanul megőrző – regisztrációs adó váltja fel. A regisztrációs adó konstrukciójában így hasonlít a fogyasztási adóhoz, és abból táplálkozik, hogy a személygépkocsik esetében – az áruk szabad mozgása mellett – megmaradt a forgalomba helyezéshez kötött regisztrációs igény.”

Az Európai Bíróság (EUB) viszont – szemben a törvényi indokolással – úgy találta, hogy az új adó akadályát képez az áruk szabad mozgásának, csak éppen nem a vám, illetve vámmal azonos hatású díjak, hanem a diszkriminatív adóztatás tilalma szemszögéből problematikus. Az EUB C-290/05. és C-333/05. sz. Nádasdi és Németh egyesített ügyekben hozott ítélete^[9] szerint a diszkriminatív adóztatást tiltó EUMSZ 110. cikkével ellentétes az olyan adó, mint amelyet a regisztrációs adóról szóló törvény vezetett be, amennyiben azt a használt személygépkocsiknak a tagállamban történő első forgalomba helyezése után vetik ki, és annak összegét a személygépkocsik értékcsökkenésének figyelembevétele nélkül, azok műszaki tulajdonságai (motor típusa és hengerűrtartalma) és környezetvédelmi besorolása alapján kell kiszámítani, aminek folytán az adó más tagállamból behozott használt személygépkocsikra történő alkalmazása esetén az adó összege meghaladja a belföldön már nyilvántartásba vett hasonló használt személygépkocsik maradványértékében foglalt adó összegét. Éppen ezért a regisztrációs adóról szóló törvényt az EUB ítéletének fényében módosítani kellett, e „helyreigazítás” pedig végső soron újfent a határon átnyúló (használt) személygépkocsi-forgalom adóztatásából eredő bevételek csökkenését eredményezte.

A szakirodalom ugyanakkor negligálja a vámbevételek meg-, illetve újraelosztásának jelentőségét, amelynek oka a szerző szerint az, hogy a vámpo-

[8] Lásd különösen az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 30., 34., 35. és 110. cikkeit.

[9] C05/290.- és C05/333.- sz. Nádasdi és Németh egyesített ügyekben hozott ítélete (ECLI:EU:C:2006:652).

litikából nem feltétlenül következik a közös vámbevétel. A vámpolitika kizárólagos uniós hatáskör, habár az elmúlt évek adataiból látszik, hogy a közösségi költségvetés bevételei között e források csökkenő arányt képviselnek. A vámunió következménye a tagállami vámbevételek redisztribúciója is, tekintve, hogy a közös (uniós) vámtarifa szerinti vámokat mindig a külső határokon szedik be, függetlenül az importált termék rendeltetési helyétől – a beszedő tagállamok a beszedési költségnél sokszor nagyobb, általában megállapított 25%-os vámbevételt visszatartják, emellett vámbefizetéseik révén nettó befizető pozíciójuk is erősödhet (ún. rotterdami hatás).

A szerző a közös, illetve egységes belső piaccal is foglalkozik, kitérve az uniós szakpolitikák fejlődésével való kapcsolat elemzésére is. Állítása szerint a közösségi szintű regionális politika megjelenése, illetve térnyerése párhuzamba állítható az egységes belső piac és a gazdasági és monetáris unió megvalósításának folyamatával. Külön alfejezetet szentel az EU és az EFTA közötti támogatási rendszer ismertetésének. Ezt követi a regionális gazdasági integráció további együttműködési formáira vonatkozó nézetek, elméletek rendszerezése, majd az Európai Unió és egyes harmadik országok monetáris kapcsolatai sajátosságainak elemzése.

Sor kerül ezt követően az uniós szintű tagállami gazdaságpolitikai koordináció és a pénzügyi politika egyes szegmenseinek vizsgálatára is az Európai Unió vonatkozásában. A szerző feltevése szerint az uniós szintű gazdaságpolitikai koordináció nem azonos az uniós kormányzati szinten megjelenő gazdaságpolitikai elemekkel, illetve az integráció sajátos, részleges, „mozaikszerű” gazdaságpolitikával rendelkezik, ami viszont nem hiányosnak, hanem inkább egyedinek tekinthető a tagállami gazdaságpolitikákhoz képest.

Az együttműködés szintjét a szerző úgy értékeli, hogy az EU-ban elsősorban a tagállami gazdaságpolitikák koordinációja valósul meg. A gazdaságpolitika uniós szintű manifesztumaként leginkább a sajátos uniós kormányzati szerepeket megtestesítő támogatáspolitikát és a közös valutát bevezető tagállamok relációjában megvalósuló szupranacionális jellegű monetáris politikát tekinthetjük, de uniós szinten érdemi gazdasági kormányzásról egyelőre nem beszélhetünk.

Az integráció költségvetési politikája tekintetében a szerző megállapítja, hogy a közpénzügyi szabályok rendszerében a jelentős korlátok közé szorított uniós költségvetési politika cél-, eszköz-, és szabályrendszerének sajátossága miatt számos esetben újdonságot jelent. Ilyen többek között a stratégiai költségvetés kialakítására való törekvés, az egyes uniós közpolitikákhoz külön alapot rendelő, funkcionális költségvetési tervezés, valamint a szigorú pénzügyi ellenőrzési rendszer magas adminisztrációs költsége.

A pénzügyi föderalizmus (al)fejezet előfeltevése szerint az Európai Unióban a kormányzati szintek közötti pénzügyi kapcsolatok az államháztartás funkcióinak sajátos megjelenését eredményezik. Kérdésként, hogy egyáltalán milyen (klasszikus értelemben vett) államháztartási funkciók jelennek meg az Európai Unió vonatkozásában. Az allokációs funkció az Európai Unió költségvetésében nem meghatározó; ennek keretében biztosított uniós közjavak köre a közös

agrárpolitika keretében jelenik meg leginkább (szabályozó funkció is). A redisztributív funkció realizálódása az EU regionális és külpolitikájában (fejlesztés és együttműködés) látható a legmarkánsabban. Stabilizációs funkciót az Unió költségvetése alapvetően nem képes ellátni, amelynek oka az uniós költségvetés korlátozott terjedelme és alapvetően fejlesztési prioritásai. A stabilizáció fontossága a válságot követően nőtt meg, ami egyben a koordinációs és szabályozási eszközök elégtelenségét is mutatta, hiszen ezeken keresztül tud e funkció érvényesülni. Napjainkban tehát az uniós kormányzati szint számára a stabilitás helyreállítása rendkívül meghatározó kihívás.

Fontos megjegyeznünk ugyanakkor, hogy e sajátos és a tagállamhoz képest korlátozottan tekinthető államháztartási funkciók szerepe más megvilágításban, e funkciók erőforrás-oldalára fókuszálva is értelmezhető. Az Európai Unió költségvetéséből közvetlenül vagy (ami inkább tipikus) közvetett módon juttatott pénzügyi támogatások olyan területeken is meghatározó módon járulhatnak hozzá a tagállami közfeladatok ellátásához, ahol az uniós feladat- és hatáskörök, illetve az uniós fiskális rendszer klasszikus értelemben vett államháztartási funkciói korlátozottak (gondoljunk például az egészségügy vagy a sport terén megvalósuló infrastruktúra-fejlesztésekre). Éppen ezért, az európai uniós forrásokról való döntés birtoklásának jelentősége fölértékelődik; e források felhasználása pedig napjainkban jobban a tagállami kormányok adminisztrációjának hatása alá kerül. A tagállami adminisztráció meghatározó szerepére a kötet is utal, de érdemes lett volna e problémakört bővebben (akár egy önálló alfejezet szintjén) kifejteni, az ebből adódó feszültségeket akár konkrét példákon keresztül is bemutatni.

A könyv a közösségi, illetve uniós szintű gazdaságpolitikai koordináció szabályozásának történetét is tárgyalja, azon feltevés alapján, hogy a gazdaságpolitikai koordináció szabályozástörténeke vizsgálatával megalapozottan értékelhető a válság következtében meghozott reformok, hiszen a korábbi szabályozás elégtelenségeit és ellentmondásait épp a válság hozta felszínre. Négy szakaszt különböztet meg: az első időszakra tehető a gazdaságpolitikai koordináció intézményeinek, eljárásainak (Európai Monetáris Rendszer, Európai Monetáris Együttműködési Alap) megjelenése, a gazdasági és Monetáris Unió célkitűzésének megfogalmazása. A második korszakot a Maastrichti Szerződés, a Stabilitási és Növekedési Paktum, valamint a formálódó strukturális politikai szabályozás jelenti, amely a kilencvenes évektől a gazdasági világválság 2008-as kezdetéig tart. A harmadik szakaszban erősödik fel a stratégiaalkotás jelentősége, és kialakul a koordinációs mechanizmusok eltérő gyakorlata. A negyedik, még ma is formálódó szakasz pedig a válságkezelés időszaka.

E „történeti fejezet” elhelyezése helyénvaló a kötetben, mivel a válság hatására bevezetett intézmények, eljárások, támogatások által realizálódó eredményeket valóban csak a múltban bevezetett jogintézmények, eljárások elemzésével tudjuk megítélni. Példaként említhetjük a harmadik görög gazdasági kiigazítási programot, amely 2018. augusztus 20-ig tart, utána az eurócsoport reményei szerint Athén visszatérhet a piaci finanszírozáshoz. A görög helyzet megértéséhez azon-

ban elengedhetetlen a válság hatásának vizsgálata a görög gazdaságra, valamint szükséges elemezni az euróövezet által ezen országnak nyújtott támogatás feltételeit, indokait.

II. A VÁLSÁG ÁLTAL GENERÁLT VÁLTOZÁSOK

„A válság által generált változások a gazdaságpolitikai együttműködés uniós szabály és eszközrendszerében” című negyedik fejezetben a szerző az uniós gazdaságpolitikai együttműködés szabály- és eszközrendszerének a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság utáni változásait mutatja be, időrendi sorrendben.

A válságot követően több kísérlet történik a gazdaságpolitikai koordináció megerősítésére az Unió részéről. A szerző abból indul ki, hogy az uniós költségvetés stabilizációs funkciójának hiánya a válság hatására jobban láthatóvá vált és a stabilizációs funkció igénye az eddigieknél erőteljesebben jelentkezett. Éppen ezért az Unió a stabilizációs célú hitelmechanizmusok reformjával, valamint a koordináció és a szabályozás kormányzási módszereinek erősítésével reagált. A válságot követően megreformált uniós gazdaságpolitikai koordinációs felügyelet központi elemévé a többpilléres felügyeleti rendszer vált, amely keretében 2010-ben elfogadták a pénzügyi piacok európai felügyeleti rendszerére vonatkozó szabályokat, majd 2011-ben döntöttek az ún. hatos csomagról. Ezt követően az integráció további mélyítésére vonatkozó szabályozási reform kissé megtorpant a divergáló tagállami érdekek miatt, így konszenzus hiányában nemzetközi megállapodások születtek. Az újabb, 2013-tól kezdődő szabályozási hullám már jobban differenciál, a gazdasági és monetáris unió további erősítését célzó rendelkezések alapvetően csak az euróövezeti országokat kötelezik.

A többpilléres felügyeleti rendszer alapvetően a már meglévő, de a válság által megerősített együttműködési formára épít: ez a gazdaság- és költségvetés-politikai koordináció és felügyelet, amelynek alapvető szabályait az Unió alapító szerződése (jelenleg EUMSz) és a válságot követően is módosított Stabilitási és Növekedési Paktum határozza meg. Ez a többpilléres felügyeleti rendszer első pillére. Új, második pillérként a makrogazdasági felügyelet jelenik meg. A harmadik pillér pedig a pénzügyi piacok európai felügyeleti rendszere, amely az uniós makroprudenciális felügyelet tekintetében új, a mikroprudenciális felügyelet vonatkozásában viszont nem előzmények nélküli struktúra.

A többpilléres felügyeleti rendszer végrehajtása egy új felügyeleti ciklus, az európai szemeszter keretében valósul meg, elsősorban a prevenciók célú intézkedések körét bővítve. Az első pillérbe tartozó többoldalú felügyelet és túlzott hiány eljárás kapcsán a szerző a legfőbb hiányosságoknak a vonatkozó uniós jogi aktusok nem kötelező jellegét tekinti. Az első két pillér mindegyikére vonatkozóan megállapítja, hogy a válság hatására erősödött a kontrollmechanizmus és az Unió szabályozási funkciója, így akár pénzbeli szankció kiszabására is sor kerülhet, azonban csak az euróövezeti tagállamok tekintetében, akik a gazdaságpolitikai

cél kiigazítása esetén visszakapják azt. Előrelépésként értékelendő ugyanakkor a szerző szerint, hogy a 2014–2020 közötti költségvetési időszak egyes támogatásainak az újraszabályozásával^[10] az uniós költségvetés mindösszesen kb. 44%-át kitevő ESB alapok (Európai strukturális és beruházási alapok)^[11] támogatásainak az új feltételrendszere a többpilléres felügyeleti rendszer első két pillérére, valamint az EU-hoz kapcsolódó hitelmechanizmusokat is erősíti. A két pillér keretében megfogalmazott, kötelező erővel nem bíró tanácsi ajánlások be nem tartása, valamint a hitel folyósításának feltételül szabott gazdaságpolitikai feltételek nem teljesítése esetén ugyanis immár mind az öt ESB alap (azaz nem csak a Kohéziós Alap,^[12] mint a korábbi szabályozás szerint) támogatásai felfüggeszthetők.

A túlzotthiányeljárás alkalmazására már korábban is lehetőség volt, ténylegesen viszont csak a válságot követően alkalmazták ezen eljárást, mégpedig első alkalommal Magyarországgal szemben. A szerző arra a következtetésre jut, hogy bár a fiskális politika alapvetően tagállami hatáskörbe tartozik, a túlzott hiány eljárás befolyásolni tudja a tagállamok gazdaság- és költségvetési politikáját. Azt a szerző is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy e ráhatás nem közvetlen, hiszen a költségvetési kiigazításhoz vezető eszközök megválasztása és alkalmazása a tagállamokon múlik. Hozzátehetjük, hogy éppen ezért lehet kérdéses e kiigazító eszközök tényleges hatása, illetve legitimitációja. Így például Magyarországon, a stabilitási törvény (2011. évi CXCV. tv.) rendelkezése (34. §) értelmében az Európai Unió kötelező jogi aktusának való megfelelés miatt az adófizetők terhére megállapított fizetési kötelezettség esetében számos, egyéb esetekben betartandó alkotmányos garanciális szabálynak (32. és 33. §-ok) nem kell érvényesülnie.^[13]

A harmadik pillér – a pénzügyi piacok európai felügyeletének szabályai – tekintetében a legfigyelemreméltóbb változás, hogy a mikroprudenciális felügyeletért felelős európai szakhatóságok bizonyos esetekben jogosultak egy tagállam felügyeleti hatóságára vagy közvetlenül egy pénzügyi intézményre vonatkozóan kötelező erejű, egyedi határozatot hozni.

[10] Az Európai Parlament és a Tanács 1303/2013/EU rendelete (2013. december 17.) az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra, a Kohéziós Alapra, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapra és az Európai Tengerügyi és Halászati Alapra vonatkozó közös rendelkezések megállapításáról, az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra és a Kohéziós Alapra és az Európai Tengerügyi és Halászati Alapra vonatkozó általános rendelkezések megállapításáról és az 1083/2006/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről. *HLL 347, 20.12.2013, p. 320–469.* A rendelet (24) preambulumban bekezdése értelmében „a kohéziós politika és az uniós gazdaságirányítás kapcsolatának szorosabbra fűzése szükséges annak biztosítása érdekében, hogy az ESB-alapokból eszközölt kiadások hatékonyságát megfelelő gazdaságpolitika támassa alá, és hogy az ESB-alapok – amennyiben szükséges – átirányíthatók legyenek a tagállamokat érintő gazdasági problémák kezelésére.”

[11] A „strukturális alapok” két alapot jelent: az Európai Regionális Fejlesztési Alapot (ERFA) és az Európai Szociális Alapot (ESZA); a többi három (beruházási) alap pedig a Kohéziós Alap, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap és az Európai Tengerügyi és Halászati Alap.

[12] A Kohéziós Alap az uniós költségvetés nagyjából 6%-át teszi ki.

[13] Lásd erről még: Horváth, 2018.

A többpilléres felügyeleti rendszerhez kapcsolódóan, azt kiegészítve több nemzetközi szerződést kötöttek az integráció egyes tagállamai, amelyeket a kötet szintén részletesen bemutat. Ezek közül kiemelendő az euróövezet államai által kötött Euro Plusz Paktum^[14] (az eurózónán kívüli államok is csatlakozhatnak), amelyben a tagállamok többletkötelezettségeket vállalnak egyes nemzeti hatáskörben lévő gazdaságpolitikai szakterületen. Ezzel szemben a Fiskális Paktumot^[15] 2012-ben 25 tagállam kötötte, amelynek hazánk is részese. E dokumentum azonban csak az euróövezeti államokra állapít meg kötelezettségeket. Mind a két nemzetközi szerződést uniós tagállamok kötötték a Gazdasági és Monetáris Unió gazdasági pillérének megerősítése végett, különbség, hogy a Fiskális Paktum nem terjed ki minden szerződő félre.

A harmadik alfejezetnek a 2014–2020 közötti többéves pénzügyi keret egyes támogatásainak 2014-ben bevezetett makrogazdasági feltételei képezik tárgyát. Szintén a válság indukálta ugyanis a támogatási rendszer azon újítását, hogy e feltételek teljesítésétől tették függővé a jelentős makrogazdasági hitelek juttatását a tagállamoknak, továbbá e feltételeket kiterjesztését az ESB-alapok mindegyikére.^[16] A szerző az uniós útkeresés kreatív megoldásának tekinti az uniós költségvetési támogatások feltételrendszerének hozzáigazítását a gazdaságirányítás mechanizmusaihoz, mivel a gazdasági és fiskális politikai koordináció keretében az Uniót kötő szabályozási korlát – azaz, hogy csak kötelező erővel nem bíró ajánlásokat fogadhat el – az uniós támogatások feltételrendszerének szabályozása terén nem érvényesül.

A negyedik rész utolsó nagy fejezete a formálódó bankunió mechanizmusaival foglalkozik. A válság felszínre hozta a pénzügyi piacok zavarait és így megmutatkozott a bankrendszer jelentősége, mivel az elengedhetetlen a gazdasági növekedés, a reálgazdaság megfelelő finanszírozása és a közszektor finanszírozási szükségleteinek kielégítése kapcsán. A 2012-re kialakított bankunió három pillérből épül fel: egységes felügyeleti mechanizmusból, betétbiztosítási rendszerek harmonizált keretéből és egy közös bankszanálási mechanizmusból. Az első pillér az euróövezeti tagállamok számára kötelező, az Európai Központi Bankból és az illetékes nemzeti hatóságok pénzügyi felügyeleti rendszeréből áll. A banki betétekkel kapcsolatos kockázatok, és ezzel a pénzügyi intézmények prudens működését negatívan befolyásoló hatás csökkentése érdekében került sor a nemzeti

[14] „Euro Plusz Paktum, fokozottabb gazdaságpolitikai koordináció a versenyképesség és a konvergencia érdekében” címmel az euróövezet állam- és kormányfői által az Európai Tanács 2011. március 24–25-i ülésén kötött kormányközi megállapodás. Az Európai Tanács (2011. március 25–24.) következtetései, I. Melléklet.

[15] A gazdasági és monetáris uniósbeli stabilitásról, koordinációról és kormányzatról szóló, 2012. március 2-án megkötött szerződés (továbbiakban Fiskális Paktum). A szerződés megkötésében az akkori tagállamok közül Nagy-Britannia és Csehország nem vett részt.

[16] Lásd a fenti 2013/1303/EU rendeletet.

bérgarancia-rendszerek összehangolását célzó 2014/49/EU irányelv^[17] elfogadására, amely a korábbiakhoz képest módosítja a betétbiztosítási védelem alá eső betétek körét, valamint a betétesek tájékoztatásának és kifizetésének a szabályait. A (Szanálási Testületből és egységes Szanálási Alapból álló) egységes szanálási mechanizmus 2014/59/EU irányelvvvel^[18] történő felállítására, annak érdekében került sor, hogy esetleges bankcsődök esetén csökkenjen a bankok és államháztartás közötti kapcsolat és így végső soron az adófizetőkre nehezedő teher.

Az utolsó (ötödik) rész az Európai Unióhoz kapcsolódó hitelmechanizmusokat veszi górcső alá. Az uniós hitelek (visszatérítendő támogatások) közül a kötet nem csak az Unió által közvetlenül nyújtott hiteleket vizsgálja, hanem azokat a tagállamok, illetve a tagállamok által létrehozott nemzetközi szerződések által nyújtott visszatérítendő támogatásokat is, ahol a hitelezési mechanizmusban (tárgyaláson részvétel, feltételek teljesítésének ellenőrzése, program utáni felügyelet) az Unió részt vesz. A szerző megállapítja, hogy a válság hatására nemcsak a meglévő mechanizmusok támogatásai iránt nőtt meg az igény, hanem az euróvezeti válság kezelésére újakat is kialakítottak (makro- és mikrogazdasági célú hitelek.)

A kötet V. része felvázolja az Unió hitelezési mechanizmusainak komplex rendszerét. Különbséget kell tennünk először is a támogatások között azok célja alapján is, így vannak makrogazdasági és mikrogazdasági célokat szolgálók. Az előbbin belül megkülönböztethetjük továbbá az Unió tagállamai számára, illetve harmadik országoknak nyújtott hiteleket. A tagállamoknak biztosított hitelek körében a szerző azon támogatásokat vizsgálja, amelyeket az Unió fizetési nehézségek esetén nyújt rendkívüli események kezelése érdekében.

Ezt követően az Unió által harmadik országoknak nyújtott makroszintű pénzügyi támogatásokat elemzi. E támogatásokat 1990-ben vezették be, céljuk pedig, hogy rövid távú fizetésimérleg-problémákkal küzdő harmadik országok vagy területek számára segítséget nyújtsanak. E kölcsönök kivételes, kiegészítő jellegűek, és a kezdeményezettek egy 2013-as Európai Parlament és Tanácsi közös nyilatkozat alapján tagjelölt, potenciálisan tagjelölt vagy szomszédságpolitika miatt érintett országok, területek lehetnek. Végül a mikrogazdasági hiteleken belül az Euroatom-kölcsönök és az Európai Beruházási Bank fejlesztési támogatásainak elemzésére kerül sor.

A könyvet egy összefoglaló fejezet zárja, amely az egyes fejezetek tárgyát képező elemzések konklúzióit hozza összefüggésbe a Gazdasági és Monetá-

[17] Az Európai Parlament és a Tanács 49/2014/EU irányelve (2014. április 16.) a betétbiztosítási rendszerekről. HL L 178-149 „2014.6.12. „173. o.

[18] Az Európai Parlament és a Tanács 2014/59/EU irányelve (2014. május 15.) a hitelintézetek és befektetési vállalkozások helyreállítását és szanálását célzó keretrendszer létrehozásáról és a 82/891/EGK tanácsi irányelv, a 2001/24/EK, 2002/47/EK, 2004/25/EK, 2005/56/EK, 2007/36/EK, 2011/35/EU, 2012/30/EU és 2013/36/EU irányelv, valamint az 1093/2010/EU és a 648/2012/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet módosításáról. HL L 173., 2014.6.12., 190-348. o.

ris Unió megvalósításának víziójával. Az eddigi szabályozás elégtelenségét a szerző leginkább a „félkarú gazdaságirányításban” látja: a monetáris politika az euróövezeti tagállamok vonatkozásában kizárólagos uniós hatáskör, a fiskális és strukturálpolitikák azonban alapvetően továbbra is tagállami hatáskörben maradnak. Mindez számos pénzügyi kockázatot hordoz magában, így a túlköltekezés vagy az aszimmetrikus gazdasági sokkok problémáját. Éppen ezért hozta felszínre a válság a gazdasági unió megerősítésének igényét.

Az egyrészt a monetáris politika, másrészt pedig a gazdaságpolitika alakítására vonatkozó uniós hatáskörök közötti aszimmetria problémáját jól mutatják a válságot követően kibocsátott tagállami államkötvényekkel kapcsolatos, az Európai Központi Bank által kezdeményezett megmentő-program (ún. Outright Monetary Transactions [OMT] program) jogi kérdései is. A 2008-ban kezdődő nemzetközi gazdasági válság 2010-ben államadósság-válsággá alakult át az euróövezethez tartozó több tagállamban (Görögország, Olaszország, Spanyolország). 2012 nyarán a befektetőknek az euró fenntarthatóságára vonatkozó kétségei az euróövezet több tagállamának államkötvényei tekintetében alkalmazott kockázati felár drámai mértékű emelkedését eredményezték, kritikus pénzügyi helyzetet teremtve ezáltal. Az euró „visszafordítható jellege” és az ebből következő visszatérés a nemzeti pénznemhez önmagát beteljesítő jóslatnak tűnt. Ebben a helyzetben jelentette be az Európai Központi Bank elnöke az OMT-programot.^[19] A program lényege, hogy az Európai Központi Bank az euróövezethez tartozó tagállamok államkötvényeit a másodlagos piacon bizonyos feltételek mellett megvásárolja. Az EKB e program alkalmazását ahhoz köti, hogy az érintett tagállam vagy tagállamok részt vesznek az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz vagy az Európai Stabilitási Mechanizmus támogatási programjában.

Magánszemélyekből álló csoportok alkotmányjogi panaszt is nyújtottak be az OMT-határozatokkal összefüggésben a német Bundesverfassungsgericht-hez (szövetségi alkotmánybíróság), amely előzetes döntéshozatali eljárás keretében kérte az Európai Unió Bíróságától, hogy döntsön az OMT-programra vonatkozó határozat jogszerűségéről. Az Európai Bíróságnak abban az alapvető kérdésben kellett állást foglalnia, hogy az OMT-program tekinthető-e olyan „nem hagyományos” *monetáris politikai* (azaz az Unió kizárólagos hatáskörébe tartozó) eszköznek, amelyre a válság által okozott pénzügyi piaci zavarok helyreállítása és „az euró megmentése” érdekében szükség van, vagy a rendkívüli körülmények ellenére is olyan *gazdaságpolitikai* aktusként értékelendő, amellyel az Unió beleavatkozott egy, a tagállamok számára fenntartott területbe, azaz túllépte a ráruházott hatáskörök kereteit. Az ügyben észrevételt tevők (a Bundesverfassungsgericht előtti alapügy panaszosai, egykori német parlamenti képviselők) szerint az OMT-program az érintett tagállamok adósságainak „közössé tételével”

[19] Lásd az EKB 2012. szeptember 6-án közzétett sajtóközleményét: http://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2012/html/pr120906_1.en.html.

összeegyeztethetetlen az uniós alapító Szerződésekkel, mert egyes tagállamokra terheli más tagállamok adósságait. Egy ilyen intézkedés jóval túlmutat azon a „támogatáson”, amelyet a Szerződések szerint az EKB nyújthat az Unió és a tagállamok gazdaságpolitikája számára. A piac ilyen módon történő megzavarása összeegyeztethetetlen az EKB számára biztosított, árstabilitás fenntartására vonatkozó felhatalmazással.

Az EKB ugyanakkor az OMT-program jogszerűségét a 2012 nyarán történt fejleményekre alapozta; ekkoriban terjedt el ugyanis a befektetők között az euró megszűnésével kapcsolatos félelem, ami több tagállam államkötvényei esetében a kamatláb jelentős emelkedését idézte elő. Az EKB szerint ilyen körülmények között a monetáris politika szokásos csatornáin keresztül nem volt lehetséges érvényre juttatni a monetáris politikát, és az államkötvénypiacok ebből következő töredezettsége, amely együtt járt számos tagállamnak (és tágabb értelemben ezen államok pénzügyeinek) a finanszírozási nehézségeivel, megakadályozta az EKB által rendszeresen kibocsátott impulzusok megfelelő közvetítését. E körülmény tehát igazolta egy olyan, nem hagyományos monetáris politikai intézkedések alkalmazását, mint az OMT-program.

Az Európai Unió Bírósága végül úgy foglalt állást, hogy az OMT-program alapvetően monetáris politikai célkitűzéseket (monetáris politika megfelelő transzmissziójának megőrzésére irányuló cél és az árstabilitás fenntartása) követ, az EKB tehát nem lépte túl a monetáris politika keretében ráruházott hatáskörök kereteit, a Szerződések értelmében formálisan „gazdaságpolitika hatálya alá tartozó” közvetett hatásai ellenére sem.^[20] Az ítélet végeredményben nem igazán bírt gyakorlati jelentőséggel, mivel az OMT-programot ténylegesen egyik tagállam esetében sem alkalmazták.^[21] Jól kirajzolódik ugyanakkor az az elvi jelentőségű probléma, hogy válsághelyzetekben, illetve rendkívüli intézkedést igénylő esetekben a monetáris politikai eszközök nehezen működtethetők valódi „gazdaságpolitikai láb” nélkül, illetve a hosszadalmas, akár évekig is elhúzódó bírósági eljárás – amelynek keretében esetről-esetre dől el a monetáris politika tényleges tartalma és terjedelme – nem járul hozzá az intézkedések hatékonyságához. Az EUB előtti ügy főtanácsnoka szintén kifejtette, hogy „a monetáris politika az általános gazdaságpolitika részét képezi. Az uniós jogban a két politika elválasztása a Szerződések szerkezetéből és az Unió hatásköreinek horizontális és vertikális megosztásából eredő követelmény, azonban gazdasági szempontból megállapítható, hogy végeredményben valamennyi monetáris politikai célú intézkedés az általános gazdaságpolitika szélesebb kategóriájába tartozik.”^[22]

[20] Az Európai Unió Bíróságának C-62/14. sz. Gauweiler és társai ügyben hozott ítélete, ECLI:EU:C:2015:400.

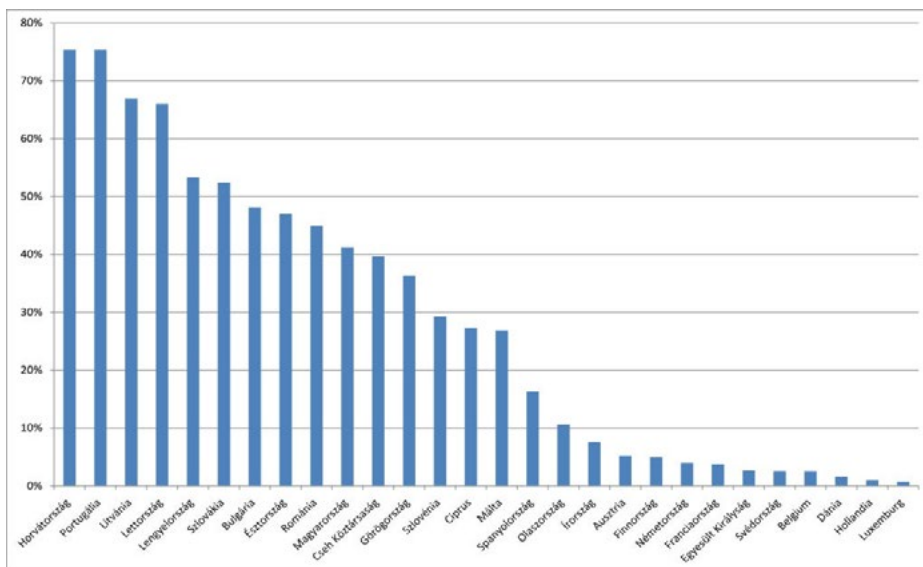
[21] Spanyolország és Olaszország esetében például a program pusztán bejelentésének kedvező hatása volt, mivel az euró megszűnésével kapcsolatos „rémhírek” eloszlásával hozzájárult az államkötvények esetében a kamatláb csökkenéséhez.

[22] Cruz Villalón főtanácsnok indítványa a C-62/14. sz. Gauweiler és társai ügyben (ECLI:EU:C:2015:7), 129. pont.

Vajon létrejöhet-e valódi GMU ilyenfajta, „félkarú gazdaságirányítás” alatt? Ahogyan a könyv zárófejezetéből is kiderül, az integráció mélységét illetően a valódi GMU célját kitűző 2012-es bizottsági jelentés sem törekszik maximalizmusra. Egyrészt figyelemreméltó, hogy nem kíván az Unió alapító szerződéseinek hatásköri szabályain változtatni, hanem elsősorban a koordináció kormányzási módszerével, illetve a tagállamok és az Unió közötti megállapodásokkal elérhető lehetséges eredményeket célozza. Másrészt alapvetően az euróövezeti reformokra fókuszál, továbbberősítve ezzel a többsebességes integrációt vizionáló, mostanában gyakran hangoztatott elképzelést. Az újabb, 2015 júniusában – már a könyv kéziratának lezárását követően – megjelent, a GMU megvalósításáról szóló jelentés szintén a meglévő szerződési keretekre és a koordinációs mechanizmusra építve képzelel el a folyamat 2025-ig, négy szakaszban történő befejezését; újonnan létrehozandó intézménye, az Európai Költségvetési Tanács is pusztán tanácsadó szerepet kapna.

Figyelemreméltó ugyanakkor az uniós támogatások feltételrendszerének változására mint „kreatív megoldásra” való utalás: a könyv megállapításai több ponton is azt a következtetést erősítik, hogy jelenleg, mivel az Unió tisztán a gazdaságpolitika terén kötelező erejű jogi aktusokat nem hozhat, az uniós költségvetési támogatásoknak a gazdaságirányítás mechanizmusával való szorosabb összekapcsolása jelentheti a hatékonyabb eszközt a gazdasági stabilizációval összefüggő uniós célok megvalósítására. Hogy ténylegesen mennyire sikeres e „kreatív megoldás”, már nem találunk adatot a könyvben, ami nem róható fel a szerzőnek a kézirat lezárásának időpontjára tekintettel, illetve az sem feltétlenül magától értetődő, hogy miként határozható meg pontosan a hatékonyságmércéje. Az ESB-alapok végrehajtásáról szóló 2017. évi bizottsági jelentésből^[23] mindenestre annyit megtudhatunk, hogy az ún. előzetes feltételek 75%-át a kapcsolódó programok elfogadásáig a tagállamok már teljesítették, illetve a még nem teljesült feltételek 97%-ára is kidolgozták a vonatkozó cselekvési tervet. Emellett, az ESB-alapok támogatásaihoz kötött feltételrendszer ösztönző ereje egyértelműen következik abból is, hogy a legtöbb uniós tagállamban az ESB-alapok az állami összberuházások jelentős részét teszik ki (lásd az 1. ábrát).

[23] A Bizottság jelentése az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az európai strukturális és beruházási alapok végrehajtásáról szóló 2017. évi stratégiai jelentés. Brüsszel, 2017.12.13. COM(2017) 755 végleges.

1. ábra: Az ESB-alapok aránya az állami beruházásokban 2014 és 2016 között

Forrás: Az Európai Bizottság jelentése az ESB-alapok végrehajtásáról. COM(2017) 755 végleges

III. HOGYAN TOVÁBB?

Míndezen fényében az is elképzelhető, hogy a támogatási feltételrendszer megváltoztatása (szigorítása) a kötelező erejű jogi rendelkezésekben lefektetett – és a gazdasági és monetáris együttműködés területén kívül eső – tagállami kötelezettségek kikényszerítéséhez is működőképesebb mechanizmust szolgáltathat. Ez az elgondolás jelenik meg a 2021–2027-es uniós költségvetés többéves pénzügyi keretére vonatkozó bizottsági javaslatban^[24] is. Így például az újonnan javasolt eszközök lehetővé tennék az Unió számára – mégpedig minősített többségi szavazással hozott tanácsi döntéssel –, hogy felfüggeszse, csökkentse vagy korlátozza az uniós finanszírozáshoz (elsősorban a kohéziós alapokhoz) való hozzáférést azon tagállamok számára, amelyek a jogállamiság tiszteletben tartására vonatkozó uniós jogi kötelezettségeiket nem teljesítik; a jogállamiságot érintő hiányosságok jellegével, súlyosságával és hatókörével arányos módon. A javaslat mögött láthatóan az az elgondolás jelenik meg az uniós döntéshozók részéről,

[24] A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Modern költségvetés a polgárainak védelmére, biztonságot és lehetőségeket nyújtó Unió számára – A 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keret. Brüsszel, 2018.5.2. COM(2018) 321 végleges.

hogy az uniós források megvonása adott esetben hatékonyabb eszköze lehet a tagállamok uniós jogi kötelezettségének kikényszerítésére, mint az ún. 7. cikk szerinti eljárás vagy a kötelezettségsegzési eljárás.

Végül érdemes szót ejtenünk a kötet sajátos tudomány-rendszertani megközelítéséről is. Ebben a rendszerben a pénzügyi jogtudomány önálló területét képezi a nemzetközi pénzügyi jog, illetve ez utóbbin belül is egy szeletet képez az integrációk pénzügyi joga (integrációs pénzügyi jog). E rendszer felvázolásával a könyv azt a feltevést akarja igazolni, hogy a gazdasági integrációk formáinak, jellemzőinek kutatása hozzájárul az integrációs pénzügyi jog sajátos területeinek meghatározásához, hiszen a gazdasági integráció mélysége/sikeressége épp a pénzügyi integráció működéséhez szükséges stabilitás megalapozásával hozható szoros összefüggésbe.

A könyvet nem csupán a pénzügyi joggal foglalkozó kutatók, oktatók, szakemberek forgathatják haszonnal, hanem mindazok számára ajánljuk, akik valamivel tisztábban szeretnének látni az uniós pénzügyek kérdésében és megérteni az európai (pénzügyi) integráció természetét – mindehhez a könyvben felvázolt rendszertan megfelelő elméleti alapot szolgáltat, a kézirat lezárását követő folyamatok tekintetében is.

IRODALOM

- Bonta Miklós (2018): A válság emléke él. *Népszava*, 2018. május 15.
- Csűrös Gabriella (2012): *Az Európai Unió, mint regionális gazdasági integráció egyes pénzügyi jogi aspektusai* (PhD értekezés). Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.
- Csűrös Gabriella (2015): *Unió pénzügyek. Az európai integráció fejlődésének pénzügyi jogi vizsgálata*. Budapest, HVG-ORAC.
- Európai Bizottság (2006): *Az Európai Bizottság közleménye - „Globális Európa: Nemzetközi versenyképesség”*. COM (2006) 567 végleges.
- Európai Bizottság (2017): *A Bizottság jelentése az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az európai strukturális és beruházási alapok végrehajtásáról szóló 2017. évi stratégiai jelentés*. Brüsszel, 2017.12.13. COM(2017) 755 végleges.
- Európai Bizottság (2018): *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Modern költségvetés a polgárainak védelmet, biztonságot és lehetőségeket nyújtó Unió számára A 2021-2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keret*. Brüsszel, 2018.5.2. COM(2018) 321 végleges.
- Európai Tanács (2011): *„Euro Plusz Paktum, fokozottabb gazdaságpolitikai koordináció a versenyképesség és a konvergencia érdekében” címmel az euróövezet állam- és kormányfői által az Európai Tanács 2011. március 24-25-i ülésén kötött kormányközi megállapodás*. Az Európai Tanács (2011. március 24-25.) következtetései.

- Horváth M. Tamás (2013): Csendes fordulat: A közszolgáltatásokkal kapcsolatos uniós politika változásának eredete és hatásai. *Jogtudományi Közlöny*, 4. szám, 173–182.
- Horváth M. Tamás (2018): Flow és stock a rezsicsökkentésben. Díjszabályozás és port-fólió-gazdálkodás összefüggései. In: Halász Zsolt (szerk.): *Halustyik Anna emlékkötet*. Budapest, Pázmány Press [megjelenés alatt]. 183–202.

Tabán, Kőműves lépcső

Rendészettan – rendészettudomány? Finszter Géza *Rendészettan* könyve nyomán^[1]

BEVEZETÉS

Kijelenthető, hogy a rendészettudomány magányossága 2018-ban véget ért. Finszter Géza „A rendészettudomány magányossága” címmel megjelent korábbi közleményében kiemelte: „*A rendészettudományra vár* az a feladat, hogy a rendészet jogát, a rendészet szervezetét és annak működését interdiszciplináris megközelítéssel tárja fel, vegye birtokba a rendészeti igazgatásnak azokat a területeit, amelyek eddig tudományos kontrollt nem kaphattak, alakítsa ki a nemzetközi szintű kutatásokhoz nélkülözhetetlen fogalmi apparátusát, végül teremtse meg azokat a hazai és nemzetközi fórumokat, amelyek alkalmasak a tudományos teljesítmények mérésére.”^[2] A szerző most megjelent tankönyv-monográfiája ismeretében pedig leszögezhetjük, *az a feladat pedig Finszter Gézára várt*, hogy összegezze és egységes rendszerbe foglalja azokat az ismereteket, amelyeket a rendészet elméletéről és gyakorlatáról tudnunk érdekes. A feladat arra az iskolateremtő szerzőre várt, akinek tollából az utóbbi közel három évtizedben mindig első kézből és hitelesen értesülhettünk a tudományterület legújabb tendenciáiról,^[3] hiszen valljuk be azt jelentős mértékben ő maga alakította, formálta.

A jogtudományi-, vagy rendészettudományi monográfiák terén szerencsésnek mondhatjuk magunkat, az utóbbi években a jogtudomány, az államtudomány és a legifjabb testvérük a rendészettudomány is számos új művel gazdagodott. Sok megjelent műről azt olvashatjuk, hogy az hiánypótló újdonság – miközben persze tudjuk, hogy a valóban új megközelítésű, új tudományos eredményeket közlő munka

[1] Finszter Géza: *Rendészettan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, (Studia universitatis communia), 495 p.

[2] Finszter, 2017, 5–25.

[3] Felsorolni is nehéz azokat a mérföldkönek számító tudományos közleményeket, melyeket a rendészettudomány témakörében Finszter Géza publikált. Csak a legfontosabbakat kiemelve: Rendőrségi modellek. *Belügyi Szemle* 1994, 32. évf. 3. szám, 3–14.; Kriminálpolitika és rendvédelem. *Új Rendészeti Tanulmányok*, 1998, 1.; *A rendészet elmélete*. KJK Kiadó, Budapest, 2003.; Közbiztonsági stratégia, kriminálpolitika, rendőrség. *Belügyi Szemle* 1995. 6. szám 13–17.; *A rendészet joga*. Tanulmány a rendészeti igazgatásról. ORFK, Budapest, 2012. 521 p.; Az önkormányzati rendészet lehetőségei. *Fundamentum* 2012, 16. évf. 2. szám, 45–49.; Közrend-közbiztonság-jogbiztonság. In: *Biztonsági kihívások a 21. században*. Szerk. Finszter Géza, Sabjanics István, Dialóg Campus, Budapest, 2016.

természetszerűleg csak ritkán születhet meg. Esetünkben azonban kétség sem fér ahhoz, hogy valóban hiánypótló, új, összegző munkáról van szó. Kijelenthetjük, hasonló kötet hazánkban még nem jelent meg. A rendészettudomány fiatal tudomány – bár előképei^[4] évszázados gyökerűek^[5] Magyarországon az első rendészeti tárgyú munkákat a 19. század végén tették közzé – tudományterületileg szervezett, önálló megjelenése alig két évtizedes múltra nyúlik vissza.^[6] „A rendészetről, különösen pedig annak legnagyobb intézményéről, a rendőrségről elméleti igényességgel sokáig csak a jogi stúdiumok emlékeztek meg. Az állam és jogtudományok művelői azonban zavarban voltak, ha rendészeti igazgatás jelenségeivel találkoztak.”^[7] (A kötet elolvasása után ehhez hozzátehetjük: ezidáig minden okunk meg is volt arra, hogy „zavarban” legyünk, hiszen nem volt olyan útmutató, amely fellapozása magabiztosságot adhatott volna egy ilyen összetett szervezetrendszer megismeréséhez.) Holott, a bűnözés növekedésével együtt a rendészet a közigazgatás egyik legérzékenyebb ágazatává fejlődött, és a rendőrségek nemzetközi együttműködése ugyancsak sürgeti a közös elméleti alapok kidolgozását. Azaz a körülöttünk zajló folyamatok sürgették ennek a rendkívül összetett rendszernek az önállósodását, illetve felélesztését. Vagy, ahogy Korinek László rögzítette: „A bűnügyi tudományok és közigazgatás-tudomány közös határterülete a több mint száz éves múlttal rendelkező, de most újra felfedezett rendészettudomány...”^[8]

Természetesen már a rendszerváltozást követően megindult a terület önállósodása, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy a rendészet tárgykörének összetettsége túlmutat a befogadó tudományterület, az állam- és jogtudomány keretein. Sürgető feladatként jelentkezett a korszerű rendészeti közjog megeremtése, a rendészeti igazgatás integrálása az alkotmányos jogállam szervezetébe, az emberi jogok érvényre juttatása a közrend megóvása és a közbiztonság oltalmazása során. A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság és Jogtudományok Osztályán belül 2008-ban jött létre a rendészeti albizottság Korinek László akadémikus vezetésével, e tisztséget jelenleg éppen a kötet szerzője, Finszter Géza látja el. A rendészet tudományának formálódása mellett, azzal párhuzamosan a rendészeti felsőoktatás átalakulásának, megújulásának és kiteljesedésének is tanúi lehettünk.^[9] Utóbbi pedig egyértelmű és sürgető igényt formált egy olyan tankönyvre, amelyből a hallgatók a megfelelő tudásanyagot, és ami talán még ennél is sokkal fontosabb, a megfelelő szemléletet elsajátítják. Belovics Ervin és Tóth Mihály *Büntető eljárásjog* könyvének előszavában olvashatjuk azt a nagyon igaz megállapítást, hogy egyszerre írni oktatási segédanyagot és a gyakorló

[4] Grünwald, 1884.

[5] Vö.: Pauler, 1865.

[6] Bővebben: Sallai, 2008.

[7] Finszter, 2018, 387.

[8] Korinek, 2002.

[9] 2016-ban alakult meg az NKE Rendészettudományi Doktori Iskolája.

jogászok által is sikerrel forgatható kézikönyvet nehéz vállalkozás, mert „e két műfaj sikerrel nehezen gyúrható össze”.^[10] A *Rendészettan* előszavában pedig ezt olvashatjuk: „De tananyag-e egyáltalán ez a kötet? A szerzője annak szánta.” A könyv átolvasása után nyugodtan kijelenthetjük, Finszter Géza elérte a kitűzött célt, hiszen a könyv törzsanyaga tartalmazza mindazt, ami fontos lehet az egyetemi szintű rendészeti szakemberképzésben. Azonban ennél sokkal többet ad: jó szemléletet. Az egyetemi oktatásban átadott lexikális ismeretanyag, mint tudjuk, tartalmában is, és sajnos a hallgató emlékezetében is mulékony. Fundamentumot kell átadni, amely időtállóbb mint a tételes jog. A joganyag gyorsan változik, a sok adat pedig feledésbe merül. Ugyanakkor a jó szemlélet és a tananyaggal közvetített kritikus, egyúttal rendszerszemléletű gondolkodás, amely felhívja a figyelmet az összefüggések állandó vizsgálatára – örök útravaló. Valójában ebben látom a kötet egyik legnagyobb érdemét. Ettől újszerű, és ettől hiánypótló a *Rendészettan* mint tankönyv. Ezen felül, az átadott ismeretanyaga rendkívül bőséges, felépítése tananyagszerűen tematizált, és fejezetenként nyomon követhető, hogy mit szánt a szerző az alapvető ismeretek körébe és mit a magasabb ismeretekhez.

A kötet a rendészet egészét a társtudományok – és a társadalmi folyamatok – kontextusába helyezve írja le, mivel „Aki arra vállalkozik, hogy a rendőrséget tanulmányozza, nem kerülheti meg az egész rendszer vizsgálatát.”^[11] Ezt az egészet, és az egészet összetartó összefüggéseket, a mögöttes társadalmi folyamatokat, illetve azok dinamikáját, valamint a jogra és rendészetre gyakorolt hatását, a joganyag változását, és a változáshoz vezető folyamatot együtt ismerhetjük meg valamennyi tárgyalt fejezetben. Ez a komplex interpretáció azonban már nem csak az oktatást segíti, azon túlmutat, így a témakör kutatói, oktatói és az érdeklődő szakemberek előtt is új, eddig nem, vagy nem feltétlenül ismert összefüggések mutatkoznak meg. Mint korábban utaltam rá, a szerző (elsősorban) tankönyvnek szánta a művet, azonban már a címe is ennél sokkal többet sejtet. A „tan” fogalma alatt egymással összefüggő tudományos elvek, elképzelések teljes rendszerét értjük, amelyeket igaznak és helyesnek tekintünk. A műben valóban tanokkal találkozunk, logikus rendszerbe foglalva, mindvégig következetesen és egyenletesen magas színvonalon kimunkálva. Tananyaggá formálva ismerhetjük meg azokat a gondolatokat, amelyek valójában tudományos elvek egységes rendszerét jelentik. Tanokká formálva, tanokká érve ismerkedhetünk meg a közrend, a közbiztonság és a jogbiztonság rendészeti aspektusainak gyakorta törekeny egyensúlyával, ahogy itt olvashatjuk (útravalóként): „Alkotmányos demokráciában a bűnüldözésnek egyensúlyt kell találnia a törvényesség és az eredményesség között. Jogállami értékeket nem lehet jogtípárral megvédelmezni. Terjedőben van azonban egy másik felfogás, amely a kockázatoknak olyan korábban soha nem tapasztalt tömegéről szól, ami hagyományos eszközökkel már nem

[10] Belovics - Tóth, 2017, 15.

[11] Finszter, 2018, 23.

kezelhető”.^[12] Mennyire igaz, hiszen ma már közismert tény, hogy az USA-ban a 2001-es terrorcselekményt követően éppen a kockázatok eddig soha nem tapasztalt megjelenésére hivatkozva számtalan olyan korlátozást vezettek be, amely később már nem állta ki a jogállamiság próbáját.^[13] „A nemzetközi terrorizmus semmivel sem okozhatna nagyobb károkat, mint azzal, ha az alkotmányos jogállamok – védettséget és sérthetetlenséget remélve – megsemmisítenék magát a szabadságot” – olvashatjuk.^[14]

Meggyőződésem szerint a kitűzött cél teljesült, hiszen a *Rendészettan* alkalmas arra, hogy a hallgatókat a legújabb ismeretekkel és talán még fontosabb, jó szemlélettel oktassa, de ezen felül valamennyi fejezetében szintézisbe foglalja a terület kapcsolódásait a társtudományokkal. Nézetem szerint ezzel nemcsak a rendészettudomány önállóodását segíti, hanem annak szerves összekapcsolódását is a társtudományokkal. Egyúttal a társtudományok művelőit is segíti abban, hogy megértsék ezt az összetett és érzékeny rendszert. Így bízom benne, hogy a jövőben már nem beszélhetünk a rendészettudomány Finszter Géza által leírt „magányosságáról” és talán a rendészettudós magányosságáról sem.

IRODALOM

- Belovics Ervin – Tóth Mihály (2017): *Büntető eljárásjog*. HVG-ORAC, Budapest.
- Finszter Géza (1994): Rendőrségi modellek. *Belügyi Szemle*, 32. évf. 3. szám, 3–17.
- Finszter Géza (1995): Közbiztonsági Stratégia, kriminálpolitika, rendőrség. *Belügyi Szemle* 1995/ 33. évf. 6. szám, 13–17.
- Finszter Géza (1998): Kriminálpolitika és rendvédelem. *Új Rendészeti Tanulmányok*
- Finszter Géza (2003): *A rendészet elmélete*. KJK Kiadó, Budapest.
- Finszter Géza (2012a): *A rendészet joga*. Tanulmány a rendészeti igazgatásról. ORFK, Budapest.
- Finszter Géza (2012b): Az önkormányzati rendészet lehetőségei. *Fundamentum* 16. évf. 2. szám,
- Finszter Géza (2016): *Közrend-közbiztonság-jogbiztonság*. In: Finszter-Sabjanics (szerk): *Biztonsági kihívások a 21. században*. Dialóg Campus, Budapest, 139-175.
- Finszter Géza (2017): A rendészettudomány magányossága. *Pécsi Határőr Közlemények*, XIX. kötet, 5–25.
- Finszter Géza (2018): *Rendészettan*. Dialóg Campus, Budapest, 387 p.
- Grünwald Béla (1884): *A közigazgatás és a személyi élet*. Budapest.
- Korinek László (2002): A kriminológiai kutatási módszerek. In: Fenyvesi Csaba – Herke Csongor (szerk.): *Tanulmányok Erdősy Emil professzor tiszteletére*. PTE ÁJK Pécs, 6–20.
- Pauler Tivadar (1865): *Jog és államtudományok encyclopediája*. Pest.
- Sallai János (2008): Néhány rendészeti fogalom a múltból. *Pécsi Határőr Periodika*. Pécs, 387–391.

[12] Finszter, 2018, 66.

[13] Vö.: A and Others v. UK Application No. 3455/05, Judgement, 19 February 2009.

[14] Finszter, 2018, 416–417.

- ALBERT ANDRÁS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- BARTHA ILDIKÓ egyetemi docens
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- FELEDY BALÁZS művészettörténész
- HORVÁTH SZILVIA tudományos főmunkatárs
NKE Eötvös József kutatóközpont
- JUHÁSZ ÁGNES adjunktus
ME Állam- és Jogtudományi Kar
- KEVEVÁRI ISTVÁN egyetemi adjunktus
NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar
- KOVÁCS GÁBOR egyetemi tanár
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- LOVAS DÓRA PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- NÉMETH GABRIELLA PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- MOLNÁR ANDRÁS egyetemi tanársegéd
SZTE Állam- és Jogtudományi Kar
- MOLNÁR JUDIT egyetemi adjunktus
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- PETHŐ ANDRÁS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- SASHALMI ENDRE egyetemi tanár
SZTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SIKLÓSI IVÁN egyetemi adjunktus
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Szerzőinkhez (A publikálás feltételei)

1. *Jog Állam Politika* című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyv-recenziókat – fogad el.
2. A kézirat terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 50000 karaktert, recenziók esetén a 20000 karaktert. Kérjük szerzőinket, a terjedelmi kereteket nagyon szigorúan tartsák be. Hosszabb kéziratokkal csak különlegesen indokolt esetben foglalkozunk.
3. A szöveget A/4 méretben kinyomtatva kérjük leadni. Egyúttal szövegfájlban (az MS Word bármelyik változatában lementve) is kérjük mellékelni lemezen vagy e-mailben. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
4. Szöveg közbeni kiemelésként dőlt betű alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak kivételes esetben fogadható el.
5. A közvetlen hivatkozásokat lábjegyzetekben, az oldal alján kérjük feltüntetni.
6. Kérjük, hogy irodalomjegyzék lehetőség a ténylegesen hivatkozott publikációkat és azon publikációkat tartalmazza, amelyet a szerző felhasznált. Az irodalomjegyzék legfeljebb még 10-15 forrásmegjelölést tartalmazhat.
7. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:
 - a) Könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.
 - b) Tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében:

Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge University Press.
 - c) Folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. In: *Journal of Theoretical Politics*. Vol. 16. No. 2. April, 203–222. pp.
8. Tanulmányok esetén kérünk a szerzőktől elektronikus formában egy kb. 150 soros magyar és angol nyelvű összefoglalót (abstract). A tanulmány címét, alcímét is kérjük lefordítani. Továbbá kérjük a tanulmány legfontosabbnak gondolt 5-6 kulcsszavát magyarul.
9. A (fekete-fehér) táblázatokot és ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve a szövegbe építve és külön fájlként is kérjük leadni.
10. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek a szer-

zők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele a két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk. Az opponensi vélemények be nem érkezése esetén a szerkesztőség saját hatáskörben dönt a publikálásról.

11. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

12. Kérjük szerzőinket, hogy elektronikus úton adják meg, hogy milyen módon (foglalkozást munkahely, beosztás) szeretnének szerepelni folyóiratunkban. Kérjük, a kapcsolattartás elősegítése érdekében közöljék elérhetőségeiket (telefon-szám, mobilszám, e-mail cím).

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

A szerkesztőség

- ◆ A 2008-ban kitört gazdasági és pénzügyi válság következményeiről a mai napig, mintegy tíz év elteltével is jelen időben beszélhetünk. „A válság emléke kísért.” – olvasható az Európai Unió Bírósága főtanácsnokának legfrissebb „devizahiteles” indítványát kommentáló, minap megjelent sajtócikkében is. Az uniós tagállamok többféle módon igyekeztek kivédeni, illetve csökkenteni a negatív hatásokat. A fiskális megszorító csomagok foganatosításán túl egyes tagállamok gazdaságélénkítő eszközökkel próbálkoztak. Mások, részben az előbbivel is összefüggésben, illetve annak érdekében, hogy a bankrendszerben fellépő komoly zavarokat megakadályozzák, támogatásokkal igyekeztek menteni a pénzügyi intézményeket, de nem voltak felkészülve e jelentős és nem megszokott költségvetési kiadásokra. Az Európai Unió pedig szintén újfajta eszközökkel igyekezett megoldást keresni a válság által generált problémákra. Mindezen folyamatok, illetve az európai integráció már a válságot megelőzően is jelentkező irányváltásai átrendezték az Unió és a tagállamok közötti viszonyrendszert az egyes szakpolitikák alakítása, a döntéshozatali hatáskörök megosztása és a támogatási mechanizmusok terén egyaránt. | Bartha Ildikó - Lovas Dóra
- ◆ A barátság fogalma a politikai filozófia egyik legnagyobb nyíltszíni rejtőzködője. Tanulmányom megírásának elsődleges motivációja egy mind kínzóbb kérdés: mégis kik vagyunk „mi”? Kik a mi barátaink? Nyilvánvaló, hogy ha az egyén perspektívájából vizsgáljuk ezt a kérdést, akkor itt talán nem látszanak ezek problémáinak: viszonylag jól meg lehet határozni, hogy kik az ember barátai (és még a közösségi oldalak ismerőslistáit sem kell hozzá átfutni, sőt talán az a lehető legrosszabb tere egy ilyen felmérésnek). Azonban ez a kérdés sokkal bonyolultabbá és nehezebbé válik, amint megpróbáljuk a barátság fogalmát átvinni a politikába, vagy mihelyt a „barát” a politikai szféra egyik konstitutív elemeként jelenik meg, miként azt Carl Schmitt esetében is olvashattuk. | Kevevári István
- ◆ A demokrácia válságáról legalább az 1970-es évek óta hallani, ami akkor átfogó legitimációs válságként bukkan fel. Érdekes, hogy a válságdiskurzus legismertebb szövegében, a trilaterális bizottság által kiadott elemzésben a válság a kormányozhatatlanságra vonatkozott. A probléma oka ott végső soron a „túl sok demokrácia” volt, mint a civil társadalom megerősödése vagy a média befolyásának növekedése a politikára. Ezzel szemben napjainkban a válság nem a polgároktól intakt kormányzást érinti, hanem a második világháború után, illetve a 90-es évektől megszilárdult rezsimeket, megfogalmazásaiban pedig a polgárok jelentősége, a „több demokrácia” jól kitapintható, elsősorban hiányként. A demokrácia válságával foglalkozó tudományos szövegekben a demokrácia válsága a következőket fedi le, vagy a következők az okai: a kormányzás instrumentalizálódása; a (szak)politikai ügyek depolitizálódása és szakértői kérdéssé válása; a nem ideológiavezérelt, hanem témavezérelt politikai élet minimalista felfogásán alapuló neoliberalizmus megerősödése. | Horváth Szilvia
- ◆ Voltak-e már úgy, hogy egy nemes irodalmi alapanyagokból készült könyvet kézbe véve, először a szép, színvonalas illusztrációkon akadt meg a szemük? Legtöbbször talán azonnal rávágunk: hát persze hogy volt ilyen, főleg gyermek- és ifjúkoromban. Nos, kedves Olvasó, ilyen nemcsak gyermek vagy ifjú korban fordulhat elő, hiszen bőven hozhatunk olyan példákat, amikor egymást erősíti az irodalmi és az illusztrációs anyag, s elsőként a képi világ ragadja magával az embert. E sorok írója például Ovidius Átváltozások című, grandiózus műve olvasásához lendületet Pablo Picasso rajzaitól kapott, de ugyanerre ösztönözték Borsos Miklós rajzai Babits Mihály Erato fordításainál. Ezek természetesen csak villanások, s a példák tömegét hozhatnánk pozitív és sajnos negatív irányból is. A jó illusztráció, vagy éppen a mű inspirációja alapján készült szuverén rajz, mű (még ha nem is kötődik szorosan az adott irodalmi alapanyag cselekményéhez) összetettebbé, a szó szoros értelmében látványosabbá teheti, erősítheti élményeinket, melyek az olvasás során érnek bennünket. (...) Zórád Ernő olyan eszményekkel átitatva élte le sok évtizedes életét – 94. életévében hunyt el 2004-ben –, amely nagyon is közel állt Krúdy Gyula világához, s közel állt a Tabánhoz, melyhez földrajzi értelemben is sok gyermekkori élmény is kötötte (...) Zórád Ernő magát múlt századinak tartotta, ezt ma már úgy kell fogalmaznunk, hogy XIX. századnak, származása, életútja, ideái, művészi hitvallása szorosan kötődött egy sajátos romantikus, biedermeier eszmerendzserhez, ez azonban messze nem jelenti azt, hogy maradi lett volna. Közel állt hozzá egy századforduló, szecessziós modor, a Monarchia szelleme, illúzióival, felszabadultságával, kialakuló polgáriságával, amely ugyan már figyelte az európai, az újat, de szívesen menekült képzelgéseinek álomvilágába. | Feledy Balázs